

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Крижанівська Вікторія Ігорівна

УДК 316.334.3-047.22-057.875(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**«СТУДЕНТСЬКИЙ АБСЕНТЕЇЗМ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ
СУСПІЛЬСТВІ»**

Спеціальність 054 – Соціологія

(Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. І. Крижанівська

Науковий керівник: Фоломєєв Максим Анатолійович, кандидат політичних наук,
доцент.

Харків – 2023

АНОТАЦІЯ

Крижанівська В. І. Студентський абсентеїзм в інформаційному суспільстві. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 054 – Соціологія (Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2023.

Дисертаційна робота присвячена соціологічній концептуалізації сутності абсентеїзму та визначенню причин студентського абсентеїзму в інформаційному суспільстві. Актуальність теми зумовлена новими соціальними потребами і запитамі, які викликані процесами діджиталізації в інформаційному суспільстві, а також соціально-політичними кризами українського суспільства, що, зокрема, стосується інтеграції молоді до соціуму та політичній соціалізації, що відтворюється через практики політичної та громадянської діяльності в таких умовах. Для студентської молоді характерним є високий рівень абсентеїзму, політична пасивність та політичний інфантилізм, що потребує реагування з метою нівелювання загроз, ігнорування яких матиме негативні наслідки для функціонування суспільства, призводитиме до деформації функціонування демократичних інститутів і хиткості легітимності влади, консервативності політики та зниження представленості інтересів молоді.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у наступному:

вперше:

- здійснено соціологічну концептуалізацію феномену студентського абсентеїзму в інформаційному суспільстві, зокрема розглянуто особливості його прояву, онлайн-практики, причини та наслідки абсентеїзму студентів, проведено комплексну оцінку та співвідношення позитивних та негативних наслідків, перспектив і загроз студентського абсентеїзму для функціонування суспільства, що дозволило сформулювати рекомендації щодо можливих шляхів його подолання/мінімізації;

- запропоновано типологію студентів як політичних акторів, виходячи зі специфіки їхніх політичних комунікацій, логіки політичної взаємодії та сприйняття власної політичної участі. Зокрема, виділено 8 типів студентів як політичних акторів: «традиціоналісти», «активісти», «візіонери», «шанувальники», «абсентеїсти», «циніки», «альтернативники», «кон'юктурники». Доведено, що в сучасному студентському середовищі найбільш поширеними є такі типи, як «шанувальники» та «абсентеїсти»;

удосконалено:

- визначення поняття «абсентеїзм» з соціологічного точки зору, яке отримало інтерпретацію як свідоме ухилення від участі у політичному житті суспільства, в тому числі від участі у виборах, у вирішенні політичних та громадянських проблем, які стосуються актуального стану суспільного життя та майбутнього розвитку країни. Запропоновано та надано визначення понять: «пасивний абсентеїзм» (уникнення будь-якої участі у політичних та громадянських активностях) та «активний абсентеїзм» (активна демонстрація свого негативного ставлення до існуючої політичної системи та суспільного укладу, публічна маніфестація своєї позиції, заклик бойкотувати певні політичні процеси, пошук альтернативних та більш ефективних інструментів впливу);
- трактування абсентеїзму як об'єктивного та закономірного соціального феномену без превалювання негативних конотацій, сприйняття абсентеїзму як індикатору соціально-політичних трансформацій та політичних інновацій;
- визначення специфіки політичних комунікацій та політичної участі різних поколінь студентської молоді, зокрема розглянуто онлайн-практики абсентеїзму та політичної участі, які найбільше характерні саме для студентів, які належать до цифрового покоління (уникнення соціальної мережі Facebook як більш політичної та призначеної для «дорослих», неприєднання до сторінок та груп політичної тематики в соціальних мережах, трансформація негативного ставлення до політики у висміювання різноманітних політичних феноменів, процесів, лідерів (меми, тролінг), участь в онлайн-мітингах та онлайн-флешмобах тощо);

дістало подальший розвиток:

- інтерпретація сутності абсентеїзму крізь призму таких теоретико-методологічних підходів, як структурно-функціональний підхід, теорія структурного конструктивізму, теорія структурації, теорія постструктуралізму, або теорія дуальності, теорія відносної депривації, теорія поколінь, «популістична теорія», комунітаристська теорія, концепція «прискореного розвитку плюралізму», теорія ритуалів взаємодії, або теорія інтерактивних ритуалів, а також завдяки залучення до аналізу абсентеїзму теоретичних напрацювань щодо феноменів довіри, політичних традицій, стереотипів та упереджень, що дає змогу комплексно досліджувати абсентеїзм як соціальний феномен, враховуючи його різні аспекти, що зумовлює більш глибоке розуміння сутності абсентеїзму та його впливу на соціально-політичне життя соціуму;
- аналіз співвідношення та взаємозв'язку політичної пасивності та громадянської активності студентів, ціннісна та мотиваційна складова яких значно трансформується в умовах таких соціальних викликів та криз, як війна;
- трактування взаємозумовленості абсентеїзму та політичної ідентифікації студентів, що визначається такими суб'єктивними чинниками, як відчуття власної політичної ефективності та довіра до політичних інститутів, зокрема до інституту виборів.

Перший розділ «Теоретико-методологічні засади вивчення абсентеїзму» присвячений визначенню понятійно-категоріального апарату та концептуалізації сутності абсентеїзму, зокрема здійснено етимологічний аналіз сутності абсентеїзму у різних лінгвістичних та наукових традиціях (американська, британська, німецька, французька, італійська, українська). Абсентеїзм розглянуто у дихотомії з феноменом політичної участі крізь призму різних наукових підходів (філософія, політологія, соціологія), а також декількох концепцій та підходів — концепція демократії участі, концепція демократичного елітизму, функціональний, епістократичний і меритократичний підходи. Надано соціологічну інтерпретацію сутності абсентеїзму, зокрема запропоновано трактування абсентеїзму як свідомого ухилення

від участі у політичному та громадянському житті суспільства у широкому сенсі та від участі у виборах зокрема, а також уникання участі у вирішенні політичних та громадянських проблем, які стосуються спільного укладу життя та спільного майбутнього розвитку. Виокремлено активний та пасивний тип абсентеїзму, а також окреслено можливі інтерпретації сутності абсентеїзму як ухилення від виконання обов'язків, байдужість до політичних процесів, артикуляція власної позиції через мовчання, знецінення політики як сфери самореалізації людини, публічна демонстративність, відмова від громадянської чи політичної самоідентифікації, а також право і свобода вибору. Також сутність абсентеїзму розглянуто крізь призму концепту свободи (філософська категорія «свободи волі» І. Канта, «втеча від свободи» Е. Фромма).

Здійснено комплексний соціологічний аналіз абсентеїзму крізь низку теоретико-методологічних підходів, що дозволило акцентувати увагу на особливостях взаємодії індивідів як носіїв соціальних статусів і ролей, з урахуванням соціокультурних факторів, політичної соціалізації та соціальної інтеграції студентів, формування політичної і громадянської ідентичності через соціальні практики. Зокрема, абсентеїзм розглянуто крізь призму структурно-функціонального підходу Т. Парсонса, в межах якого він інтерпретується як порушення функціонування підсистеми політики та соціетальної спільноти (порушення досягнення рівноважного функціонування системи та досягнення консенсусу), теорії структурного конструктивізму П. Бурд'є (абсентеїзм як порушення формування габітусу та набуття символічного капіталу, самовикреслення з поля політики, а також на макрорівні — криза довіри та легітимності влади), теорії структурації Е. Гідденса (абсентеїзм як епізод, що передбачає уникнення дій для відтворення політичних інститутів), теорії постструктуралізму М. Арчер (визначення наслідків інертності та бездіяльності виборців для впливу на трансформацію структур, морфогенез та морфологічну послідовність), концепту публічного простору Х. Арндт та публічної сфери Ю. Хабермаса (абсентеїзм як викреслення особи із публічного простору, порушення комунікацій між громадянами, обмеження можливостей висловлення своїх позицій для колективного забезпечення загального блага), теорію відносної депривації

(розгляд причин зростання рівня абсентеїзму), крізь призму теорії динамічних ритуалів Р. Колінза, концептів стереотипів та упереджень, а також розглянуто теоретичне осмислення трансформації форм політичної участі в інформаційному суспільстві — популістичний теорія Е. Коррадо і Ч. Фейрстоун, комунітаристська теорія Х. Рейнгольда, концепція прискороного розвитку плюралізму.

Окреслено методологічні особливості соціологічного дослідження абсентеїзму із застосуванням кількісної та якісної методології. Обґрунтовано евристичні та методологічні можливості використання масових анкетних опитувань, панельних, лонгітюдних і моніторингових досліджень, кількісного та якісного контент-аналізу, фокусованих групових інтерв'ю, експертних інтерв'ю, глибинних та структурованих інтерв'ю, дискурс-аналізу, історико-порівняльного та корпоративного аналізу, кейс-стаді та соціального експерименту. Також були окреслені обмеження застосування кількісної методології для дослідження абсентеїзму, що пов'язано із сенситивністю досліджуваної проблематики та пасивністю досліджуваної групи, адже результати анкетних опитувань можуть мати викривлені результати через участь респондентів з переважно активною громадянською та політичною позицією.

У другому розділі «Особливості студентського абсентеїзму в інформаційному суспільстві» були визначені особливості діджиталізації політичної участі, переваги і недоліки цифровізації, розглянуто практики онлайн-політичної участі і політичних комунікацій, а також онлайн-практики абсентеїзму (крім повного ігнорування та блокування політичного контенту, публічна демонстрація свого ставлення та неучасті у соціальних медіа, участь в онлайн-флешмобах і мітингах, емоційні дискусії, написання коментарів у соціальних мережах, тролінг політиків, відписки від сторінок та каналів політичної тематики тощо).

Розглянуто особливості політичних комунікацій та політичної участі різних поколінь, зокрема з акцентуванням уваги на «цифровому поколінні», представниками якого є нинішні студенти. Саме для студентів характерною рисою є діджиталізація політичних комунікацій, долучення до онлайн-форм політичної участі, а також фан-формат політичної підтримки та надання переваги медійним образам над статусами чи компетенціями.

Із застосуванням матриці SWOT-аналізу розглянуто позитивні та негативні наслідки абсентеїзму, перспективи і його загрози для суспільства. Така комплексна оцінка дозволила проаналізувати абсентеїзм як об'єктивний закономірний феномен, характерний для демократичних політичних систем, визначити можливості політичних інновацій та соціально-політичних трансформацій, які надає абсентеїзм, але і водночас визначити загрози абсентеїзму в разі ігнорування чи недооцінки наслідків високого рівня абсентеїзму, зокрема серед студентів.

Окреслено співвідношення політичної пасивності і громадянської активності студентів як елементу пошуку альтернативних практик та інструментів впливу й вираження поглядів у разі самоухилення від участі у політичних процесах та у виборах зокрема. Відповідно до особливостей політичних комунікацій та логіки політичної взаємодії виокремлено 8 типів студентів як політичних акторів («традиціоналісти», «активісти», «візіонери», «шанувальники», «абсентеїсти», «циніки», «альтернативники», «кон'юктурники») та практики абсентеїзму, характерні для кожного типу. Аналіз вторинних даних продемонстрував, що для молоді характерним є пошук альтернативних, неконвенційних форм політичної участі, зокрема у громадському секторі, проте рівень громадянської активності також не дуже високий, переважно виражений у формі волонтерства та донатів на підтримку ЗСУ, що здебільшого обумовлено станом війни з 24 лютого 2022 року.

У *третьому розділі* «Емпіричні дослідження та оцінка стану і тенденцій студентського абсентеїзму» розглянуто абсентеїзм як складову політичної ідентифікації та політичної соціалізації студентів, що пов'язано з політичною та громадянською культурою, впливом упереджень на мотивацію молоді, що відтворюється каналами комунікації та через соціальні і політичні практики (або їх ухилення). На основі дискурс-аналізу інтерв'ю з молоддю, які були проведені напередодні виборів 2019 року, виявлено специфіку упередженого ставлення молоді до участі у виборах, що насамперед пов'язано з високим рівнем недовіри до політичних інститутів і зневірою у власних можливостях щось змінити. Міфологізація політики та наявність упереджень про політику стає бар'єром політичної участі молоді, що призводить до порушення політичної соціалізації

молоді, деформації формування політичної нації, набуття громадянських і політичних компетентностей, порушення соціальної інтегрованості молоді. Важливим елементом набуття громадянських компетентностей та політичної соціалізації молоді є участь в учнівському та студентському самоврядуванні, проте молодь має невеликий досвід участі у таких практиках.

Станом на 2022 рік, відповідно до дослідження впливу війни на молодь України, виявлено, що переважна більшість молоді не бере участь у діяльності інститутів громадянського суспільства, проте характерне зростання участі у волонтерських та благодійних організаціях.

Аналіз вторинних даних соціологічних досліджень та результати власного емпіричного дослідження, заснованого на проведенні інтерв'ю зі студентами 3-х центрів вищої освіти України (Київ, Львів, Харків), продемонстрували досить поверхове та спрощене сприйняття студентами сутності політики, наявність у частини опитаних студентів негативного та упередженого сприйняття політики, політичну некомпетентність та незацікавленість політикою. Водночас повномасштабне вторгнення РФ в Україну стало фактором значної ціннісної та мотиваційної трансформації щодо політичної та громадянської активності студентів, змінюючи рівень зацікавленості (неможливо ігнорувати новини політичної тематики), міграційні настрої (не планують виїжджати з України), ступінь громадянської активності (переважно залучені до підпису електронних петицій та донатів на підтримку ЗСУ), усвідомлення значущості власної участі (студенти декларують бажання взяти участь у майбутніх виборах). У результаті проведеного дослідження були визначені причини студентського абсентеїзму, серед яких: переконання, що «все вже вирішено» і що «один голос нічого не змінить», недовіра до процедури виборів («все куплено»), власна некомпетентність, незацікавленість політикою загалом, незнання кандидатів та їх програмних положень, інші пріоритети, лінь. Хоча студенти змінили ставлення до власної активності, проте частина студентів залишається переконаними абсентеїстами з негативним ставленням до політики та можливостей щось змінити у цьому напрямі, також частина студентів зазначає значущість впливу різних факторів на вірогідність їхньої участі, пов'язаних зі зміною

політичних лідерів, зокрема появи серед кандидатів військових. Результати дослідження підтвердили авторські гіпотези щодо причин та особливостей студентського абсентеїзму, зокрема що студенти готові брати участь у політичних процесах у кризові періоди (як приклад — під час чи після війни), зумовленості високого рівня абсентеїзму серед студентів політичною некомпетентністю та упередженням про власну низьку політичну ефективність, недовірою до політичних інститутів. Одна гіпотеза, в межах якої гіпотетично передбачався низький рівень довіри до Президента України, була скоригована, а гіпотеза щодо зумовленості високого рівня студентського абсентеїзму заміщенням реальної політичної участі онлайн-практиками була спростована. Дослідження підтвердило тенденції, що онлайн-форми політичної участі та політичних комунікацій є додатковими інструментами залучення молоді до політичної активності, що надають додаткові можливості вже активним молодим людям, не впливаючи на мотиваційну складову. Хоча імплементація онлайн-форм політичної участі, зокрема е-голосування, здатна подолати ситуативні фактори абсентеїзму (погана погода, хвороба, тимчасова відсутність за місцем прописки, лінь) і має позитивні оцінки зі сторони студентів як більш зручна та швидша форма участі.

На основі виявлених причин студентського абсентеїзму, а також загроз від зростання рівня студентського абсентеїзму, розроблено та рекомендовано заходи для нівелювання негативних наслідків ігнорування цієї проблематики. Зокрема, запропоновано сприяти формуванню партисипаторної політичної культури з моделлю представницьких дорадчих процесів, розвивати та підтримувати низовий громадянський активізм, забезпечувати набуття політичних і громадянських компетентностей учнів і студентів з метою формування компетентної участі через практики долучення до учнівського та студентського самоврядування, позашкільні громадські ініціативи та громадську практику у ЗВО, трансформувати мотивацію протесту на мотивацію причетності через долучення до практик громадського активізму, залучати молодь до дорадчих процесів та вирішення проблем місцевих громад. Повноцінна політична соціалізація молоді повинна забезпечуватися шляхом наявності якісної громадянської освіти у закладах середньої та вищої освіти

(спеціалізовані предмети для здобувачів освіти і тематичні курси з підвищення кваліфікації для педагогів). Запропоновано ввести квоту 25 % для представленості молоді у партіях, парламенті, обласних та міських радах з метою збільшення представленості молоді у політиці та представленості їхніх інтересів, що спрямовано на подолання консервативності та «старіння» політики.

У висновках дисертації представлені основні результати проведеного дослідження, практичне значення отриманих результатів і можливі напрями їх використання. Також окресленні напрями для подальших соціологічних досліджень даної проблематики.

Зазначено, що практичне значення отриманих результатів полягає у можливості використання отриманих результатів для подальших емпіричних досліджень стану та тенденцій абсентеїзму студентів з урахуванням політичного контексту та соціальних трансформацій, а також для посилення проєктів та заходів для розвитку громадянської освіти в Україні, формування чи оптимізації представленості молоді у політиці з метою сприяння представленості інтересів молоді в політиці та їхньої компетентнісній участі.

Ключові слова: абсентеїзм, студенти, молодь, політична участь, політична культура, громадянська активність, соціальна згуртованість, інформаційне суспільство, освіта, вища освіта, вища школа України, політичні рішення, прийняття рішень, інформаційно-комунікативні технології, громадська думка.

ABSTRACT

Kryzhanivska V. I. Student absenteeism in the information society. – Qualification scholarly paper: a manuscript.

Thesis submitted for obtaining the Doctor of Philosophy degree in Social and Behavioral Sciences, Speciality 054 – Sociology. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2023.

Thesis is devoted to the sociological conceptualization of the essence of absenteeism and the determination of the causes of student absenteeism in the information society. The urgency of the topic is determined by new social needs and requests, which are caused by the processes of digitization in the information society, as well as socio-political crises of Ukrainian society, which, in particular, concerns the integration of youth into society and political socialization, which is reproduced through the practices of political and civic activity in such conditions. Student youth is characterized by a high level of absenteeism, political passivity and political infantilism, which requires a response in order to eliminate threats, ignoring which will have negative consequences for the functioning of society, leads to the deformation of the functioning of democratic institutions and the shakiness of the legitimacy of the government, the conservatism of politics and the reduction of the representation of the interests of young people.

The scientific novelty of the research results is as follows:

first:

- a sociological conceptualization of the phenomenon of student absenteeism in the information society was carried out, in particular, the peculiarities of its manifestation, online practices, causes and consequences of student absenteeism were considered, a comprehensive assessment and correlation of positive and negative consequences, prospects and threats of student absenteeism for the functioning of society was carried out, which made it possible to formulate recommendations regarding possible ways to overcome/minimize it;
- a typology of students as political actors is proposed, based on the specifics of their political communications, the logic of political interaction and the perception of their

own political participation. In particular, 8 types of students are identified as political actors: "traditionalists", "activists", "visionaries", "fans", "absenteeists", "cynics", "alternatives", "opportunists". It has been proven that in the modern student environment, such types as "fans" and "absenteeists" are the most common;

improved:

- the definition of the concept of "absenteeism" from a sociological point of view, which was interpreted as a conscious avoidance of participation in the political life of society, including participation in elections, in solving political and civil problems related to the current state of social life and the future development of the country. and a definition of the concepts: "passive absenteeism" (avoidance of any participation in political and civic activities) and "active absenteeism" (active demonstration of one's negative attitude towards the existing political system and social order, public manifestation of one's position, call to boycott certain political processes, search for alternative and more effective influence tools);
- interpretation of absenteeism as an objective and regular social phenomenon without the predominance of negative connotations, perception of absenteeism as an indicator of socio-political transformations and political innovations;
- determination of the specifics of political communications and political participation of different generations of student youth, in particular the online practices of absenteeism and political participation, which are most characteristic of students belonging to the digital generation (avoidance of the Facebook social network as more political and intended for "adults", not joining pages and groups of political subjects in social networks, transformation of a negative attitude towards politics into ridicule of various political phenomena, processes, leaders (memes, trolling), participation in online rallies and online flash mobs, etc.);

received further development:

- interpretation of the essence of absenteeism through the prism of such theoretical and methodological approaches as the structural-functional approach, the theory of structural constructivism, the theory of structuration, the theory of poststructuralism, or the theory of duality, the theory of relative deprivation, the theory of generations,

"populist theory", communitarian theory, the concept of "accelerated development of pluralism", the theory of interaction rituals, or the theory of interactive rituals, as well as due to the involvement in the analysis of absenteeism of theoretical developments regarding the phenomena of trust, political traditions, stereotypes and prejudices, which makes it possible to comprehensively study absenteeism as a social phenomenon, taking into account its various aspects, which determines a deeper understanding of the essence of absenteeism and its impact on the socio-political life of society;

- analysis of the relationship and relationship between political passivity and civic activity of students, the value and motivational component of which is significantly transformed in the conditions of such social challenges and crises as war;
- interpretation of the interdependence of absenteeism and political identification of students, which is determined by such subjective factors as a sense of one's own political effectiveness and trust in political institutions, in particular in the institution of elections.

The first chapter "Theoretical and methodological foundations of the study of absenteeism" is devoted to the definition of the conceptual-categorical apparatus and conceptualization of the essence of absenteeism, in particular, an etymological analysis of the essence of absenteeism in various linguistic and scientific traditions (American, British, German, French, Italian, Ukrainian) was carried out. Absenteeism is considered in a dichotomy with the phenomenon of political participation through the prism of various scientific approaches (philosophy, political science, sociology), as well as several concepts and approaches — the concept of participatory democracy, the concept of democratic elitism, functional, epistocratic and meritocratic approaches. A sociological interpretation of the essence of absenteeism is given, in particular, the interpretation of absenteeism is proposed as a conscious avoidance of participation in the political and civil life of society in a broad sense and from participation in elections in particular, as well as avoidance of participation in solving political and civil problems that concern a common way of life and a common future development Active and passive types of absenteeism are distinguished, as well as possible interpretations of the essence of absenteeism are outlined as evasion of

duties, indifference to political processes, articulation of one's own position through silence, devaluation of politics as a sphere of human self-realization, public demonstrativeness, refusal of civic or political self-identification, as well as the right and freedom of choice. Also, the essence of absenteeism is examined through the prism of the concept of freedom (philosophical category of "freedom of the will" by I. Kant, "escape from freedom" by E. Fromm).

A comprehensive sociological analysis of absenteeism was carried out through a number of theoretical and methodological approaches, which made it possible to focus on the peculiarities of the interaction of individuals as bearers of social statuses and roles, taking into account socio-cultural factors, political socialization and social integration of students, the formation of political and civic identity through social practices. In particular, absenteeism is considered through the prism of the structural-functional approach of T. Parsons, in the framework of which it is interpreted as a violation of the functioning of the subsystem of politics and the social community (violation of the achievement of the balanced functioning of the system and the achievement of consensus), the theory of structural constructivism by P. Bourdieu (absenteeism as a violation of the formation habitus and the acquisition of symbolic capital, self-exclusion from the field of politics, as well as at the macro level - a crisis of trust and legitimacy of power), the theory of structuration by E. Giddens (absenteeism as an episode involving the avoidance of actions for the reproduction of political institutions), the theory of poststructuralism by M. Archer (definition the consequences of voter inertia and inactivity for influencing the transformation of structures, morphogenesis and morphological sequence), H. Arendt's concept of public space and J. Habermas' public sphere (absenteeism as the deletion of a person from public space, disruption of communications between citizens, limitation of opportunities to express one's position for the collective provision of the common good), the theory of relative deprivation (consideration of the reasons for the increase in the level of absenteeism), the theory of generations (particularities of communications and practices of generations X, Y and Z), through the prism of the theory of dynamic rituals of R. Collins, the concepts of stereotypes and prejudices, as well as the theoretical understanding is considered transformations of forms of political participation in the information society —

the populist theory of E. Corrado and Ch. Firestone, the communitarian theory of H. Rheingold, the concept of accelerated development of pluralism.

The methodological features of the sociological study of absenteeism using quantitative and qualitative methodology are outlined. The heuristic and methodological possibilities of using mass questionnaire surveys, panel, longitudinal and monitoring studies, quantitative and qualitative content analysis, focused group interviews, expert interviews, in-depth and structured interviews, discourse analysis, historical and comparative and corporate analysis, case study and social experiment were justified. The limitations of the use of quantitative methodology for the study of absenteeism were also identified, which is associated with the sensitivity of the issues under study and the passivity of the study group, because the results of questionnaire surveys may have distorted results due to the participation of respondents with a predominantly active civil and political position.

In the second chapter, "Peculiarities of student absenteeism in the information society", the peculiarities of digitalization of political participation, advantages and disadvantages of digitalization were determined, the practices of online political participation and political communications, as well as online practices of absenteeism (except for completely ignoring and blocking a political concert, public demonstration one's attitude and non-participation in social media, participation in online flash mobs and rallies, emotional discussions, comment posts on social networks, trolling of politicians, unsubscribing from political pages and channels, etc.).

On the basis of the theory of generations, the peculiarities of political communications and political participation of different generations (X, Y, Z) are considered, with an emphasis on generation Z, whose representatives are current students. A characteristic feature for students is the digitization of political communications, involvement in online forms of political participation, as well as the fan-format of political support and giving priority to media images over statuses or competencies.

Using the SWOT analysis matrix, the advantages and disadvantages of absenteeism in the ratio of strengths and weaknesses, prospects and threats were considered. Such a comprehensive assessment made it possible to analyze absenteeism as an objective, regular

phenomenon characteristic of democratic political systems, to determine the possibilities of political innovations and socio-political transformations provided by absenteeism, but at the same time to determine the threats of absenteeism in case of ignoring or underestimating the consequences of a high level of absenteeism, in particular among students.

The ratio of political passivity and civic activity of students is outlined as an element of the search for alternative practices and tools of influence and expression of views in case of self-evasion from participation in political processes and in elections in particular. According to the features of political communications and the logic of political interaction, 8 types of students are distinguished as political actors ("traditionalists", "activists", "visionaries", "fans", "absenteeists", "cynics", "alternatives", "opportunists") and absenteeism practices specific to each type. The analysis of secondary data showed that the search for alternative, non-conventional forms of political participation is characteristic of young people, in particular in the public sector, but the level of civic activity is also not very high, mainly expressed in the form of volunteering and donations in support of the Armed Forces, which is mostly due to the state of war since February 24, 2022.

In the third chapter, "Empirical research and evaluation of the state and trends of student absenteeism", absenteeism is considered as a component of political identification and political socialization of students, which is connected with political and civic culture, the influence of prejudices on the motivation of young people, which is reproduced through communication channels and through social and political practices (or their avoidance). On the basis of the discourse analysis of interviews with young people, which were conducted on the eve of the 2019 elections, the specificity of the biased attitude of young people towards participation in the elections was revealed, which is primarily associated with a high level of distrust in political institutions and despair in their own ability to change something. The mythologizing of politics and the presence of prejudices about politics becomes a barrier to political participation of youth, which leads to a violation of the political socialization of youth, deformation of the formation of a political nation, the acquisition of civic and political competences, and a violation of the social integration of youth. Participation in student and student self-government is an important element of acquiring

civic competences and political socialization of young people, but young people have little experience of participating in such practices.

As of 2022, according to a study of the impact of the war on the youth of Ukraine, it was revealed that the majority of young people do not participate in the activities of civil society institutions, but there is an increase in participation in volunteer and charitable organizations.

Analysis of secondary data of sociological research and results of my own empirical research, based on interviews with students of 3 university centers (Kyiv, Lviv, Kharkiv), demonstrated a rather superficial and general perception of the essence of politics by students, the presence of a quarter of surveyed students with a negative and biased perception of politics, political incompetence and disinterest in politics. At the same time, the war became a factor of significant value and motivational transformation regarding the political and civic activity of students, changing the level of interest (it is impossible to ignore political news), migration attitudes (they do not plan to leave Ukraine), the degree of civic activity (mostly involved in signing electronic petitions and donations in support of the Armed Forces), awareness of the importance of their own participation (most students declare their desire to participate in the upcoming elections). As a result of the research, the reasons for student absenteeism were identified, including the belief that everything has already been decided and that one vote will not change anything, distrust of the election procedure ("everything is bought"), one's own incompetence, lack of interest in politics in general, ignorance of the candidates and their program provisions, other priorities, laziness. Although the majority of students have changed their attitude towards their own activism, a quarter of students remain convinced absentees with a negative attitude towards politics and the possibility to change something in this direction, also some students note the importance of the influence of various factors on the likelihood of their participation, related to the change of political leaders, in particular the appearance of among military candidates. The results of the study confirmed the author's hypotheses regarding the causes and features of student absenteeism, in particular, that students are ready to participate in political processes in periods of crisis (for example, during or after the war), that the high level of absenteeism among students is due to political incompetence and prejudice about their own low political

efficiency, mistrust of political institutions. One hypothesis, which hypothesized a low level of trust in the President of Ukraine, was adjusted, and the hypothesis that the high level of student absenteeism is due to the replacement of real political participation with online practices was refuted. The study confirmed the trends that online forms of political participation and political communications are additional tools for attracting young people to political activity, providing additional opportunities to already active young people, without affecting the motivational component. Although the implementation of online forms of political participation, in particular e-voting, can overcome the situational factors of absenteeism (bad weather, illness, temporary absence from the place of residence, laziness) and has positive evaluations from students as a more convenient and faster form of participation.

On the basis of the identified causes of student absenteeism, as well as threats from an increase in the level of student absenteeism, measures have been developed and recommended for leveling the negative consequences of ignoring this issue. In particular, it is proposed to contribute to the formation of a participatory political culture with representative advisory processes, to develop and support grassroots civic activism, to ensure the acquisition of political and civic competences of pupils and students in order to form competent participation through the practices of involvement in pupil and student self-government, extracurricular public initiatives and public practice in institutions of higher education, to transform the motivation of protest into the motivation of involvement through involvement in the practices of public activism, to involve young people in advisory processes and solving problems of local communities. Full-fledged political socialization of youth should be ensured through the availability of high-quality civic education in secondary and higher education institutions (specialized subjects for those seeking education and thematic courses on professional development for teachers). It is proposed to introduce a quota of 25% for the representation of youth in parties, parliament, regional and city councils in order to increase the representation of youth in politics and the representation of their interests, which is aimed at overcoming conservatism and the "aging" of politics.

The conclusions of the thesis present the main results of the conducted research, the practical significance of the obtained results and possible prospects of their use. Prospects for further sociological research of this issue are also outlined.

It is noted that the practical significance of the obtained results lies in the possibility of using the obtained results for further empirical studies of the state and trends of student absenteeism, taking into account the political context and social transformations, as well as for strengthening projects and measures for the development of civic education in Ukraine, forming or optimizing the representation of young people in politics in order to promote the representation of the interests of young people in politics and their competent participation.

Keywords: absenteeism, students, youth, political participation, political culture, civic activism, social cohesion, information society, education, higher education, high school of Ukraine, political decisions, decision-making, information and communication technologies, public opinion.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Публікації у виданнях, включених до переліку фахових видань України з присвоєнням категорії «Б»:

1. Крижанівська В. І. Політична участь та мотивація до неї: евристичний потенціал соціологічних концепцій Донателли Делла Порти і Дрю Халфмана (порівняльна характеристика). *Український соціологічний журнал*. 2019. Вип. 22. С. 36–51.
DOI: [10.26565/2077-5105-2019-22-04](https://doi.org/10.26565/2077-5105-2019-22-04)
URL: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/download/15421/14397/>
2. Фоломєєв М. А., Крижанівська В. І. Абсентеїзм як соціальний феномен: особливості інтерпретації. *Габітус*. 2020. № 12. С. 73–81.
DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-1.12>
URL: http://habitus.od.ua/journals/2020/12_2020/part_1/14.pdf
Особистий внесок: Авторкою розроблені та описані інтерпретації сутності політичної участі та абсентеїзму, що викладено в основному матеріалі дослідження у статті.
3. Фоломєєв М. А., Крижанівська В. І. Абсентеїзм як індикатор порушення соціальної згуртованості суспільства. *Габітус*. 2021. Т.1. № 24. С. 39–46.
DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.7>
URL: http://habitus.od.ua/journals/2021/24-2021/part_1/24-1-2021.pdf
Особистий внесок: Авторкою був здійснений аналіз даних результатів соціологічних досліджень, які представлені у статті, підготовлені таблиці та рисунки для візуалізації, а також складений список використаних джерел.
4. Крижанівська В. І. Цифровізація політичної участі: загрози та перспективи. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2021. Том 24. № 9. С.82–90.
DOI: <https://doi.org/10.15421/172193>

URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1699/1674>

5. Крижанівська В. І. Співвідношення та взаємозв'язок політичної пасивності та громадянської активності студентства. *Габітус*. 2022. № 41. С. 26–32.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.4>

URL: <http://habitus.od.ua/journals/2022/41-2022/4.pdf>

6. Крижанівська В. І. Упередження про політику як мотиваційна складова молодіжного абсентеїзму. *Науково-теоретичний альманах Грани*. 2022. Том 25. № 6. С. 157–164.

DOI: <https://doi.org/10.15421/172283>

URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1828/1797>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Kryzhanivska V. Linguistic features of the conceptualization of the term "absenteeism" in scientific discourse. *Academic and scientific challenges of diverse fields of knowledge in the 21st century*: Матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції, м. Харків, 28 лютого 2020 р. Харків, 2020. С. 124–130.

8. Крижанівська В. І. Абсентеїзм у цифрову епоху: онлайн- та офлайн-практики. *XIII Міжнародна конференція студентів та молодих науковців «Соціологія та сучасні соціальні трансформації»*, м. Київ, 19–20 листопада 2020 р. Київ, 2021. С. 144–147.

9. Крижанівська В. І. Трансформація політичних комунікацій та практик політичної участі молоді в інформаційному суспільстві. *Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві* : Тези доповідей, ІV Конгрес Соціологічної асоціації України, м. Харків, 28–29 жовтня 2021. Харків, 2021. С. 261–263.

10. Крижанівська В. І. Комунікативні аспекти проблематики студентського абсентеїзму в інформаційному суспільстві. *Інновації в науці: нові підходи та актуальні дослідження*. Матеріали науково-практичної конференції, м. Ужгород, 23–24 вересня 2022 р. Ужгород, 2022. С. 90–94.

11. Крижанівська В. І. Політика ідентичності та абсентеїзм. *VII Всеукраїнська науково-практична конференція «Придніпровські соціологічні читання»*, м. Дніпро, 30 вересня 2022 р. Дніпро, 2022. С. 83–86.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	25
ВСТУП	26
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ АБСЕНТЕЇЗМУ	43
1.1. Понятійно-категоріальний апарат дослідження абсентеїзму: теоретичне розуміння основних понять	43
1.2. Теоретико-методологічні підходи до аналізу абсентеїзму	63
1.3. Методологія дослідження абсентеїзму	81
Висновки до Розділу 1	89
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ СТУДЕНТСЬКОГО АБСЕНТЕЇЗМУ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	92
2.1. Діджиталізація політичної участі та абсентеїзму в інформаційному суспільстві	92
2.2. Співвідношення політичної пасивності та громадянської активності студентів	108
2.3. Позитивні та негативні наслідки студентського абсентеїзму: результати SWOT-аналізу	123
Висновки до Розділу 2	138
РОЗДІЛ 3. ФЕНОМЕН АБСЕНТЕЇЗМУ В ОЦІНКАХ І САМООЦІНКАХ СТУДЕНТІВ.....	141
3.1. Абсентеїзм як складова політичної ідентифікації студентів	141
3.2. Причини студентського абсентеїзму: результати соціологічного дослідження	156
3.3. Рекомендації щодо мінімізації студентського абсентеїзму	181
Висновки до Розділу 3	197
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	208
ДОДАТКИ	226

ДОДАТОК А	227
ДОДАТОК Б	230
ДОДАТОК В	232
ДОДАТОК Г	235

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Е-голосування – електронне голосування

ІКТ – інформаційно-комунікативні технології

ЗВО – заклади вищої освіти

ЗСУ – Збройні сили України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Політична участь є важливою складовою здійснення демократичного врядування та стрижневим елементом забезпечення функціонування представницької демократії. Наразі в Україні політична участь трансформується в умовах політичної турбулентності, перманентних режимних трансформацій та динамічних змін (2 революції за останні 15 років, війна на Сході України та окупація Криму з 2013 року, повномасштабне вторгнення з 24 лютого 2022 року). У цих умовах, на фоні надмірної політизації суспільного дискурсу, схильності політичного класу до популізму, втоми та суспільного розчарування від тривалого та болісного демократичного транзиту, що межує з кризою суспільної довіри до основних політичних інститутів та значною втомою української молоді від політики, відбувається дистанціювання громадян, особливо молоді, від політичної тематики, уникнення участі у вирішенні політичних питань. Хоча молодіжний мейнстрим не є політичним (більш нейтральний та стриманий, оскільки політика не входить у пріоритетні цінності у молоді), водочас саме молодь, зокрема студентство, стає активним політичним актором в умовах криз та соціально-політичних трансформацій, в умовах революцій та війн. Втома від політики та дистанціювання від неї, вплив зовнішніх факторів (як один з факторів – вплив російської пропаганди у напрямку дискредитації української влади та зниження рівня довіри як до політичних інститутів, так і до інституту виборів в Україні) призводять до зміни політичної картини світу, деформації функціонування демократії у разі виключення із політичної участі частини громадян та трансформації політичної культури. Тому поширеним феноменом є абсентеїзм.

Абсентеїзм як соціально-політична апатія, свідоме ухилення від участі у виборчих процесах, а у більш широкому тлумаченні — від участі у будь-яких політичних подіях (вибори, референдуми, партійна діяльність тощо) стає все більш характерною рисою українського суспільства, а найбільше — молоді та нинішніх студентів, представників цифрового покоління, яким притаманні поява першого

електорального досвіду, завершення політичної соціалізації, формування громадянської самосвідомості й ідентичності.

Проблемна ситуація полягає у наявності протиріччя щодо того, що сучасні студенти у суспільній свідомості сприймаються як інтелектуальна, найбільш прогресивна, інноваційна та радикальна соціокультурна спільнота та група молоді, ініціатори радикальних та навіть революційних дій («революція на граніті», Євромайдан тощо), проте у переважній більшості вони є політично пасивними та намагаються уникати участі у рутинних, циклічних політичних практиках (зокрема у виборах). Так, спостерігається перманентне зниження участі молоді в електоральних процесах (з 71 % у 2004 р. до 40 % у 2019 р. на виборах Президента України; лише 18 % молоді взяли участь у місцевих виборах 25 жовтня 2020 року [54]). Водночас молодь готова захищати власні права шляхом протестів та мітингів. Зокрема, значна частина студентів ухиляється від участі у традиційних, «ритуалізованих» політичних подіях, як-от вибори, та від політичних комунікацій (попри те, що інформаційно-комунікативні технології та політичні інтернет-комунікації значно спрощують доступ до політичної інформації, інтегрованість до спільнот за інтересами та можливість вираження та відстоювання своїх соціально-політичних позицій), демонструючи таким чином політичний інфантилізм та політичну апатію, незначущість для них політики як такої, проте водночас молодь вважає необхідним налагодження діалогу із владою, представлення та захист своїх інтересів у політиці — 65 % вважають, що молодь повинна отримати можливості, щоб їхній голос звучав у політиці, проте тільки 4 % готові вести активну політичну діяльність [95], також лише 19 % молоді готові до волонтерства та громадської діяльності, 17,6 % — до участі у мирних мітингах і демонстраціях (17,1 % вважають важливою участь у радикальних протестах), 16,2 % — до підписання політичних вимог. Тобто відбувається розходження між високою диспозиційною суб'єктністю та низькою активізованою суб'єктністю студентської молоді [75]. Це призводить до деформації функціонування демократичних інститутів та хиткості легітимності влади, консервативності політики та зниження представленості інтересів молоді.

Також певне протиріччя виникає стосовно того, що студенти як соціальні актори, які вперше отримують електоральний досвід та право голосу, переважно ставляться до політики упереджено та стереотипно, тобто стають абсентеїстами навіть без політичного та електорального досвіду.

В інформаційному суспільстві трансформуються комунікації, спрощується залученість громадян до політичної та громадянської активності завдяки імплементації інформаційно-комунікативних технологій, формуванню нового комунікативного простору, який стає екстериторіальним, децентралізованим та деієрархізованим, сприяє формуванню суб'єкт-суб'єктних відносин у політичному комунікативному полі, з'являються нові політичні практики та форми комунікації, комунікативні майданчики для публічної демонстрації своєї політичної та громадської позиції. Відповідно у наукових дискусіях є припущення, що спрощення комунікацій завдяки доступності інформації, діджиталізації політичних комунікацій та політичних практик може призвести до збільшення залученості громадян у ці процеси, зокрема студентів та інших груп молоді, які найпершими оволодівають новими технологіями. Але актуальним питанням залишається дослідження того, наскільки ефективним є імплементація нових політичних практик в Україні, наскільки вони викликають довіру населення і чи змінюють загальне ставлення до політики та власної політичної участі.

Онтологічний аспект проблематики студентського абсентеїзму полягає у визначенні сутності абсентеїзму та його впливу на функціонування соціально-політичної системи. Зокрема, чи можна студентський абсентеїзм вважати індикатором кризи політичної системи? З одного боку, абсентеїзм призводить до деформації функціонування громадянських та демократичних інститутів, знецінення політичної ваги голосів виборців, спотворення політичної культури, сприяє зростанню соціальної напруженості у суспільстві внаслідок порушення колективних дій, солідарності та консенсусу. Проте, з іншого боку, абсентеїзм стає провісником соціально-політичних трансформацій, адже замість традиційних форм участі у політичному житті може породжувати нові практики, наприклад, громадсько корисну діяльність (волонтерство, благодійність тощо). Абсентеїзм стає пасивним протестом,

«вотумом недовіри» владі, небажанням до неї долучатися та її легітимізувати. У такому ракурсі абсентеїзм є об'єктивним і закономірним процесом розвитку та функціонування політичної системи, проте необхідно враховувати рівень його коливання, що дозволяє визначити ставлення громадян до політичних інститутів, ступінь напруженості у суспільстві та готовність переходу від пасивного спостереження політичних процесів до радикальних дій щодо їх трансформації.

Відповідно, актуальним стає дослідження причин студентського абсентеїзму в умовах функціонування інформаційного суспільства, де значно розширені можливості взаємодії суб'єктів політичного процесу (як онлайн, так і офлайн), з'являються нові форми взаємодії та інструменти впливу на політичні процеси, можливості перетворення суспільно-політичних активних інтернет-користувачів на активні суспільно-політичні спільноти. Чи зможе «держава у смартфоні» сприяти політичній активізації молоді та студентів, зокрема, чи застосування цифрових технологій здатне подолати ті глибинні причини, які лежать в основі абсентеїзму (наприклад, недовіру до політичних інститутів загалом, патерналізм, політичний інфантилізм тощо)? Це те, що потребує аналізу та соціологічного дослідження.

Гносеологічний аспект досліджуваної проблеми полягає у тому, що наразі відсутнє розуміння політичної поведінки студентства, адже студенти сприймаються як активна та радикальна група, яка готова відстоювати свої права, проте водночас студенти ухиляються від участі у політичному житті країни, від прийняття колективних політичних рішень, які стосуються спільного життя у соціумі. Відповідно комплексне дослідження причин та факторів абсентеїзму, комунікативних аспектів абсентеїзму — дискурсу (існуючих упереджень та стереотипів про політику), зокрема серед студентів, надасть можливість окреслити підґрунтя ставлення до політики та причини абсентеїзму, особливо серед тих, хто ще не має політичного досвіду, проте вже ставиться до політики упереджено, адже дискурс навколо політики у соціальному оточенні та медіа закладає фрейми сприйняття політики і важливості (або навпаки — неважливості) особистої участі у ній.

Наведене вище дає підстави для визначення двох аспектів наукової проблеми даної дисертації: науково-теоретичний та соціально-практичний. Науково-теоретичний аспект досліджуваної проблематики, який потребує розв'язання, полягає у подоланні переважно негативного сприйняття абсентеїзму, окреслення переваг та недоліків студентського абсентеїзму, а також формулюванні соціологічної концептуальної рамки для розуміння абсентеїзму як соціального феномену. Соціально-практичний аспект наукової проблеми виникає з відсутності досліджень (як теоретичних, так і практичних) причин студентського абсентеїзму та ризиків, які він у собі несе на мікро- та макро-рівні, систематичного моніторингу соціально-політичної активності студентства та зокрема моделей поведінки та комунікацій в соціальних медіа за наявності потреби держави налагоджувати ефективну взаємодію з молоддю, розробляти молодіжну політику та стратегію розвитку громадянської освіти.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Деякі результати дисертації відображено у науково-дослідних роботах Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, зокрема у співавторстві з науковим керівником підготовлено розділ «Студент у політичних комунікаціях у цифрову епоху» до колективної монографії «Студент у сучасному комунікативному просторі» у межах однойменної науково-дослідної роботи (номер державної реєстрації: 0120U101802, науковий керівник — академік НАН України В. С. Бакіров, 2020–2023).

Ступінь наукової розробленості проблеми. Проблематику абсентеїзму досліджують вчені у сфері соціальних та поведінкових наук — політології, соціології, соціальних комунікацій, а також права. Початок досліджень абсентеїзму у зв'язку з електоральною поведінкою було покладено відомим французьким демогеографом А. Зігфрідом. Першими дослідниками абсентеїзму були Ч. Мерріам та Г. Госсел — представники американської Чиказької школи. Надалі проблема абсентеїзму розглядалася в межах досліджень електоральних процесів. Дослідження в цьому напрямі вели Г. Лассуел, С. Верба, Н. Най, П. Лазарсфельд, Б. Берельсон, вивчаючи електоральну поведінку та причини відмови брати участь у виборах. В іншому

напрямі цю проблематику розглядали Г. Алмонд, Р. Даль, А. Лейпхарт, вважаючи абсентеїзм показником стабільності демократії.

У поглиблення розуміння сутності абсентеїзму значний внесок зроблений соціологами, зокрема П. Бурдьє, Е. Вятром, Р. Далем, Р. Дарендорфом, Р. Джессопом, М. Дюверже, С. Ліпсетом, Ю. Хабермасом, С. Хантінгтоном, І. Шумпетером.

Серед українських соціологів проблематиці абсентеїзму приділяли увагу Є. Головаха, А. Деркач, Н. Паніна, Р. Губань, О. Оверчук, М. Сербін, Д. Гаврилюк, О. Пучнін, Ю. Ключковський, Ю. Шведа, В. Логвіна, Б. Стародубський, В. Чиркін, О. В. Лазаренко й О. О. Лазоренко, В. Стукаленко, М. Бучин та інші. Зокрема, Є. Головаха та І. Бекешкина акцентують увагу на менталітеті байдужості та психології конформізму, що лежить в основі абсентеїзму та характерний для пострадянських країн. А Д. Гаврилюк здійснив комплексний аналіз сутності абсентеїзму як феномену електоральної культури сучасної України та його специфіки в умовах демократизації українського суспільства [16].

Проблематиці функціонування постіндустріального та інформаційного суспільства приділяли увагу Й. Масуда, Дж. Мартін, Д. Белл, Ф. Уебстер, М. Кастельс, Р. Дарендорф, А. Турен, Ф. Феррароті, Е. Тоффлер, Дж. Нейсбіт, А. Урсул та інші. Проблеми інформаційного суспільства досліджують сучасні українські вчені В. Гавловський, А. Гальчинський, М. Згуровський, В. Цимбалюк, А. Колодюк, Р. Калюжний та ін. Проблематиці ціннісного виміру цивілізаційної трансформації суспільства, особливостям ціннісних уявлень і соціокультурних комунікацій традиційного, індустріального та постіндустріального суспільств приділяв увагу академік НАН України В. С. Бакіров [6], який також досліджує проблематику функціонування цифрового суспільства [3]. Особливостям політичних рішень в умовах постдемократії приділяє увагу доктор політичних наук Вінникова Н. А. [12].

Проблеми впливу розвитку інформаційно-комунікативних технологій на політичні комунікації досліджували О. Анісімович-Шевчук, С. Барматова, І. Балинський, Ю. Ганжуров, В. Недбай, С. Денисюк та ін.

Значний внесок у дослідження студентів як особливої когорти молоді зробили В. Бакіров [4], Л. Сокурянська [75], В. Арбеніна, Є. Головаха, Н. Паніна, О. Балакірєва, І. Бекешкіна, В. Кутирьова [36], О. Дейнеко [24], М. Підлісний, М. Головатий, О. Петрунко, В. Цибульник, І. Мотринєць та інші. Зокрема, особливості громадянської ідентифікації різних поколінь студентів незалежної України розглянуто у монографії «Українське студентство у пошуках ідентичності» під редакцією Л. Г. Сокурянської та В. Л. Арбеніної [86].

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є виявлення причин і наслідків студентського абсентеїзму як соціального феномену в інформаційному суспільстві.

Для досягнення зазначеної мети передбачено такі дослідницькі **завдання**:

- 1) визначити теоретико-методологічні засади соціологічного аналізу абсентеїзму як соціального феномену;
- 2) уточнити понятійно-категоріальний апарат соціологічного аналізу абсентеїзму, надати соціологічну інтерпретацію поняття «абсентеїзм»;
- 3) визначити методологію соціологічного емпіричного дослідження абсентеїзму;
- 4) виявити прояви діджиталізації політичної участі та абсентеїзму в інформаційному суспільстві;
- 5) з'ясувати причини та можливі кореляції між політичною пасивністю та громадянською активністю сучасних українських студентів;
- 6) визначити причини студентського абсентеїзму в інформаційному суспільстві;
- 7) дослідити позитивні та негативні наслідки студентського абсентеїзму в умовах інформатизації та, зокрема, медіатизації соціального життя;
- 8) дослідити взаємовплив абсентеїзму та політичної ідентифікації студентів;
- 9) сформулювати рекомендації щодо можливих шляхів подолання/мінімізації студентського абсентеїзму в умовах сучасного українського суспільства.

Об'єкт дисертаційного дослідження — студентський абсентеїзм як соціальний феномен.

Предмет дисертаційного дослідження — причини та наслідки студентського абсентеїзму в умовах інформаційного суспільства.

Також авторкою були запропоновані гіпотези для дослідження окресленої проблематики:

1. Високий рівень абсентеїзму серед студентів зумовлений не стільки негативними стереотипами та упередженнями про політику, скільки політичною некомпетентністю та упередженням про власну низьку внутрішню ефективність (незнання політики та її аспектів поєднується з незацікавленістю, небажанням розбиратися та детальніше вивчати ці аспекти).
2. Студенти як динамічна та радикальна соціокультурна спільнота готові брати участь у політичному житті у трансформаційні чи турбулентні періоди, які пов'язані з ціннісним переосмисленням (революція чи війна).
3. Високий рівень абсентеїзму серед студентської молоді зумовлений заміщенням реальної політичної участі онлайн-участю та онлайн-комунікаціями.
4. Абсентеїзм серед студентів зумовлений низьким рівнем довіри до українських політичних лідерів і політичних інститутів (Президента, Верховної Ради, Уряду, місцевих органів влади), а також низьким рівнем довіри до процедури виборів в Україні.

Методи дослідження. Для досягнення мети та вирішення поставлених дослідницьких завдань передбачено використання як загальнонаукових, так і власне соціологічних методів, таких як:

- аналіз і синтез (для узагальнення теоретико-методологічних засад соціологічного аналізу абсентеїзму як соціального феномену);
- історичний аналіз (для дослідження генези наукового дискурсу щодо понятійно-категоріального апарату та теоретико-методологічних підходів вивчення абсентеїзму);
- компаративний аналіз (для виявлення та порівняння тенденцій абсентеїзму в інших країнах);
- системний аналіз (для виявлення факторів та передумов студентського абсентеїзму в інформаційному суспільстві);
- типологізація (для визначення типології студентів відповідно до особливостей політичної участі та відповідної типології абсентеїстів);

- узагальнення та порівняння (для порівняння методологічних підходів до вивчення абсентеїзму й узагальнення отриманих результатів емпіричного дослідження для надання рекомендацій);
- SWOT-аналіз (з метою визначення сильних і слабких сторін, можливостей та загроз абсентеїзму);
- вторинний аналіз даних (соціологічні дослідження, проведені Інститутом соціології НАН України, соціологічною службою Центру Разумкова, соціологічною групою «Рейтинг», GfK Ukraine, загальноєвропейське дослідження в межах проєкту MY PLACE та інші для виявлення особливостей політичної та громадянської активності молоді, співвідношення політичної пасивності та громадянської активності молоді);
- дискурс-аналіз (для виявлення специфіки сприйняття політики та власної політичної участі на основі вторинного аналізу даних проведених соціологічних досліджень).

Теоретико-методологічною базою дисертації є синтез соціологічних теорій, понятійно-категорійний апарат яких утворює основу для аналізу предмета дослідження, а саме:

- 1) структурно-функціональний підхід (Т. Парсонс) в аспекті вивчення політики як складової соціальної системи крізь призму досягнення рівноваги та самовідтворення через інтеракції та соціальні ролі акторів, виконання певних функцій для досягнення цілей в залежності від ціннісно-нормативних стандартів, мотиваційних та емоційних складових та умов ситуацій;
- 2) теорія структурного конструктивізму (П. Бурд'є) у напрямі розуміння функціонування політичного поля, включення до нього агентів, практик агентів для відтворення структур, формування політичного габітусу та первинного габітусу через політичну соціалізацію та отримання першого електорального досвіду;
- 3) теорія структурації Е. Гідденса, в межах якої абсентеїзм розглядається крізь призму дуальності структурного відтворення інституту виборів через практики агентів (і навпаки, його деформація у разі відсутності відповідних практик),

порушення легітимності та соціальної інтеграції, принципу гомеостазу соціальної системи.

Емпіричну базу дисертації складають дані авторського соціологічного дослідження, проведеного в Україні протягом січня – квітня 2023 року, присвяченого вивченню причин абсентеїзму серед студентів. Дане дослідження ґрунтувалося на використанні якісної методології з обранням методу структурованих інтерв'ю зі студентами 3-х великих студентських центрів (Харків, Київ, Львів). Було проведено 30 інтерв'ю зі студентами, які не брали участь у виборах Президента у 2019 році, у парламентських виборах 2019 року та у місцевих виборах, проте були вже повнолітніми на той час. Також для аналізу опосередкованих чинників, які впливають на політичну та громадянську активність студентів, були використані дані соціологічних досліджень, проведених Інститутом соціології НАН України, соціологічною службою Центру Разумкова, соціологічною групою «Рейтинг», GfK Ukraine, результати дослідження «Вплив війни на молодь України» (підготовлено ГО «Аналітичний центр Sedos» і дослідницькою агенцією Info Sapiens за підтримки Представництва Фонду ООН у галузі народонаселення в Україні, Програми розвитку ООН в Україні та Міністерства молоді та спорту України, за фінансової підтримки МЗС Данії), «Молодь України – 2021 (результати репрезентативного соціологічного дослідження (проведено у 2021 році «ТОВ ФОРСЕРВІС ЮА СЕЙЛЗ»)), опитування молоді напередодні виборів на музичних фестивалях "Zaxidfest" та Atlas Weekend в межах спецпроєкту «Вибори, вибори», загальноєвропейське дослідження в межах проєкту MY PLACE.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в соціологічному обґрунтуванні сутності поняття «абсентеїзм» та комплексному аналізі причин студентського абсентеїзму на основі поєднання теоретико-методологічних та концептуальних засад соціологічного дослідження студентського абсентеїзму в інформаційному суспільстві, а саме:

вперше:

- здійснено соціологічну концептуалізацію феномену студентського абсентеїзму в інформаційному суспільстві, зокрема розглянуто особливості його прояву,

онлайн-практики, причини та наслідки абсентеїзму студентів, проведено комплексну оцінку та співвідношення позитивних та негативних наслідків, перспектив і загроз студентського абсентеїзму для функціонування суспільства, що дозволило сформулювати рекомендації щодо можливих шляхів його подолання/мінімізації;

- запропоновано типологію студентів як політичних акторів, виходячи зі специфіки їхніх політичних комунікацій, логіки політичної взаємодії та сприйняття власної політичної участі. Зокрема, виділено 8 типів студентів як політичних акторів: «традиціоналісти», «активісти», «візіонери», «шанувальники», «абсентеїсти», «цініки», «альтернативники», «кон'юктурники». Доведено, що в сучасному студентському середовищі найбільш поширеними є такі типи, як «шанувальники» та «абсентеїсти»;

удосконалено:

- визначення поняття «абсентеїзм» з соціологічного точки зору, яке отримало інтерпретацію як свідоме ухилення від участі у політичному житті суспільства, в тому числі від участі у виборах, у вирішенні політичних та громадянських проблем, які стосуються актуального стану суспільного життя та майбутнього розвитку країни. Запропоновано та надано визначення понять: «пасивний абсентеїзм» (уникнення будь-якої участі у політичних та громадянських активностях) та «активний абсентеїзм» (активна демонстрація свого негативного ставлення до існуючої політичної системи та суспільного укладу, публічна маніфестація своєї позиції, заклик бойкотувати певні політичні процеси, пошук альтернативних та більш ефективних інструментів впливу);
- трактування абсентеїзму як об'єктивного та закономірного соціального феномену без превалювання негативних конотацій, сприйняття абсентеїзму як індикатору соціально-політичних трансформацій та політичних інновацій;
- визначення специфіки політичних комунікацій та політичної участі різних поколінь студентської молоді, зокрема розглянуто онлайн-практики абсентеїзму та політичної участі, які найбільше характерні саме для студентів, які належать до цифрового покоління (уникнення соціальної мережі Facebook

як більш політичної та призначеної для «дорослих», неприєднання до сторінок та груп політичної тематики в соціальних мережах, трансформація негативного ставлення до політики у висміювання різноманітних політичних феноменів, процесів, лідерів (меми, тролінг), участь в онлайн-мітингах та онлайн-флешмобах тощо);

дістало подальший розвиток:

- інтерпретація сутності абсентеїзму крізь призму таких теоретико-методологічних підходів, як структурно-функціональний підхід, теорія структурного конструктивізму, теорія структурації, теорія постструктуралізму, або теорія дуальності, теорія відносної депривації, теорія поколінь, «популістична теорія», комунітаристська теорія, концепція «прискореного розвитку плюралізму», теорія ритуалів взаємодії, або теорія інтерактивних ритуалів, а також завдяки залучення до аналізу абсентеїзму теоретичних напрацювань щодо феноменів довіри, політичних традицій, стереотипів та упереджень, що дає змогу комплексно досліджувати абсентеїзм як соціальний феномен, враховуючи його різні аспекти, що зумовлює більш глибоке розуміння сутності абсентеїзму та його впливу на соціально-політичне життя соціуму;
- аналіз співвідношення та взаємозв'язку політичної пасивності та громадянської активності студентів, ціннісна та мотиваційна складова яких значно трансформується в умовах таких соціальних викликів та криз, як війна;
- трактування взаємозумовленості абсентеїзму та політичної ідентифікації студентів, що визначається такими суб'єктивними чинниками, як відчуття власної політичної ефективності та довіра до політичних інститутів, зокрема до інституту виборів.

Теоретичне значення одержаних результатів дослідження полягає у комплексному соціологічному аналізі феномену абсентеїзму, в окресленні нового ракурсу його наукового дослідження, що дозволяє застосовувати отримані результати у подальших дослідженнях. Теоретичні дослідження, зокрема систематизація етимологічних та лінгвістичних особливостей вживання терміну «абсентеїзм» може

стати основою для подальших наукових розробок понятійно-категоріального апарату в межах політичної соціології, соціології молоді, соціології освіти (у напрямі громадянських та політичних компетентностей) та дослідження електоральної поведінки в умовах інформаційного суспільства з урахуванням діджиталізації політичних комунікацій та політичної участі. Висновки, запропоновані в даній дисертації, дозволяють доповнити існуючі способи методологічного дослідження та теоретичного осмислення феномену абсентеїзм.

Практичне значення результатів дослідження полягає в розширенні розуміння ставлення молоді до політики, причин ухилення від участі у політичних процесах, в оцінці та перспективах участі студентів у політичному та громадському житті суспільства, а також у можливості використання отриманих результатів для подальших емпіричних досліджень стану та тенденцій абсентеїзму студентів, з урахуванням політичного контексту та соціальних трансформацій. В дисертації також надані рекомендації щодо реагування на високий рівень студентського абсентеїзму, зокрема акцентується увага на важливості громадянської освіти та розвитку громадянських компетентностей, що повинно розпочинатися зі школи через шкільне самоврядування та позашкільні практики громадської діяльності, а також через студентське самоврядування в університетах водночас із викладанням курсів відповідної тематики, але більш практично-орієнтованих та із залученням студентів до реалізації громадських ініціатив. Отримані результати та рекомендації можуть бути використані при розробці проєктів та заходів для розвитку громадянської освіти в Україні, формування чи оптимізації представленості молоді у політиці з метою сприяння представленості інтересів молоді в політиці.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою авторки. Основні висновки, рекомендації та положення наукової новизни є результатом самостійно проведеного дослідження. Результати дослідження відображені в публікаціях здобувачки, які є її особистим доробком.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації оприлюднено на наукових конференціях, серед яких ІХ Всеукраїнська наукова конференція "Academic and scientific challenges of diverse fields of knowledge in the 21st

century" (Харків, Україна, 2020), XIII Міжнародна конференція студентів та молодих науковців «Соціологія та сучасні соціальні трансформації» (Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 19–20 листопада 2020 року), IV Конгрес Соціологічної асоціації України (Харків, 28–29 жовтня 2021), науково-практична конференція «Інновації в науці: нові підходи та актуальні дослідження» (м. Ужгород, 23-24 вересня 2022 р.), VII Всеукраїнська науково-практична конференція «Придніпровські соціологічні читання» (Дніпро, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 30 вересня 2022 р.), а також у доповідях:

1. "Linguistic features of the conceptualization of the term "absenteeism" in scientific discourse" (IX Всеукраїнська наукова конференція "Academic and scientific challenges of diverse fields of knowledge in the 21st century", м. Харків, Україна, 2020).
2. «Абсентеїзм у цифрову епоху: онлайн- та офлайн-практики» (XIII Міжнародна конференцію студентів та молодих науковців «Соціологія та сучасні соціальні трансформації», м. Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 19–20 листопада 2020 року).
3. «Трансформація політичних комунікацій та практик політичної участі молоді в інформаційному суспільстві» (IV Конгрес Соціологічної асоціації України, м. Харків, 28–29 жовтня 2021).
4. «Комунікативні аспекти проблематики студентського абсентеїзму в інформаційному суспільстві» (науково-практична конференція «Інновації в науці: нові підходи та актуальні дослідження», м. Ужгород, 23-24 вересня 2022 р.).
5. «Політика ідентичності та абсентеїзм» (VII Всеукраїнська науково-практична конференція «Придніпровські соціологічні читання», м. Дніпро, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 30 вересня 2022 р.).

Публікації.

Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладено у 12 публікаціях.

Публікації у виданнях, включених до переліку фахових видань України з присвоєнням категорії «Б»:

1. Крижанівська В. І. Політична участь та мотивація до неї: евристичний потенціал соціологічних концепцій Донателли Делла Порти і Дрю Халфмана (порівняльна характеристика). *Український соціологічний журнал*. 2019. Вип. 22. С. 36–51.
DOI: [10.26565/2077-5105-2019-22-04](https://doi.org/10.26565/2077-5105-2019-22-04)
URL: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/download/15421/14397/>
2. Фоломєєв М. А., Крижанівська В. І. Абсентеїзм як соціальний феномен: особливості інтерпретації. *Габітус*. 2020. № 12. С. 73–81.
DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-1.12>
URL: http://habitus.od.ua/journals/2020/12_2020/part_1/14.pdf
Особистий внесок: Авторкою розроблені та описані інтерпретації сутності політичної участі та абсентеїзму, що викладено в основному матеріалі дослідження у статті.
3. Фоломєєв М. А., Крижанівська В. І. Абсентеїзм як індикатор порушення соціальної згуртованості суспільства. *Габітус*. 2021. Т. 1. № 24. С. 39–46.
DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.7>
URL: http://habitus.od.ua/journals/2021/24-2021/part_1/24-1-2021.pdf
Особистий внесок: Авторкою був здійснений аналіз даних результатів соціологічних досліджень, які представлені у статті, підготовлені таблиці та рисунки для візуалізації, а також складений список використаних джерел.
4. Крижанівська В. І. Цифровізація політичної участі: загрози та перспективи. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2021. Том 24. № 9. С.82–90.
DOI: <https://doi.org/10.15421/172193>
URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1699/1674>
5. Крижанівська В. І. Співвідношення та взаємозв'язок політичної пасивності та громадянської активності студентства. *Габітус*. 2022. № 41. С. 26–32.
DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.4>

URL: <http://habitus.od.ua/journals/2022/41-2022/4.pdf>

6. Крижанівська В. І. Упередження про політику як мотиваційна складова молодіжного абсентеїзму. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. № 6. С. 157–164.

DOI: <https://doi.org/10.15421/172283>

URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1828/1797>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Kryzhanivska V. Linguistic features of the conceptualization of the term "absenteeism" in scientific discourse. *Academic and scientific challenges of diverse fields of knowledge in the 21st century*: Матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції. Харків, 2020. С. 124–130.
8. Крижанівська В. І. Абсентеїзм у цифрову епоху: онлайн- та офлайн-практики. *XIII Міжнародна конференція студентів та молодих науковців «Соціологія та сучасні соціальні трансформації»*, м. Київ, 19–20 листопада 2020 р. Київ, 2021. С. 144–147.
9. Крижанівська В. І. Трансформація політичних комунікацій та практик політичної участі молоді в інформаційному суспільстві. *Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві* : Тези доповідей, ІV Конгрес Соціологічної асоціації України, м. Харків, 28–29 жовтня 2021. Харків, 2021. С. 261–263.
10. Крижанівська В. І. Комунікативні аспекти проблематики студентського абсентеїзму в інформаційному суспільстві. *Інновації в науці: нові підходи та актуальні дослідження*. Матеріали науково-практичної конференції, м. Ужгород, 23–24 вересня 2022 р. Ужгород, 2022. С. 90–94.
11. Крижанівська В. І. Політика ідентичності та абсентеїзм. *VII Всеукраїнська науково-практична конференція «Придніпровські соціологічні читання»*, м. Дніпро, 30 вересня 2022 р. Дніпро, 2022. С. 83–86.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та 4 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 237 сторінок. Робота ілюстрована 12 рисунками та 7 таблицями. Список використаних джерел містить 177 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ АБСЕНТЕЇЗМУ

1.1. Понятійно-категоріальний апарат дослідження абсентеїзму: теоретичне розуміння основних понять

Проблематиці абсентеїзму (у дихотомії з політичною участю) приділяють увагу науковці у різних сферах соціогуманітарного знання – соціології, політичних наук, соціальних комунікацій, психології, права та інших. Починаючи дослідження такої важливої проблеми, як абсентеїзм, варто звернути увагу, що в сучасній науковій літературі цей феномен доволі часто виступає в якості предмета дослідження, що свідчить про те, що це поняття є досить широко вживаним.

Загалом, поняття «абсентеїзм» набуло широкого вжитку на початку ХХ ст. у зв'язку з дослідженнями електоральної поведінки (дослідження французького демогеографа А. Зігфріда та представників Чиказької школи — Ч. Мерріама та Г. Госнела) та електоральних процесів 40-х рр. ХХ ст. (Г. Лассуел, С. Верба, Н. Най, П. Лазарсфельд, Б. Берельсон). Проте сама ідея абсентеїзму як ухилення від участі у суспільному житті та у народних зборах, тобто від участі у загальному обговоренні та прийнятті рішень, бере початок ще з античних часів (зокрема, у Древній Греції тих, хто не брав участь у суспільному житті та у народних зборах, називали «ідіотас» (окрема людина, приватна особа, тобто той, хто піклується лише індивідуальними інтересами) [77, с. 162].

Етимологія поняття «абсентеїзм» з латинської мови означає «відсутність», проте має специфіку вживання у зв'язку з лінгвістичними особливостями у різних наукових традиціях, зокрема англо-американській, французькій, німецькій, італійській та українській.

Загалом термін «абсентеїзм» був запропонований англійським політиком Т. Томпсоном у 1829 р. для позначення звички ірландських поміщиків жити далеко від своїх володінь, здаючи землю в оренду. Аде згодом цей термін почав застосовуватися стосовно інших сфер, окрім економічної.

У перекладі з англійської мови абсентеїзм означає «прогул». Відповідно в американській традиції абсентеїзм трактується як ухилення від виконання своїх обов'язків і стосується не лише участі у виборах чи політичних процесах. Зокрема, у «Словнику Американської Спадщини» абсентеїзм визначається як «звична неявка, особливо на роботу або ухилення від інших звичайних обов'язків» [98]. У «Словнику політичної науки Блеквелла: посібник користувача щодо його термінів» замість абсентеїзму розглядається термін «утримання» (absentment) у трактуванні обдуманого рішення не голосувати, тобто зумисного утримання від голосування, що характерно для тих, хто відчужений від життя своєї країни в цілому, або для тих, хто належить до партій, не включених до виборчого бюлетеня [104].

У британській традиції «абсентеїзм» має також трактування прогулу, ухилення від своїх обов'язків переважно стосовно неявки на роботу, на навчання тощо, а стосовно виборчих процесів застосовується термін «електоральний абсентеїзм», що в українській традиції є тавтологією.

У німецькій традиції абсентеїзм трактується не лише як відсутність на робочому місці, але і як схильність не дотримуватися зобов'язання чи домовленості без поважних причин [120].

У французькій традиції, окрім значення відсутності на робочому місці, в школі, на зборах і т.п., де присутність обов'язкова, з'являється ще декілька тлумачень абсентеїзму: щодо економіки — відсутність землевласників з управління їхніми господарствами, щодо політики — поведінка обраних представників нації, які нерегулярно беруть участь у роботі своїх зібрань [147].

В італійській традиції абсентеїзм має два значення: часта відсутність на робочому місці, переважно без поважних причин, та відсутність інтересу до політичних і соціальних проблем [123]; байдужість, незацікавленість щодо цивільних обов'язків, політичних і соціальних проблем [171].

В українській традиції переважає трактування абсентеїзму у зв'язку з електоральними процесами щодо включеності у політику та ставлення до неї громадян, проте форми політичної участі обмежуються тільки виборами, що, відповідно, надає досить вузьке трактування сутності абсентеїзму [82].

Етимологічний лінгвістичний аналіз дає змогу виокремити декілька тенденцій вживання терміну «абсентеїзм», що пов'язано з лінгвістичними особливостями та науковими традиціями. Відповідно при визначенні сутності абсентеїзму в переважній більшості дефініцій акцент робиться на ухиленні від виконання своїх обов'язків, здебільшого щодо роботи та навчання, що передбачає інтерпретацію політичної участі як обов'язку. Виникає питання щодо того, як це співвідноситься із правовими аспектами забезпечення політичної участі або неучасті. Так, якщо абсентеїзм є ухиленням від виконання своїх обов'язків, то тоді повинні бути передбачені санкції за це, але якщо абсентеїзм таке ж право, як і політична участь (тобто гарантована правовими інститутами можливість публічно висловити свою позицію), то тоді не має бути примушення до політичної участі та санкцій за неучасть. Тобто можна побачити, що у зв'язку з невизначеністю інтерпретацій терміну виникає невизначеність стосовно мотивації до політичної участі, а також визначення та прогнозування наслідків, до яких може призвести збільшення рівня абсентеїзму, що потребує детальнішого наукового дослідження.

Аналіз наукових напрацювань щодо тематики абсентеїзму, зокрема у базі даних Scopus, також демонструє, що ця проблематика окреслена у різних сферах наукового знання відповідно до лінгвістичних особливостей та особливостей інтерпретації — медицина, психологія, медсестринство, бізнес та менеджмент, соціальні науки тощо (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Публікації за ключовим словом "absenteeism" у базі даних Scopus

Загалом за ключовим словом "absenteeism" (у назві чи в анотації) у базі даних Scopus виявлено 23 279 документів, які прямо чи опосередковано стосуються абсентеїзму. Переважна більшість виявлених документів (57,8 %) належить до галузі знань «Медицина», лише 7,6 % — до галузі знань "Social Sciences" (враховує соціологію, політичні науки, політичну економіку тощо), 3,8 % публікацій належать до галузі знань «Бізнес, менеджмент та бухгалтерський облік». Варто звернути увагу, що у даному випадку провідне значення відіграє етимологія поняття «абсентеїзм», оскільки в американсько-британській традиції "absenteeism" має пряме значення «прогул», відповідно переважна більшість статей за ключовим словом "absenteeism" стосується шкільних прогулів та прогулів роботи, водночас у прив'язці до галузі знань «Медицина» розглядається кореляція між станом здоров'я та прогулами на роботі. У галузі знань «Соціальні науки» виявлено 2 388 публікацій, у яких акцент здебільшого зроблений на шкільних прогулах, віктимній поведінці підлітків, вихованні школярів та підлітків, аналізі непрацездатності та економічних втратах, прогулах на роботі, а також на локальних війнах і конфліктах тощо.

За пошуковим запитом "political absenteeism" виявлено 124 документи, які стосуються також шкільних прогулів, прогулів на роботі, але тематика вже розширюється — окреслюються проблеми постконфліктного громадянства, моделей утримання при примусовому голосуванні, молоді та прогулів батьків (у локальному розрізі), локальних реформ бюрократії, впливу тероризму на вибори, окреслюються феномен правління більшості та демократичний перерозподіл, абсентеїзм на рівні Генеральної Асамблеї ООН (відмова від голосування держав-членів), соціальний капітал та політична відповідальність, громадська думка як складова моделі прийняття рішень виборцями, етатизм та політика пам'яті тощо.

Щодо галузей знань, то переважна більшість публікацій належить до соціальних наук (30,6 %) та медицини (30 %), мистецтва та гуманітарних наук (8,9 %) та ін. (рис. 1.2).

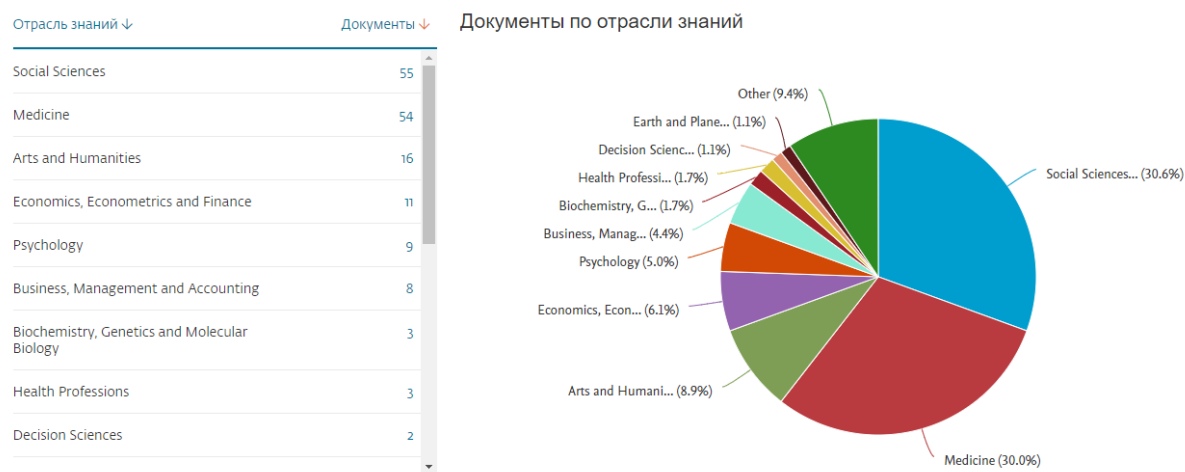

Рис. 1.2. Публікації за ключовим словом "political absenteeism" у базі даних Scopus

За пошуковим запитом "electoral absenteeism" виявлено 20 документів, які тематично безпосередньо стосуються абсентеїзму, голосування, електоральної поведінки. Зокрема, виявлені публікації окреслюють моделі утримання при примусовому голосуванні, проблематику виборів та референдумів (на прикладі різних держав), правління більшості та розвиток демократії, зв'язок тероризму та політичної участі, політичну відповідальність, виборчі правила та поведінку політиків тощо.

Щодо галузі знань, то переважна більшість публікацій відноситься до соціальних наук (48,5 %), мистецтва та гуманітарних наук (15,2 %), економіки, економетрії та фінансів (15,2 %) та ін. (рис. 1.3).

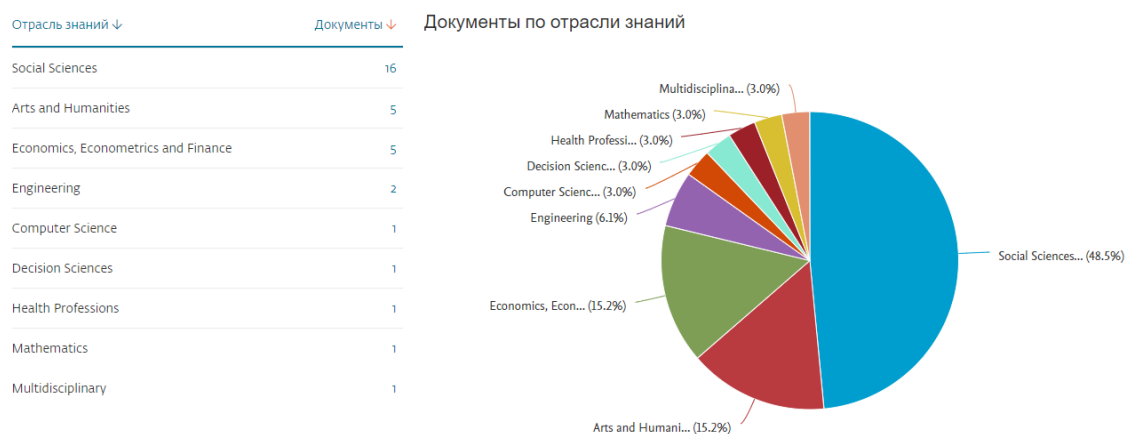

Рис. 1.3. Публікації за ключовим словом "electoral absenteeism" у базі даних Scopus

Щодо географії публікацій, то переважно це російська федерація (5 публікацій), Велика Британія (4), США (4) та інші (рис. 1.4).

Рис. 1.4. Публікації за ключовим словом "electoral absenteeism" у базі даних Scopus (географія публікацій)

Пов'язаним тематичним запитом можна вважати "political nonparticipation", за яким виявлено 27 публікацій. У таких публікаціях розглядається проблематика демократії та депресії, неучасті та сприйняття легітимності, охоплення стимулів та уникання покарань щодо неучасті, соціальне відчуження між поколіннями, здійснення конституційних змін шляхом участі громадян, неучасті як самоцензури, форми безвідповідальності тощо. Вони опосередковано стосуються проблематики абсентеїзму, оскільки піднімаються проблеми легітимності, безвідповідальності, залученості до політики. Проте майже у жодній із публікацій не згадується абсентеїзм та не розглядаються його причини.

Аналіз бази даних Scopus також свідчить про етимологічні особливості вживання терміну «абсентеїзм», який в англomовному варіанті інтерпретується як «прогул» та використовується для опису прогулів у школі чи роботи, зокрема у зв'язку зі станом здоров'я. У базі даних Scopus майже відсутні публікації, які прямо стосуються абсентеїзму (зокрема, цей термін не зустрічається у назвах), немає

публікацій, які присвячені аналізу причин абсентеїзму загалом та у різних соціально-демографічних груп.

Виявлений аналіз специфіки сприйняття сутності абсентеїзму (виходячи з лінгвістичних особливостей його вживання) потребує подальшого аналізу саме теоретичних підходів до розуміння сутності зазначеного феномену. Важливо зазначити, що для розуміння сутності абсентеїзму як соціального феномену його варто розглядати у дихотомії з терміном політична участь.

До проголошення рівноправності та появи загального виборчого права політична участь була обмеженою, правом та можливістю для «обраних» (лише для вільних, для білих, для чоловіків, для людей з освітою, певного віку та соціального походження, відповідно до майнового цензу тощо), тобто була т. зв. привілеєм і тому сприймалася як благо та цінність, тоді як зараз, стаючи легкодоступною, невід'ємним правом і даністю, вона перетворилася на те, що можна окреслити як «пересичення можливостями», які знецінюються і сприймаються як належне. Так, сьогодні, незважаючи на вільний та рівний доступ до участі у політичних процесах, поширеним феноменом стає абсентеїзм — соціально-політична апатія, байдуже ставлення громадян до своїх політичних прав, що проявляється у свідомому ухиленні від участі у виборчих процесах, а у більш широкому тлумаченні — від участі у будь-яких політичних подіях (вибори, референдуми, партійна діяльність, мітинги тощо).

Політична участь є базовою характеристикою демократичних країн, що передбачає залученість громадян до прийняття політичних рішень або делегування повноважень представникам для прийняття та втілення політичних рішень.

У залежності від масштабу залученості громадян політичну участь розглядають крізь призму декількох концепцій. Однією з них є концепція демократії участі (К. Пайтман, Б. Барбер, К. Маферсон, Дж. Циммерман, Н. Боббіо, П. Бахрах та інші), послідовники якої виступають за активну участь громадян в обговоренні та прийнятті рішень стосовно найважливіших питань спільного життя та державного управління, що обумовлено забезпеченням соціальної рівності та переконанням, що свобода, рівне право на саморозвиток можуть бути досягнуті тільки в партиципаторному суспільстві, яке удосконалює почуття політичної ефективності та сприяє прояву

турботи про колективні потреби та вимоги (тобто досягнення загального блага). Також за словами американського політолога Б. Барбера, демократія участі передбачає не лише пряму участь громадян у політичному житті, але і громадянську підготовку для її ефективності, тобто демократія участі — це «пряме правління освічених громадян» [103, с. 923]. Відповідно, абсентеїзм у даній концепції трактується як негативний феномен, який порушує функціонування демократичних інститутів і може призвести до тиранії меншості (еліти), якій може протистояти лише сильна влада знизу. До того ж політична участь є не лише основним елементом демократичного врядування, але і сприятливою можливістю для інтелектуального й емоційного розвитку громадян.

Інший підхід — концепція демократичного елітизму (Й. Шумпетер, Е. Берк, Т. Дай, Л. Зіглер), прихильники якої виступали за обмежену політичну участь більшості громадян у зв'язку із негативним впливом натовпу та олігархічними тенденціями будь-якої організації. В основі даної концепції лежить переконання, що більшість громадян (маса) не володіє необхідними знаннями та повною інформацією, не вміє приймати правильні рішення, оскільки діє ірраціонально, некомпетентно і має нестійкі переваги. Відповідно відбувається добровільна передача влади еліті. А єдина функція громадян — у виборі / відкликанні уряду або в обранні посередників для цієї мети. Тобто громадяни вибирають правителів (добровільно віддають владу еліті) і приймають те, що до наступних виборів їм не варто займатися політикою. Таким чином, у даній концепції абсентеїзм не трактується як негативний феномен, оскільки передбачається, що концепція демократичного елітизму знімає зі звичайних громадян відповідальність за прийняття політичних рішень і покладає її на лідерів, що мають більше інформації та досвіду в політичних питаннях.

Якщо аналізувати політичну участь крізь призму функціонального критерію, то політичну участь можна розглядати як діяльність громадян з метою впливу на прийняття та реалізацію індивідуальних і групових рішень, спрямованих на вплив на політико-державні інститути (Г. Алмонд, С. Верба, Д. Нагель, Л. Мілбрайт), інструмент впливу на всю систему соціально-політичних цінностей та відносин, які забезпечують стабільність суспільної структури (Б. Барбер, Р. Мертон), або як

індивідуальну залученість у політичні процеси, елемент розвитку особистості та політичної соціалізації, що забезпечує формування громадянської відповідальності членів демократичного суспільства (Б. Епштейн, С. Розенстоун, М. Хансен, Н. Теске). Незважаючи на різні інтерпретації, для усіх трактувань політичної участі спільними рисами є наявність певних дій, тобто політична активність, добровільність політичної участі, а також діяльність на непрофесійній основі (громадяни є учасниками, але не експертами).

Загалом політичну участь можна розглядати як добровільну діяльність громадян з метою впливу на прийняття політичних рішень та їх здійснення. Також можна виокремити низку форм політичної участі: масові маніфестації (мітинги, демонстрації, страйки, пікетування); голосування на виборах; голосування на референдумах; участь у діяльності політичних партій і груп тиску; вираження своєї думки про ті чи інші політичні події або рішення через ЗМІ; листи та звернення до органів державної влади; контакти з державними службовцями; контроль за діяльністю державних і муніципальних органів влади тощо. Найпоширенішою формою політичної участі є участь у виборах (електоральна участь). Демократичні електоральні процедури формування влади разом з активним громадянським суспільством, у якому функціонують механізми та інститути забезпечення громадянських свобод і прав, характерні прозорість і відкритість структур влади, наявний діалог між владою та суспільством на різних рівнях влади [6, с. 16] є основними рисами сучасних європейських стандартів організації суспільного життя.

Водночас в умовах інформатизації та діджиталізації з'являються нові форми політичної участі, такі як: подання електронних петицій; підпис (підтримка) електронних петицій; участь у політичних онлайн-спільнотах у соціальних мережах (політичні групи, сторінки, телеграм-канали); адміністрування чи модерація політичних онлайн-спільнот; участь у дискусіях у політичних онлайн-групах чи на політичних сторінках у соціальних мережах; е-голосування тощо. Поява нових форм політичної участі потребує дослідження впливу таких форм на політичну активність громадян, ступінь їх залученості до нових форм політичної участі, зокрема символічне заміщення реальної політичної участі онлайн-формами та зміну

мотиваційної складової (якщо вона відбувається). Це перспективний напрям соціологічних досліджень для поглиблення розуміння сутності абсентеїзму в інформаційному суспільстві, особливо в умовах діджиталізації.

Також у науковому дискурсі з'являються альтернативні теорії, в межах яких критикуються принципи функціонування демократії, зокрема ставиться під сумнів масова залученість громадян до політичних процесів у зв'язку з їх низькою компетентністю та політичною культурою. Ідею епістократії («правління знаючих») вперше почав обґрунтовувати Платон у роботі «Держава» (принцип справедливості — кожен займається своєю справою), а також Дж. Ст. Мілль у роботі «Роздуми про представницьке врядування» (ідея меритократії). У сучасному політологічному дискурсі американський політолог та філософ Джейсон Бреннан розглядає перспективи альтернативної форми врядування демократії — епістократії [10], за якої забезпечується республіканське представницьке врядування, проте політична влада розподіляється нерівномірно — більша частка належить більш компетентним та освіченим громадянам. Автор пропонує виділити 3 категорії громадян відповідно до включеності у політичні процеси (концептуальні архетипи):

- 1) «хоббіти» — малопроінформовані громадяни з незначною зацікавленістю і низьким рівнем участі у політиці, із слабкою ідеологічною відданістю;
- 2) «хулігани» — більш проінформовані громадяни із сильною відданістю політиці та політичній ідентичності, проте зі значними когнітивними упередженнями (упередження підтвердження та груповий фаворитизм). Це т. зв. шалені фанати політики;
- 3) «вулканці» — раціональні, поінформовані, думаючі громадяни, які приймають рішення без ідеологічних заангажованостей та упереджень. Це ідеальний тип політично активного громадянина [10, с. 25–26].

Вулканці — демократично бажана, але статистично найменша категорія, тоді як серед виборців переважають хулігани та частково хоббіти (абсентеїсти у нашій інтерпретації), тобто такі виборці, які голосують або ідеологічно упереджено, або інструментально чи емоційно (наприклад, під впливом популістичних гасел), без

відповідних знань та політичної підготовки (як виняток, бо хоббіти переважно не голосують).

Такий розподіл виборців закладає основу для критики демократії та широкої політичної участі зі сторони послідовників епістократії: некомпетентність, байдужість, несвідомість, нераціональність виборців, а також відсутність цінності політики для великої частки індивідів. Відповідно пропонуються різні форми епістократії для забезпечення залученості компетентних громадян: обмежене виборче право; множинне голосування (більше голосів у більш освічених людей); лотерея виборчого права (дворівневий відбір виборців на основі випадкового вибору або проходження тренінгів для підвищення власної компетентності); епістократичне вето (прийняття рішень через посередництво спеціального демократичного органу); «зважене голосування» або імітація всезнаючого оракула (загальне виборче право, проте із проходженням тестування на політичні знання) [10, с. 38–39].

Варто зазначити, що є держави, які наразі реалізують принцип меритократії в державному управлінні. Прикладом успішної реалізації вчені вважають політичну меритократію сінгапурського зразка, сутність якої полягає у відборі для управління людей з найвищими талантами та найкращими політичними якостями, обрані відповідно до їх достоїнств (зокрема, найбільше значення мають інтелектуальні здібності, виражені у наукових досягненнях, а серед політичних чеснот — порядність та відсутність корупції) [8, с. 71]. В Сінгапурі інституціоналізовані механізми відбору й кар'єрного росту для вибору некорумпованих і високоінтелектуальних лідерів з повноваженнями приймати рішення з широкого кола питань. Механізм відбору полягає у довготривалій підготовці таких лідерів, починаючи зі школи, де обирають перспективних учнів для підготовки до лідерських ролей в державному управлінні. Такі учні на певних етапах складають національні іспити, і учні з найкращими показниками отримують урядові стипендії для навчання в найкращих закордонних університетах (з обов'язковим поверненням до Сінгапуру), а після навчання певну частину стипендіатів обирають для вступу в Адміністративну службу. Відбір міністрів також багатоступінчастий та системний. У Сінгапурі ця модель виявилася успішною та ефективною, про що свідчить, зокрема, підтримка ключової партії, яка

просуває та реалізовує такий підхід — партію РАР (постійна висока підтримка з 1960-х рр.) [8, с. 40–41].

Меритократичну модель також реалізують у Китаї: система відбору та просування політичних офіційних осіб відбувається шляхом десятилітнього навчання та комплексного іспиту на різних етапах кар'єри. Проте ця система ще не ідеальна, оскільки в Китаї не вдалося повністю викоринити корупцію, а офіційні особи відбираються також на основі походження та соціальних зв'язків [8, с. 74]. До того ж китайська політична система схильна до авторитаризму, етатизму, превалювання державного інтересу над індивідуальним чи суспільним.

Відповідно у такій меритократичній інтерпретації функціонування демократії та політичної участі, правом на яку повинні бути наділені громадяни відповідно до власних компетенцій та знань, абсентеїзм є природним соціальним феноменом, позитивним феноменом з огляду на те, що політичні рішення приймають ті, хто має достатній рівень політичних знань та компетентностей.

Проте це породжує ще одну нерівність та соціальну стратифікацію на основі включеності у політичні процеси та прийняття політичних рішень, оскільки передбачає обмеження прав та виключення певної категорії громадян із поля політики, робить їх об'єктом політики замість суб'єкта. Також такий підхід суперечить сутності республіки (лат. *res publica* — «громадська справа») та принципу загальної включеності у публічно-суспільний процес («що стосується всіх, має бути і схвалено всіма»).

Розглядаючи абсентеїзм у дихотомії з політичною участю, варто окреслити те, пов'язаними поняттями з політичною участю є політична активність, а також політична та електоральна поведінка (пов'язані феномени, але не тотожні).

Зокрема, політична активність представляє собою форму включення суб'єкта в політику, тобто це міра інтенсивності та систематичності політичної участі суб'єктів у політичних процесах, що відображені в різних формах політичної поведінки [82, с. 11].

Політична поведінка представляє собою вид соціальної поведінки, сукупність різноманітних форм і типів реагування: відносин, дій та не-діянь, раціонально-

діяльнісних та емоційно-психічних станів усіх суб'єктів політики щодо функціонування політичної системи суспільства. Критеріями класифікації політичної поведінки за типами є:

- ступінь самостійності (добровільна, мобілізована);
- рівень усвідомленості (раціонально-практична, афективна);
- міра публічності (відкрита, прихована);
- відповідність основним цінностям політичної системи (нормативна, девіантна, антагоністична) тощо [82, с. 211].

Різновидом політичної поведінки виступає електоральна поведінка — акти дії особи, які виражають її позицію стосовно офіційної системи публічного голосування та передбачають як участь, так і не участь у ній. Тобто це відображає процес прийняття рішень громадянами щодо своєї участі у виборах і голосування за ті чи інші політичні сили та кандидатів. Форми електоральної поведінки можуть включати: протестне голосування; голосування проти всіх; конформістське голосування за партію чи лідера, якого підтримує більшість виборців; відмова від голосування; псування бюлетеня.

Як було нами зазначено, у дихотомії з політичною участю знаходиться феномен політичної неучасті — абсентеїзм. Незважаючи на широке трактування сутності політичної участі та наявності широкого кола інструментів включення громадян у політичні процеси, поширеним феноменом стає абсентеїзм, який, з одного боку, є індикатором кризи політичної системи, адже призводить до деформації функціонування громадянських і демократичних інститутів, знецінення політичної ваги голосів виборців, спотворення політичної культури, але, з іншого боку, є провісником соціально-політичних трансформацій, адже замість традиційних форм участі у політичному житті з'являються нові практики, наприклад, громадсько корисна діяльність (волонтерство, благодійність, демонстрації тощо).

Абсентеїзм суголосний з політичною апатією, усвідомленням особистої безпорадності щодо формування впливу на політичні інститути, відсутністю альтернативи об'єктам невдоволення. Абсентеїзм пов'язаний з аполітизмом. Пасивна або активна непокора владним структурам, дисфункціональна поведінка (нездатність

або небажання виконувати свої завдання, функції), самоізоляція складають соціопсихологічну сутність абсентеїзму як небезпечного для гармонізації суспільства явища. Відмова від участі у президентських, парламентських, у виборах до органів місцевого самоврядування, плебісцитах може зі стану байдужості чи демонстративного ігнорування виборчого законодавства перейти у форми охлократичної агресії та соціального протесту.

Різні наукові підходи до тлумачення сутності абсентеїзму дозволяють окреслити різні аспекти цього феномену.

Філософський підхід до вивчення абсентеїзму полягає у тому, що філософи звертають увагу не стільки на процес виключення індивідів із політичного життя, скільки на дихотомію участь-неучасть, здебільшого акцентуючи увагу на значенні політичної участі у побудові демократичного правління та осмислюючи значення залученості великої кількості громадян до участі у політичному житті як показника функціонування «ідеальної» держави (або навпаки, обмежений доступ до участі в управлінні та прийнятті рішень).

У політичних науках абсентеїзм розглядається крізь призму феномену влади, функціонування демократії, співвідношення еліти та народу, процесів інституціоналізації та легітимації влади, розгляду політики як сфери реалізації громадянських прав. У політичних науках акцентується увага на належному врядуванні, що забезпечується шляхом максимального включення громадян у політичні процеси, зокрема стосовно обрання представників влади та делегування їм повноважень щодо управління державою та прийняття політичних рішень, а також саме політична участь більшості громадян створює засади для легітимації влади та добровільного підкорення встановленому *status quo* відносин панування та підпорядкування. Відповідно абсентеїзм є елементом розхитування демократичного врядування, адже виключає громадян із політичного життя та призводить до делегітимації влади. Також абсентеїзм розглядається у зв'язку з політичною та громадянською культурою громадян.

У соціології при аналізі абсентеїзму у фокусі уваги знаходяться колективні дії щодо прийняття політичних рішень, взаємодія різних носіїв соціальних статусів і

соціальних ролей, зокрема причини та фактори, які лежать в основі дій соціальних акторів та обумовлюють включення у політичні процеси або виключення, досягнення консенсусу для забезпечення належного демократичного врядування і функціонування громадянського суспільства, а також стереотипи та ритуали у залученості в політику, феномен довіри до політичних інститутів та інституту виборів зокрема тощо.

Ми пропонуємо розширити визначення абсентеїзму, зокрема розглядати його як свідоме ухилення від участі у політичному та громадянському житті суспільства у широкому сенсі та від участі у виборах зокрема, а також уникання участі у вирішенні політичних та громадянських проблем, які стосуються спільного укладу життя та спільного майбутнього розвитку. Уникнення політичної та громадянської активності, індиферентність до вирішення спільних проблем може мати різні виміри. Тому ми пропонуємо виокремлювати пасивний абсентеїзм (уникнення будь-якої участі у політичних та громадянських активностях) і активний (передбачає активну демонстрацію свого негативного ставлення до існуючої політичної системи та громадського укладу, публічна демонстрація своєї позиції, заклик бойкотувати певні політичні процеси чи пошук альтернативних та більш ефективних інструментів впливу).

Оскільки у даній дисертаційній роботі мова йде про студентство, варто окреслити розуміння студентства як окремої групи молоді. У даній роботі ми будемо використовувати визначення студентства, запропоноване соціологом Сокурянською Л. Г., відповідно до якого студентство представляє собою соціокультурну спільноту, яка є відносно гомогенною, має власну систему цінностей, набір статусів та ролей, характерні моделі поведінки та життєвий стиль. Говорячи про абсентеїзм, то студентський абсентеїзм має свою специфіку саме за носієм, тобто студентами, які, отримуючи право голосу та можливість отримати перший електоратний досвід, як елемент політичної соціалізації, ухиляються від таких практик. Причини такої поведінки студентів і є предметом даного дослідження.

Важливим аспектом для розуміння сутності абсентеїзму є виокремлення його інтерпретацій у співвіднесенні із сприйняттям та інтерпретаціями сутності політичної участі. Зокрема, політична участь може інтерпретуватися як:

- обов'язок: юридичний обов'язок громадянина брати участь у виборах представників влади, обов'язок громадянина перед державою для забезпечення її демократичного функціонування;
- моральне зобов'язання: зобов'язання брати участь у колективному прийнятті рішень для досягнення загального блага, моральний обов'язок громадянина перед іншими представниками громадянського суспільства;
- право: демократичне право висловлювати свою політичну позицію, обирати представників для керування країною тощо;
- необхідність: політична активність в силу моральних, етичних, релігійних чи інших переконань;
- можливість: наявність сприятливих умов для впливу на політику і прийняття політичних рішень;
- благо: загальне, колективне чи індивідуальне благо, яке є показником демократичності та загальної рівності, що дає рівні можливості для висловлення своєї політичної та громадянської позиції;
- цінність: цінність політичної участі як можливості самореалізації, самовираження відповідно до цінностей і світогляду;
- публічна демонстративність: демонстрація своєї активної позиції та участі у політичних процесах держави;
- традиція: усталені зразки поведінки щодо відтворення політичних відносин, які передаються із покоління в покоління; політичні традиції можуть відтворюватися на макрорівні (на рівні держави), мезорівні (на рівні різних соціальних інститутів), мікрорівні (традиції політичної участі, які склалися у сім'ї);
- ритуал: стандартизоване повторення політично значущих дій, ідеологічно (міфологічно) та символічно санкціонованих для підтвердження і відтворення соціально-політичного порядку;

- один із інструментів конструювання політичної нації (шляхом колективних та символічних дій);
- один із інструментів формування громадянської ідентичності: ідентифікація з групою, окреслення групової приналежності та солідарності;
- привілей: політична участь як «обмежена можливість», яка дуже цінується, оскільки має певні обмеження (наприклад, тільки громадяни держави мають право брати участь у виборах або тільки ті, хто має прописку, що ускладнює політичну участь тих, хто є вимушеними переселенцями);
- конформний тип політичної поведінки: поведінка «як усі», «так прийнято».

Якщо політичну участь інтерпретувати як політичну можливість, то абсентеїзм можна вважати «втраченою можливістю» (втрачені можливості продемонструвати своє волевиявлення, вплинути на вибір влади, курс майбутнього розвитку держави тощо). Якщо політичну участь інтерпретувати, за Х. Макклонксі як почуття залученості та загалом процес залученості, то абсентеїзм можна визначити як відстороненість та процес відчуження від політики та прийняття політичних рішень.

Різне сприйняття політичної участі визначає відповідну інтерпретацію абсентеїзму як соціального феномену, який можна визначити як:

- ухилення від виконання своїх обов'язків: ухилення від виконання громадянських обов'язків, особливо за умови обов'язкової участі у виборах;
- байдужість до політичних процесів: втрата моральної відповідальності за ті процеси, що відбуваються у державі;
- артикуляція власної позиції через мовчання — «пасивний протест»: демонстрація того, що політики підіймають неактуальні проблеми на порядку денному;
- знецінення політики як сфери самореалізації людини: абсентеїзм як індикатор зниження значущості політики для індивіда;
- публічна демонстративність: абсентеїзм як пасивний протест внаслідок небажання легітимізувати владу і т. п.;
- відмова від громадянської чи політичної ідентифікації: відсутність формування групової приналежності та ідентифікації з групою на основі політичних факторів, що є перешкодою для утворення політичної нації;

- право: право брати чи не брати участь у політичних процесах;
- нонконформна поведінка: відмова від участі у політичних подіях «як усі» або тому що «так прийнято»;
- свобода — свобода вибору та свобода волі (свобода участі у суспільних та політичних процесах, свобода вибору формату підтримки влади чи, навпаки, вираження своєї політичної позиції через ухилення від участі у політичних процесах).

Варто зазначити, що у процесі демократизації та еволюції права, появи та інституційного закріплення демократичних прав, загального виборчого права змінилося і сприйняття політичної участі та неучасті. Із обмеженої можливості та громадянського обов'язку вона трансформувалася в невід'ємне право особистості та свободу вибору, свободу волі.

Відповідно в умовах, коли політична участь стала правом та особистим вибором, абсентеїзм можна інтерпретувати через філософську категорію свободи волі І. Канта. Згідно з І. Кантом, громадянська свобода є правом особи підкорятися тільки тим законам, на які сама ж ця особа виявила згоду. Зрозуміла в цьому сенсі свобода повинна бути невідчужуваною приналежністю кожного громадянина держави. Також І. Кант підкреслює, що «тільки здатність голосувати становить кваліфікацію громадянина; а ця здатність передбачає самостійність того в складі народу, хто має намір бути не просто часткою спільності, а і її членом, тобто її часткою, що діє по своїй волі спільно з іншими» [143].

Стосовно політичної участі та абсентеїзму, то свобода волі проявляється в тому, що свобода стає т. зв. причинністю, можливістю для індивіда діяти відповідно до власних моральних уявлень та загального закону. Так, індивід має право на політичну участь, проте ніхто не може його примусити брати участь у політичних процесах (у переважній більшості країн, де політична участь є правом, а не обов'язком), так само не передбачено і покарання за політичну неучасть, оскільки це вільний вибір людини та моральна відповідальність за цей вибір. У цьому і проявляється «автономія волі» та свобода волі, адже свобода є необхідною умовою особистої відповідальності за прийняте людиною моральне рішення, а свобода волі є властивістю волі бути

самою для себе законом. Людина сама для себе визначає значущість політики та участі у ній і несе моральну відповідальність за свої дії або бездіяльність (стосовно політичної сфери у нашому випадку).

Також політична участь повинна бути актом доброї волі та бажанням принести благо (наприклад, обрати гідного представника до влади, очільника місцевої влади тощо), а не примушеною чи купленою заради власної вигоди. Обов'язок «хорошого громадянина» дбати про благополуччя своєї держави у міру своїх можливостей, а не використовувати як засіб для досягнення власних цілей. Тому і абсентеїзм можна розглядати як «розумну волю», свідомий вибір відмежування себе від політики, що може мати різні підстави (наприклад, переконаність у власній неспроможності зробити правильний вибір, небажання легітимізувати владу, яку вважають негідною чи недоброчесною тощо).

Тему свободи також піднімає у своїх роботах соціальний психолог та філософ Еріх Фромм. Зокрема, у роботі «Втеча від свободи» Е. Фромм розглядає сутність свободи, причини та механізми втечі особистості від свободи. І його концепцію можна застосувати для аналізу абсентеїзму, адже абсентеїзм можна розглядати як «втечу від свободи», ухилення від відповідальності в умовах свободи — відсутності зовнішнього примусу (негативна «свобода від чогось»), адже зовнішній примус викликає психологічну протидію, яка знижує продуктивність [130] (якщо говорити в прив'язці до виборів — якщо абсентеїзм передбачає санкції, то участь у виборах сприймається як зобов'язання з негативною конотацією, і тоді йдеться про кількісну участь, а не про якісну). Набагато ефективніша внутрішня потреба (позитивна «свобода для чогось») для мобілізації сил індивіда, його обізнаної участі в політичному житті суспільства. Але за Е. Фроммом втеча від свободи відбувається в тому випадку, якщо індивід не може перейти від негативної свободи до позитивної. І тоді відбувається «втеча від свободи» за трьома шляхами:

1. Відмова від незалежності своєї особистості, прагнення до підпорядкування (характерно для авторитаризму). Стосовно абсентеїзму, то це проявляється в ухиленні від прийняття рішень, покладанні надій і відповідальності на «сильного лідера», який знає, як усім буде краще (владні відношення по типу «батько і діти»),

що лежать в основі патримоніалізму і неопатримоніалізму). В основі цього лежить невпевненість у собі (почуття своєї безпорадності, неповноцінності — «я не розбираюся в політиці», «я все одно не зможу нічого змінити»), що породжує залежність від зовнішніх сил і готовність підкорятися примусу [130, с. 151–152].

2. Руйнівність (руйнування об'єкту, стосовно якого відчувається безсилля) [130, с. 188–189]. У прив'язці до абсентеїзму це проявляється у відмові від участі в політичному житті суспільства та конкретно у виборах в умовах негативного ставлення до інститутів влади, низького рівня довіри до представників влади, небажання їх підтримувати. Тобто руйнівність як делегітимація влади внаслідок ухилення від процедури її легітимації (виборів).
3. Автоматизований конформізм: індивід повністю засвоює тип особистості, запропонований йому загальноприйнятим шаблоном, і стає таким самим, як всі інші, таким, яким хочуть його бачити оточуючі, тобто відбувається повне підпорядкування соціальним нормам [130, с. 194]. Стосовно абсентеїзму, то залежно від соціально-політичного контексту політичні практики (або ухилення від них) корелюються з поведінкою більшості громадян (зокрема, якщо абсентеїзм характерний не для певної соціальної групи, а для всього суспільства, наприклад, для країн, де явка на вибори становить близько 30 % населення).

На думку Е. Фромма, істинно вільна людина характеризується мимовільною (спонтанною) активністю, що виражається в інтелектуальній, чуттєвій, емоційній діяльності та його волі: «активна участь індивіда у визначенні своєї власної долі та життя суспільства не лише формальним актом голосування, але і своєю повсякденною діяльністю, своєю роботою, своїми стосунками з іншими людьми» [130, с. 277–278].

Таким чином, етимологічні особливості терміну абсентеїзм зумовлюють різну інтерпретацію сутності абсентеїзму та відповідну його оцінку. В англо-американській, французькій та німецькій традиції термін абсентеїзм переважно має значення прогулу, тоді як в україномовній традиції має більш визначене тлумачення як ухилення від участі у виборах або політичних подіях загалом (що в іншомовних традиціях окреслюється словосполученням «політичний абсентеїзм»). У

соціогуманітарних науках (соціологія, політичні науки, філософія) окреслюються різні аспекти феномену абсентеїзму — обґрунтування необхідності масової участі або навпаки для функціонування «ідеальної» держави, належне функціонування демократії, легітимація влади, політична та громадянська культура, свобода волі, втеча від свободи та відповідальності та ін., тобто всі ті аспекти, які дозволяють сформуванню комплексного уявлення про сутність абсентеїзму як соціального феномену, його засади, ймовірні причини та вплив на функціонування держави та суспільства. Проте для більш глибокого розуміння сутності абсентеїзму варто співвідносити його із різними інтерпретаціями сутності політичної участі, що дозволяє підкреслити нюанси сприйняття цього феномену, відповідно до чого надавати трактування та соціальне прогнозування наслідків збільшення рівня абсентеїзму для функціонування держави та суспільства.

1.2. Теоретико-методологічні підходи до аналізу абсентеїзму

Аналіз феномену абсентеїзму крізь соціологічну призму передбачає виокремлення особливостей взаємодії індивідів як носіїв соціальних статусів та ролей, особливостей соціальних інтеракцій між ними (у зв'язку із самоухиленням від участі у політичних процесах), а також факторів, які зумовлюють включення (або навпаки виключення) індивідів у політику. Можна зазначити, що соціологічний підхід до аналізу політичної участі та абсентеїзму полягає в аналізі не лише індивідуальних, суб'єктивних факторів, але і приналежності до великих соціальних груп (класових, етнічних національних тощо), до малих соціальних груп (родина, друзі, колеги, тобто вплив референтних груп, і в такому ракурсі залученість у політичні процеси та голосування за певну політичну силу є проявом солідарності із соціальною групою), соціокультурних факторів (стереотипи та упередження про політику), специфіки політичної соціалізації та формування політичної культури.

Абсентеїзм та знецінення політики можуть бути зумовлені політичними стереотипами й упередженнями. Стереотипи представляють собою емоційно насичені та стійкі моделі, що упорядковують соціальну реальність завдяки

спрощенню та кореляції з попереднім досвідом [49]. Політичні стереотипи виникають на основі політичної свідомості завдяки процесам категоризації (групування схожих предметів / явищ / подій), генералізації (узагальнення), каузальної атрибуції (приписування ознак за умови недостатньої проінформованості), конфігуративної атрибуції (пошук причинно-наслідкових зв'язків) [94, с. 143]. Через різні канали комунікації (інтернет, соціальні медіа, телебачення, газети тощо) політичні стереотипи створюються та розповсюджуються завдяки символізації (формування образу через символи та відповідні асоціації), міфологізації, переважно на основі бінарних позицій, емоційного залучення (емоційна прив'язка асоціацій), фреймінгу (закладання рамок сприйняття інформації або образу / події, зміщення фокусу уваги). Так, розповсюдженим стереотипом, зокрема серед молоді, є уявлення про необхідність «сильної руки, яка б керувала Україною для суспільного блага» (51 % молоді підтримують цю тезу відповідно до дослідження «Українське покоління Z: цінності та орієнтири» — опитування, яке було проведено у липні-серпні 2017 року компанією GfK Ukraine на замовлення Центру «Нова Європа»¹) [85, с. 22]. Це приклад не лише політичного стереотипу про найбільш ефективне управління, але й основи для виникнення неопатримоніалізму. Результати дослідження КМІС у 2019 році також продемонстрували, що 90 % громадян погоджуються з твердженням, що Україні потрібен сильний лідер, 73,6 % більше довіряють політикам-вихідцям з народу, 75,9 % респондентів погоджуються з тезою, що «старі політики лише розграбовують і руйнують країну», також 61 % погоджується з тезою про те, що політики діють «за вказівками іноземних урядів та міжнародних організацій» [68]. Ці тези є показовими щодо тих уявлень — упереджень та стереотипів — які лежать в основі політичної поведінки громадян: або мотивують брати участь у виборах на противагу старим політикам та голосувати за нових (без врахування компетентностей), або демотивують брати участь у виборах загалом. Також саме стереотипи лежать в основі формування та функціонування громадської думки, на що звертає увагу соціолог Зоська Я. В. [32]. Відповідно комплексне дослідження

¹ Вибірка складає 2 000 респондентів у віці 14-29 років, теоретична похибка не перевищує 2,2%.

існуючих упереджень та стереотипів про політику у суспільстві, зокрема серед молоді, надасть можливість окреслити підґрунтя ставлення до політики та причини абсентеїзму, особливо серед тих, хто ще не має політичного досвіду, проте вже стикнувся з упередженнями про політику, адже дискурс навколо політики у соціальному оточенні та медіа закладає фрейми сприйняття політики та важливості особистої участі у ній.

Також стереотипи та упередження про політику зумовлюють коливання рівня довіри до політичних інститутів та інституту виборів. Саме тому абсентеїзм варто інтерпретувати крізь призму феномену довіри — довіри до соціальних та політичних інститутів, що зумовлює включеність у політичне життя суспільства. Проблематиці довіри приділяли увагу багато вчених у сфері філософії та соціології, зокрема, Дж. Локк, І. Кант, Е. Дюркгейм, які розглядали довіру стосовно обґрунтування «суспільного договору» як основу виникнення суспільних відносин; Т. Парсонс, який приділяв увагу довірі як основі забезпечення функціонування соціетальної системи та забезпечення соціетальної самодостатності, тобто як умови суспільної стабільності; Б. Барбер, С. Айзенштадт, А. Селігмен, Н. Луман, Е. Гідденс, П. Штомпка та Ф. Фукуяма окреслювали феномен довіри в умовах модернізації, соціальних та політичних змін, досліджуючи природу та функції довіри в модернізованих суспільствах [46].

Якщо казати про зв'язок довіри та абсентеїзму, то довіра до політичних інститутів та інституту виборів є проявом довіри до абстрактних систем (в термінології Е. Гідденса [133]), що є т. зв. довірою до «анонімних інших» і передбачає безособисті обов'язки (наприклад, сприйняття свого обов'язку прийти на виборчу дільницю не стосовно інших людей, а відповідно до сприйняття обов'язку громадянина та розуміння необхідності цієї дії для функціонування держави чи демократії загалом) і виконує важливу функцію — забезпечує відчуття надійності повсякденних відносин. Абсентеїзм у такому ракурсі свідчить про втрату чи зниження рівня довіри до певних політичних інститутів і процедур чи до принципів демократії, представницької демократії тощо, про втрату відчуття надійності політичних відносин тощо. Це також можна охарактеризувати як «синдром недовіри»

(у термінології П. Штомпки [169]), що може стосуватися не лише процедури виборів, але загалом політичного режиму та відношення до представників влади, що призводить до трансформації довіри: довіра до абстрактних систем та політичних інститутів заміщується довірою в межах примордіальних соціальних груп, тобто відбувається перехід від неперсоніфікованої довіри до персоніфікованої, яка стає базовою.

Зокрема, показовими є соціологічний моніторинг «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» [88, с. 649], який проводить Інститут соціології НАН України, в якому є блок питань щодо довіри, який демонструє станом на 2021 рік найвищий рівень довіри до сім'ї та родичів (середнє значення 4,5²), сусідів (3,5), співвітчизників (3,4), а найнижчий — до Верховної Ради (2,0 %), Уряду (2,0), політичних партій (2,1). Це свідчить про відчуження між державною владою та громадянським суспільством, низьку оцінку діяльності влади, відповідно це породжує відчуження від політики, політичну апатію внаслідок розчарування у діючій політичній системі та її представниках, а також переконання у неможливості щось змінити. Тобто абсентеїзм є індикатором нестабільності влади в державі та недовіри з боку громадян.

Абсентеїзм можна розглядати крізь призму традицій [90] та ритуалів. Зокрема, політична участь є однією з політичних традицій — зразків поведінки та патернів свідомості, які відтворюють соціально-політичний досвід, зберігають і транслюють його, а також актуалізують моделі політичної поведінки — адаптують їх до соціально-політичних структур, які існують, та до сучасної політичної практики. Політичні традиції фіксують соціально-політичний досвід у формі цінностей та норм, символів та міфів, стереотипів та моделей поведінки, які стають невід'ємною складовою менталітету суспільства та утворюють стійку основу політичної культури, що відтворюється в актуальній політичній діяльності. Відповідно, абсентеїзм можна розглядати, з одного боку, як порушення політичних традицій та усталених моделей поведінки, що склалося в суспільстві щодо участі у політичному житті суспільства, а

² По шкалі 1–5, де 1 — повністю не довіряю, а 5 — повністю довіряю.

з іншого боку, як одну з політичних традицій, оскільки відображає певну складену традицію уникнення участі у політиці та прийнятті політичних рішень, що може бути обумовлено формою правління, яка панувала довгий час у державі, особливостями залученості громадян до спільного прийняття політичних рішень та сформованою політичною культурою.

Зокрема, політичну участь та абсентеїзм можна розглядати крізь призму політичного ритуалу. Політична участь як комплекс дій щодо виборів представників влади та впливу на формування державної політики (прямо чи опосередковано) є певною усталеною послідовністю символічних дій, порядком дій для обрання представників влади. Це, зокрема, символічна дія для легітимації влади, що передбачає:

- групову взаємодію та формування певної солідарності для здійснення цього ритуалу (забезпечення процедури проведення виборів та сама участь у них);
- встановлення певного емоційного зв'язку між його учасниками (згода, моральна єдність або навпаки протестні настрої тощо);
- концентрацію уваги на одному об'єкті або цільовій дії, тобто формування взаємного фокусу уваги.

У такому ракурсі політичну участь можна розглянути крізь призму теорії ритуалів взаємодії або теорії інтерактивних ритуалів (за Р. Коллінзом). У межах цієї теорії участь у виборах представляє собою певний ритуал, що передбачає формування почуття спільності та приналежності до групи (почуття солідарності), де ключовими складовими для виникнення почуття солідарності є висока частота взаємодій, зосередження уваги на групі і загальні емоції. Тобто ритуали взаємодії можна вважати соціальною технологією по формуванню груп солідарності. У такому ракурсі вибори представляють собою ритуали солідарності, які генерують сильну емоційну прихильність і підтримку символічних вірувань, «священних» для кожної окремої групи [115, с. 463], що проявляється у солідарності із групою (референтною групою, групою однодумців, демонстрації своєї громадянської позиції) або солідарності із політичною силою (прихильність певній політичній силі або, наприклад, голосування за певного лідера навіть за умов впевненості, що його очікує поразка). Абсентеїзм

відповідно представляє собою процес деритуалізації, що призводить до відсутності умов (політичного контексту) для формування почуття спільності та групової приналежності, порушує групову солідарність, перешкоджає формуванню груп солідарності на основі емоційного зв'язку та спільних символічних вірувань та дій.

Соціологи розглядали ритуали у декількох аспектах. Е. Дюркгейм визначав ритуали як конфігурацію людей, які концентрують свої тіла, увагу та емоції певним чином [114, с. 233]. Продовжуючи традицію Е. Дюркгейма, У. Л. Уорнер звертав увагу на те, що важливим елементом ритуалу є церемонії, завдяки яким збирається співтовариство і з'являється символічна ідентичність, встановлюються узи моральної солідарності [114, с. 228]. Прикладом таких ритуальних церемоній є будь-які патріотичні церемонії як ритуальні інструменти класового панування, адже вони підкреслюють групову єдність та імпліцитно надають легітимність тому класу, який очолює ритуали і формує їх культурні артефакти. В такому ракурсі вибори (сам день проведення виборів) можна вважати церемонією легітимації влади шляхом проведення ритуалу обрання виборних представників. Особлива ритуальність такої дії характерна для авторитарних держав, де вибори мають лише «церемоніальний» характер, ілюзію виборів та демократичності, що, наприклад, характерно для Північної Кореї, коли на парламентських виборах у 2019 році явка склала 99,99 %, а списки у бюлетенях були фактично безальтернативні. Відповідно абсентеїзм представляє собою деконструкцію ідентичності, руйнування моральної солідарності та групової єдності, нівелювання патріотичних церемоній та підрив легітимності влади через нівелювання ритуальності процедури її легітимації.

Динамічні ритуали та ритуали солідарності описував американський соціолог І. Гофман, розглядаючи їх як вистави, які потребують певних ресурсів (символічних та культурних), матеріальних якостей і культурних навичок, а також мають важливі соціальні наслідки — створюють ідеальні образи самої людини, встановлюють соціальні зв'язки, які контролюють інших. Ці ритуали утримують суспільство разом, що реалізується через стратифікацію: «Ритуали — це знаряддя, які стверджують і перегруповують класову структуру» [114, с. 232]. На думку І. Гофмана, повсякденні ритуали створюють Я, тобто формують ідентичність, а також забезпечують

встановлення контактів, соціальних зв'язків. У такому контексті абсентеїзм як процес деритуалізації сприяє деформації ідентичності та формування Я, обмежує розширення мережі соціальних зв'язків.

Американський соціолог Р. Коллінз використовує поняття «мережа ритуальних взаємодій» для демонстрації, як мікроінтеракції складаються в класову структуру сучасного суспільства [114, с. 247]. Ритуали взаємодії створюють культури різних соціальних класів (мова, особливості поведінки, культурний та символічний капітал, світогляд тощо). Мережі, що виникають з таких повторюваних ритуальних взаємодій, складають реальність більших структур, що складаються у стратифікацію. Це проявляється, наприклад, у ритуалах влади. Так, віддача і прийом розпоряджень — це ритуал, який породжує класи, які приймають розпорядження, і класи, які їх надають, і їх символічні погляди відповідно. Відповідно певні напрями емоцій і уваги людей конституують ритуали, які ведуть до узів членства в суспільстві / певних групах і формування символів, які їх представляють. Формуються «колективні репрезентації», які визначають напрями взаємодії індивідів та утримують від інших. Це можна застосувати для характеристики процесу участі у виборах, а також абсентеїзму.

Отже, участь у виборах як ритуал представляє собою формування певної ідентичності (громадянської, політичної, регіональної тощо), окреслює кордони солідарності з певною групою та відповідну емоційну прив'язку, публічну демонстрацію своєї політичної позиції та групової приналежності. Формується певна традиційність та ритуальність участі у виборах (нерефлексована участь, оскільки «так прийнято», «так було завжди»). Абсентеїзм, у свою чергу, є показником деритуалізації соціальної взаємодії, трансформації ритуалу легітимації влади. Зникає солідарність щодо участі у виборах представників влади, що є показником втрати значущості політики для частини громадян, деритуалізації повсякденного життя та трансформації усталених форм політичної участі. Також абсентеїзм стає індикатором десакралізації влади. Якщо розглядати сакральність як простір особливої концентрації уваги, то абсентеїзм — процес десакралізації політики, зменшення уваги до політики та обрання представників влади, зниження значущості власної

участі у політичних процесах, знецінення політики як такої. Також абсентеїзм руйнує кордони солідарності із групою та основи громадянської ідентичності (основи політичної нації у разі відчуження індивіда від будь-яких форм участі у політичному житті суспільства).

Науковий інтерес щодо інтерпретації сутності абсентеїзму представляють теоретико-методологічні підходи в межах соціології, що дозволяють більш глибоко зрозуміти абсентеїзм як соціальний феномен.

Значущим для аналізу абсентеїзму є структурно-функціональний підхід, розроблений Т. Парсонсом [160]. Відповідно до даного підходу політика є структурним елементом соціальної системи як елемент системи дії та виконує функцію ціледосягнення, тобто представляє собою загальну систему дій, спрямовану на досягнення цілей. Соціальна система в загальній теорії дії представляє собою сукупність зразків поведінки, які формуються на основі інтеракцій та соціальних ролей, та забезпечує інтеграцію і рівновагу, яка досягається через виконання структурними елементами своїх функцій, завдяки чому досягається рівноважний стан системи (*status quo*, що, однак, є динамічним процесом, а не статичним). Важливими елементами тут виступають актори, які виконують певні дії в залежності від ціннісно-нормативних стандартів, мотиваційної, емоційної та оціночної орієнтації, та умови ситуації (зовнішні умови, які актор не контролює), які обмежують досягнення цілей.

Загалом, якщо інтерпретувати абсентеїзм крізь таку схему, то абсентеїзм є порушенням функціонування підсистеми політики та соціальної спільноти, адже внаслідок уникнення акторами виконання своїх функцій порушується досягнення рівноважного функціонування системи (*status quo*) та досягнення консенсусу, легітимація існуючого порядку, оскільки втрачається розділення та прийняття загальних цілей, виконання соціально значущих функцій акторами. Також Т. Парсонс зазначав, що суспільство складається не з конкретних дій, а з нормативно орієнтованих соціальних дій, відповідно абсентеїзм є показником втрати цінності політики та відмежовування від неї і свідчить про зміну зразків поведінки внаслідок відмови від однієї з соціальних ролей (наприклад, від ролі виборця) та ціннісно-нормативної трансформації. Також абсентеїзм можна вважати порушенням

політичної соціалізації, оскільки не засвоюється (або обмежується) мотивація участі у соціально значущих та колективних зразках поведінки.

Інші аспекти проблематики абсентеїзму відкриваються крізь призму теорії структурного конструктивізму П. Бурд'є, у якій розглядаються поле політики, формування габітусу, практики агентів щодо формування та відтворення як структур, так і відносин всередині них [108]. За визначенням П. Бурд'є, поле — це сфера соціальної реальності, яка автономізувалася протягом історії та придбала соціальні відносини, цілі та засоби, які властиві тільки їй та відмінні від інших полів. Відповідно таким специфічним полем є політичне поле — «місце, де в конкурентній боротьбі між агентами, які виявляються в неї втягнутими, народжується політична продукція, проблеми, програми, аналізи, коментарі, концепції, події, з яких і повинні вибирати звичайні громадяни, зведений до положення «споживачів» і ... які віддалені від виробництва» [108]. Тобто це «місце сил, всередині якого агенти займають позиції, статистично визначають їхні погляди на це поле і їх практики, спрямованих або на збереження, або на зміну структури силових відносин, що виробляє це поле» [109, с. 109]. Можна зазначити, що ключовими аспектами тут є місце (простір як сукупність відносин), агенти (ті, хто діють), диспозиція агентів (схильність сприймати, відчувати та діяти певним чином, відповідно до габітусу та капіталу — соціального, економічного, культурного, символічного), практики (діяльність агентів у певному полі).

Взаємопов'язаним елементом із включенням у поле політики є наявність та формування габітусу. Варто зазначити, що П. Бурд'є звертає увагу на той аспект, що політичний габітус передбачає спеціальну підготовку (що є основою для формування компетентностей та політичної успішності, професіоналізму). І хоча П. Бурд'є застосовує це до тих, хто концентрує політичні засоби виробництва, водночас це можна застосувати до тих, хто залучений до політики як виборці (наприклад, не продукує свою політичну програму чи просуває політичну силу, а робить вибір серед існуючих). У такому ракурсі також необхідно формувати власний політичний габітус як систему міцних, придбаних схильностей, яка в подальшому використовується як активна здатність вносити зміни в існуючі структури (у формі участі у виборах,

ініціатив підпису петицій, участі у дискусіях, ініціюванні політичних зустрічей чи дебатів тощо). Це структури суб'єктивності агента, які формуються через початковий досвід (первинний габітус) та через досвід дорослого життя (вторинний габітус). Щодо політичної участі, то саме політична соціалізація та отримання першого електорального досвіду стає основою для формування первинного габітусу, зокрема політичного габітусу шляхом залучення у політичні процеси, розвитку політичної культури та громадянських компетентностей.

Взаємопов'язаним поняттям у даній концепції є поняття капіталу. П. Бурд'є виділяє 3 основних типи капіталу: економічний (економічні ресурси — гроші та права власності), культурний (загальний рівень культури, рівень освіти, освітня кваліфікація), соціальний (приналежність до певної соціальної групи) та четвертий тип капіталу — символічний, який, поєднуючи усі три типи капіталу, відображає престиж та репутацію, можливості впливу тощо. Розглядаючи особливості функціонування поля політики та професіоналів у ньому, П. Бурд'є вводить в обіг ще один тип капіталу — політичний, який є «формою символічного капіталу, кредитом, заснованим на вірі та визнанні, точніше на незліченних кредитних операціях, за допомогою яких агенти наділяють людину (або предмет) тією самою владою, яку вони за ним визнають» [108]. Тобто специфікою цього капіталу є те, що він надається ззовні від агентів і заснований на довірі, визнанні (компетентностей, професіоналізму) та легітимності (визнання та готовність до послуху, адже така влада, відповідно до делегованого політичного капіталу, існує лише тому, що той, хто їй підпорядковується, вірить, що вона існує). Стосовно абсентеїзму, то індивіди, які проявляють політичну апатію та відмежовуються від участі у будь-яких політичних процесах і безпосередньо від участі у виборах, не формують свій габітус, викреслюють себе з поля політики, не формують символічний капітал та не делегують політичний капітал. Водночас це є проявом невизнання та недовіри до тих, кого обирають, адже частина тих, хто уникає політичної участі, таким чином відмовляється делегувати представницькі повноваження наявним кандидатам та визнавати легітимність влади тих, хто буде обраний. Відповідно на мікрорівні абсентеїзм можна інтерпретувати як обмеження щодо формування власного габітусу,

досвіду (електорального) та капіталу, тоді як на макрорівні абсентеїзм можна вважати показником кризи довіри та легітимності влади.

Інший ракурс аналізу абсентеїзму відкриває теорія структурації Е. Гідденса. В межах цієї теорії розглядаються особливості відтворення соціальних систем через практики агентів та соціальних груп. Зокрема, Е. Гідденс пропонує теоретичну рамку для пояснення механізмів та способів відтворення соціальних систем через дуальність структурного (соціальні системи одночасно є умовами та результатами дій агентів), пропонує 3 концепції — концепцію соціальної дії, соціальної структури та соціальної системи й інститутів для пояснення процесу структурації. Зокрема, в його інтерпретації політичні інститути є різновидом соціальних інститутів — сукупності практик, які не лише визначають дії акторів, але і відтворюються через них. У даному випадку важливим є те, що відбувається усвідомлення можливості відтворення соціальних інститутів через соціальні практики. Вибори якраз можна вважати таким соціальним інститутом, який відтворюється через практики участі у них (голосування) агентами (громадяни, виборці), які таким чином відтворюють представницькі органи демократичного врядування на різних рівнях. Це є зразком певного типу соціальних відносин, які склалися в певному просторі в певний час. Відповідно абсентеїзм виступає протилежним зразком соціальних відносин, який полягає у відмежуванні від участі у політиці, від здійснення практик для відтворення політичних інститутів, зокрема інституту виборів, що, у свою чергу, впливає на функціонування соціальної системи загалом, адже порушує компоненту легітимації, яка властива соціальній системі, та соціальну інтеграцію як цілісність, яка властива системам взаємодії та яка висловлює обопільність акторів в системі соприсутності. Абсентеїзм також впливає на принцип системної організації, а саме на гомеостазис — рівень каузальних петель, який передбачає, що зміни в одній частині призводять до змін в інших по колу, відповідно до чого стан рівноваги трактується як ланцюг послідовних змін, котрі повертаються на початок. Відповідно до такої інтерпретації, абсентеїзм стає порушенням принципу гомеостазу та змін, оскільки не призводить до змін чи відтворення соціальної системи внаслідок уникнення здійснення певних дій, тобто консервується встановлений порядок (соціальний чи

політичний) без подальших змін чи розвитку. Е. Гідденс також пропонує теорію барельєфності суспільства для пояснення соціальних змін, які відбуваються через вплив інтерсоціальних об'єктів на епізодичні переходи, тобто на послідовність дій або подій. У такому ракурсі абсентеїзм може виступати одиницею аналізу як епізод, що передбачає уникнення від дій для відтворення політичних інститутів, і тоді аналізу повинні підлягати умови, які викликали зростання рівня абсентеїзму, а також інтерсоціальні об'єкти, які вплинули на появу саме такого «епізоду».

Для аналізу політичної участі та абсентеїзму можна застосувати теорію постструктуралізму М. Арчер або теорію дуальності (синтез мікро- та макрофакторів). У теорії дуальності підкреслюється взаємозв'язок соціальної структури та агентності індивіда, де під структурою розуміється не лише набір правил, а сукупність відносин, соціальна інтеракція, завдяки чому агенти відтворюють і трансформують соціальну структуру, соціально-політичні системи через свої практики [99]. На відміну від теорії структурації Е. Гідденса, в якій поєднані структура та суб'єктність (структура зведена до дій та не розділяється), М. Арчер пропонує аналітичний дуалізм, що передбачає також взаємозв'язок структури та діяльності агентів, проте у різних часових масштабах: у будь-який конкретний момент часу колишні структури обмежують і активують агентів (завдяки наявним емерджентним якостям, морфостазу), чії взаємодії призводять до навмисних і ненавмисних наслідків, що призводить до структурної розробки, відтворення або трансформації вихідної структури (морфогенез); відповідно сформована / відтворена структура забезпечує аналогічний контекст дій для майбутніх агентів [99]. М. Арчер акцентує увагу, що структуру та діяльність агентів можна розділити аналітично, виділяючи морфологічну послідовність — структурні, культурні та інші фактори, які забезпечують контекст дії для агентів, формують наступні взаємодії агентів, і, зокрема, як ці взаємодії відтворюють або трансформують вихідний контекст. Такий підхід дозволяє аналізувати соціальні процеси, окреслюючи внутрішню причинну динаміку, а також часовий взаємозв'язок, окрім виокремлення наявності такого взаємозв'язку. Щодо аналізу політичної участі та абсентеїзму, то даний підхід дозволяє проаналізувати:

- морфостаз політичної системи (особливості політичної системи — політичний режим, форма правління тощо, що зумовлює особливості залучення до політики та передбачає санкції за ухилення від участі (або не передбачає), процедури політичної залученості та форми абсентеїзму);
- морфогенез: визначення політичного контексту, який сприяє політичній участі або навпаки, окреслення ролі агентів (виборців) для функціонування політичної системи, належного врядування шляхом залучення у політичні процеси (вибори на різних рівнях, референдуми тощо, що може трансформувати ідеологію розвитку держави, внутрішню та зовнішню політику тощо);
- окреслення факторів, які зумовлюють діяльності агентів (виборців).

Основні засади теорії дуалізму М. Арчер як-от взаємозв'язок структури та агентів, емерджентність структури та водночас її змінність під діями агентів, морфогенез та морфологічна послідовність (циклічність змін системи, вплив змін структур у минулому на теперішні та майбутні дії агентів щодо їх трансформації), виокремлення культурного та соціокультурного рівня суспільства дозволяють застосовувати їх для аналізу політичної участі та абсентеїзму, зокрема зв'язок політичної участі із макроструктурами суспільства, підкреслення активної ролі виборця, який може впливати на структури, трансформувати її, сприяти виникненню нових політичних структур чи інститутів, змінювати вже існуючі структури, впливу мікрофакторів (переконання, мотиви, уподобання, рівень соціалізації) на дії агентів (виборців) [50, с. 15–16]. Щодо безпосередньо абсентеїзму, то крізь призму такого підходу можливо виокремити наслідки інертності та бездіяльності виборців (як один із наслідків — зупинка зміни структур, порушення належного демократичного врядування, порушення соціальних інтеракцій та соціального консенсусу у суспільстві, деформація функціонування демократичних представницьких політичних інститутів тощо), визначення факторів (мікро- та макро-, структурні, політичні, культурні тощо), які зумовлюють абсентеїзм у суспільстві, знижують залученість у політичні процеси.

Інша інтерпретація абсентеїзма формується у зв'язку із публічним простором, у концепції якого окреслюється проблематика свободи та політичної участі. Зокрема,

цій проблематиці приділяла увагу Ханна Арендт. На думку Х. Арендт, у ХХ ст. політика була дискредитована в очах громадськості, що здебільшого було зумовлено тоталітарними режимами, внаслідок чого склалося стійке упередження проти активної участі в політичному житті. У пошуках виходу з цієї ситуації Х. Арендт звертається до ідеї, яка виникла в античності, згідно з якою свобода людини може бути реалізована тільки в політиці. Бути політичним, жити в полісі означало, що всі справи вирішуються за допомогою слів, здатних переконати, а не шляхом примусу і насильства [100, с. 37–38].

Внаслідок відмови від дій у політичному просторі публічності та відмови вираження свого «Я» у цьому просторі відбувається відчуження, зосередженість індивіда на своєму приватному житті та уникнення від публічного діалогу, що, на думку Х. Арендт, одна з основних причин більшості соціальних проблем сучасності. Вирішити їх можна лише відродивши до життя справжню політику — ту політику, в якій, змагаючись між собою і намагаючись переконати один одного, люди піклуються про загальний для них світ, тобто потрібно, щоб людина була залучена в політичну діяльність, виявляла себе як активний, діяльний «початок».

Беручи участь у політичному житті, людина реалізує індивідуальність і унікальність своєї особистості. Ця унікальність проявляється в дії і говорінні, в тих вчинках, які люди здійснюють в просторі публічності. При цьому політика — єдина сфера людської діяльності, в якій людина може бути по-справжньому вільною. Свобода здійснення тільки в просторі публічності, тобто в тому місці, яке є загальним для «я» і «ми».

Простір публічності, про який говорить Х. Арендт, і є це місце, загальне для «я» і «ми». Воно завжди виникає там, де люди, діючи і кажучи, якимось обходяться один з одним: «... дія і говоріння засновують якийсь простір «між», не прив'язані ні до якого рідного ґрунту і здатне поширитися всюди в жилому світі. Просторове «між» є простір явленості в найширшому сенсі, простір, що виникає завдяки тому, що люди тут є один перед одним і не просто мають місце, як інші одухотворені або неживі речі, але саме виступають з відкритим обличчям» [100, с. 263].

Цей підхід перетинається з концепцією публічної сфери Ю. Хабермаса. «Публічна сфера» Ю. Хабермаса є певним комунікативним середовищем, «джерелом» громадської думки, необхідним для «легітимації влади у будь-якій функціонуючій демократії» [136], адже завдяки артикуляції проблем та прийняттю їх на загальне обговорення досягається певний суспільний консенсус щодо проблем, загальне бачення механізмів їх вирішення (у т. ч. і делегування повноважень для їх вирішення), виробляються думки і установки, які стають принципами легітимації політичних і громадянських інститутів. Таким чином забезпечується залучення громадян до прийняття політичних рішень, тоді як зниження політичної участі порушує консенсус та можливість досягти спільного бачення для вирішення соціально-політичних проблем. Абсентеїзм сприяє тому, що громадяни виключаються із публічної сфери, що порушує можливість досягнення консенсусу та досягнення взаєморозуміння, а також знижує можливість висловити свою позицію та бути почутим.

Відповідно можна зазначити, що в інтерпретації і Х. Арндт, і Ю. Хабермаса абсентеїзм отримує негативне забарвлення, оскільки виключає людину із публічного простору, порушуючи тим самим комунікації між громадянами, обмежуючи можливість висловити свої позиції та колективно окреслити засади забезпечення загального блага. Автори говорять про функціонування та значущість публічного простору та включення людини у нього, проте оминають окреслення причин щодо виключення із публічного простору, які можуть бути об'єктивними та суб'єктивними, інституційними, структурними чи динамічними. Також Х. Арндт говорить про те, що тільки у політичній сфері людина є дійсно вільною, проте не звертає увагу на те, що брати чи не брати участь у політичних процесах, «входити» до простору публічності — це і є прояв справжньої свободи та воління індивіда. І науковий інтерес представляє дослідження причин відмови від політичної участі, що визначає значущість політики як такої для індивіда, а також оцінку власної ролі у ній.

Для пояснення абсентеїзму з соціологічної точки зору важливою є теорія відносної депривації. Її теоретики (Т. Р. Гарр, Дж. Девіс, І. і Р. Феєрабенди, Д. Лернер) здебільшого проводили кореляцію між відотною депривацією,

фрустрацією та політичним насиллям для досягнення соціально-політичних змін, проте цю теорію можна застосувати і для аналізу абсентеїзму. Зокрема, під відносною депривацією розуміється невдоволеність власним статусом, умовами життя і відсутністю коштів для задоволення зростаючих потреб, від відсутності якогось об'єкту — матеріального (матеріальні та соціальні блага) чи нематеріального (самовираження, свободи, прав, впливу тощо), внаслідок чого формується переконання, що індивіди заслуговують на краще, а політичні умови не в змозі їм це гарантувати [37, с. 56], що може призвести або до радикальних виступів проти існуючої влади, або до відмежовування від політичних процесів загалом, тобто до абсентеїзму. Відповідно одним із пояснень зростання рівня абсентеїзму може бути відносна депривація: незадоволеність поточним власним соціальним положенням (що пояснюється діяльністю влади, відповідно формується бажання не підтримувати їх легітимацію), розчарованість у діючій системі влади та небажання взагалі когось підтримувати, незадоволеність власними можливостями щось змінити (переконаність у безальтернативності вибору або що один голос нічого не вирішує) тощо. Тобто одним із наслідків депривації може бути зростання рівня абсентеїзму, проте також наслідком може бути підтримка радикальних та екстремістських партій, а також радикальні виступи (після довготривалого знаходження у стані відносної депривації та фрустрації великої кількості громадян).

Для аналізу абсентеїзму, особливо у прив'язці до вікових категорій суб'єктів, які найбільш схильні до абсентеїзму, зокрема студенти та інші групи молоді, важливо розглянути теорію поколінь. Суттєвий внесок у розвиток теорії поколінь у 1991 році зробили незалежно один від одного двома американськими вченими — Нейлом Хоувом, економістом і фахівцем в області демографії, і Вільямом Штраусом, істориком і письменником [168]. Сутність даної теорії полягає у тому, що кожні 20–25 років формується нове покоління, яке відрізняється від попереднього цінностями, звичками, особливостями практик і комунікацій, які формуються у нового покоління та потім повторюються у наступного. Автори теорії описали формування та зміну поколінь з 1584 року, проте починаючи з ХХ ст. інтерес викликає виокремлення 4-х поколінь:

- 1) 1946–1964 – покоління «Бєбі-бумєри»;
- 2) 1965–1980 – покоління X (Gen-X, або «покоління MTV»);
- 3) 1981–2000 – покоління Y («мїленїали»);
- 4) з 2001 – покоління Z (homelanders, або «цифровї людї», нинїшнї студєнти).

Цї поколїння мають рїзнї цїннїсно-нормативнї системи (щодо сїм'ї, роботи, кар'єрного зросту тощо), рїзнї їдеологїчнї орієнтири (консерватизм, лїбералїзм тощо), реалїзують рїзнї практикї, в т. ч. внаслїдок значного розвитку технологїй та розширення їнформацїйно-комунїкативних технологїй, вїдповїдно по-рїзному адаптуютьсє до цифрової епохи та реалїзують комунїкативнї практикї. Ї хоча ця теорїя була розроблена американськми вченими з урахуванням особливостей американського суспїльства (вїдповїдно, не може просто аналітично затосуватисє до їнших суспїльств), проєкт представляє науковий соціологїчний їнтерес щодо визначення рїзниці як у цїнностях, так ї у комунїкацїйх рїзних поколїнь. Гїпотетично можна припустити вїдмїнностї мїж цими поколїннями щодо залученостї у полїтичнї комунїкацїї та у полїтичнї процеси загалом, рїзницю в полїтичнїй участї та полїтичнїй неучастї (зокрема, останнє значно превалує у поколїння Z), якї проявляютьсє у виборї рїзних каналїв комунїкацїї, формах контенту, яким надають перевагу, формах вираження пїдтримки та критики, формах спїлкування та етикету загалом. Стосовно абсентеїзму, то гїпотетично можна припустити рїзницю мїж поколїннями щодо участї у виборах та полїтичних подїях загалом, рїзницю у сприйняттї своєї участї, своєї ролї в полїтицї, мотивацїї до участї та демотивацїї у разї вїдмови вїд участї у полїтичних процесах. Це тї аспекти, що потребують бїльш глибокого соціологїчного дослїдження, особливо в умовах дїджиталїзацїї.

Також варто звернути увагу на появу нових форм полїтичної участї, якї з'явились в умовах появи та їнтенсїфікацїї використання їнтернету, коли з'являютьсє новї форми полїтичної участї онлайн. Можна видїлити декїлька напрямїв теоретичного осмислення трансформацїї форм полїтичної участї в їнформацїйному суспїльствї.

Одним з таких напрямїв є т. зв. «популїстична теорїя» (Е. Коррадо, Ч. Фейрстоун), згїдно з якою їнтернет вїдновлює можливїсть їндивїдуального впливу

на уряд і його політику. Суть цієї теорії полягає в ідеї, що засоби комунікації є фактором, який частково визначає ступінь політичної активності виборців, тобто, чим більше можливості для громадян безпосередньо спілкуватися з урядом, тим, імовірно, більш залученими в політику вони будуть (без зайвих посередників у вигляді ЗМІ тощо) [116].

Комунітаристська теорія (Х. Рейнгольд) заснована на припущенні, що інтернет буде сприяти перебудові значущих для суспільного життя зв'язків між різними соціальними верствами населення, а основна функція інтернету полягатиме у формуванні та розвитку «спільнот», котрі будуть формувати міцні зв'язки через інтернет без обмежень, пов'язаних з географічним місцезнаходженням [163]. Прихильники даної теорії припускають, що трансформація локальних спільнот у більш масштабні інтернет-спільноти сприяє збільшенню взаєморозуміння, більшій повазі до точки зору інших людей, усуненню дискримінації за расовою або статевою ознакою, створенню спільних цінностей тощо. Тобто ключовим є не налагодження комунікацій між громадянами та представниками влади, а посилення зв'язків громадян між собою.

Ще один підхід — концепція «прискореного розвитку плюралізму», яка передбачає, що великий обсяг інформації та комунікації і доступ до них в інтернеті не змінює ставлення людей до них і включеність (тобто якщо людина не цікавиться політикою або не бере участь у виборах взагалі, то можливість електронного голосування та наявність політичних груп у соціальних мережах не змінить її ставлення та ступінь залученості). Але, з іншого боку, прихильники цієї концепції вважають, що інформаційний потік і обмін інформацією полегшують залучення громадян до участі в політичному процесі, а також організацію і здійснення політиками, активістами, політичними елітами та іншими зацікавленими особами самого цього процесу. Крім того, можливість широкого доступу до інформації прискорює розвиток різних політичних процесів, наприклад, шляхом зниження витрат на організацію колективних дій за допомогою інтернету [107].

Таким чином, абсентеїзм представляє собою комплексний соціальний феномен, який має значний вплив на функціонування соціальних та політичних інститутів,

демократичне врядування та функціонування суспільства загалом. Інтерпретація абсентеїзму крізь низку соціологічних теорій та концепцій (концепції довіри, стереотипів, теорії інтерактивних ритуалів, структурно-функціонального підходу, теорії структурного конструктивізму, теорії структурації, теорії постструктуралізму) дозволяє підкреслити різні грані сутності та роль абсентеїзму для соціальної системи та соціальних відносин як на мікро-, так і на макрорівні, що дозволяє визначити абсентеїзм як важливий соціальний феномен, який відіграє важливу роль для інтеграції та консенсусу в суспільстві, функціонування політичних інститутів як складових соціальної системи та забезпечення легітимації. Дослідження студентського абсентеїзму, чому присвячена дана робота, буде спиратися на структурно-функціональний підхід, теорію структурного конструктивізму, теорію структурації та теорію поколінь, що дозволить комплексно проаналізувати феномен абсентеїзму у напрямі визначення його особливостей та причин абсентеїзму серед студентів.

1.3. Методологія дослідження абсентеїзму

Проблематика абсентеїзму перебуває в дослідницькому полі багатьох наук — соціології, політичних наук, філософії, права тощо, що відповідно передбачає застосування широкого спектру методів для дослідження та аналізу сутності та проявів абсентеїзму, його причин та наслідків для функціонування соціальних та політичних інститутів і соціуму загалом.

Методологічною основою дослідження абсентеїзму є загальнонаукові і спеціальні методи, що використовуються в соціології — в межах як кількісної, так і якісної методології.

Зокрема, кількісна методологія передбачає кількісне вимірювання об'єкта дослідження, статистичну репрезентацію виявлених каузальних та кореляційних зв'язків, а сам аналіз спрямований на отримання надійних даних завдяки узагальнюючому дослідженню безлічі випадків через їх класифікацію та

типологізацію (одиницею аналізу виступають факти та події) [65]. Основними методами в межах кількісної методології виступають анкетне опитування, аналіз документів, кількісний контент-аналіз. Щодо абсентеїзму, то, наприклад, анкетні опитування (загальнонаціональні репрезентативні соціологічні опитування) дозволяють проаналізувати рівень політичної та громадянської активності громадян, їх включеність у політичні процеси та оцінку своєї ролі у політиці, фактори, які сприяють включеності у політичні події або навпаки виключають мотивацію та демотивацію участі у політичному житті суспільства тощо. Серед подібних досліджень можна назвати електоральні дослідження (наприклад, дослідження електоральних настроїв, які проводить Центр Разумкова [52]) та екзитполи, які проводяться напередодні та під час виборів. Проте ці опитування досить специфічні, оскільки відображають готовність громадян взяти участь у виборах, надають статеву-вікову структуру виборців та регіональний розріз електоральних настроїв та динаміки голосування, але не включають в себе аналіз мотиваційної складової та більш детального опитування тих, хто відмовляється брати участь у виборах, до того такі опитування не дають загального уявлення про ставлення до політики, її цінність або ні, свою роль у ній, фактори, які впливають на вибір чи рішення брати участь у виборах чи ні.

У 2021 році «ТОВ ФОРСЕРВІС ЮА СЕЙЛЗ» було проведене соціологічне дослідження «Молодь України – 2021 (результати репрезентативного соціологічного дослідження)³, в якому представлений аналіз цінностей молоді, оцінка молоддю молодіжної політики, особливості політичної та громадянської активності, міграційні настрої, інформаційні потреби тощо. Специфікою даного дослідження є те, що у розділі щодо громадянської та політичної активності молоді акцентується увага здебільшого на виявленні рівня залученості у діяльність ГО та волонтерство, тоді як політична активність вимірюється лише питаннями ставлення до вступу в НАТО та ЄС, відсутні питання щодо участі у виборах, причин участі / неучасті, ставлення до

³ Вибірка складає 2000 респондентів, яка репрезентативна для населення України віком від 14 до 35 років (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя та тимчасово неконтрольованої території України, де органи державної влади тимчасово не здійснюють або здійснюють не в повному обсязі свої повноваження).

місцевих та національних органів державної влади, виявлення форм політичної участі, до яких долучається молодь, загалом не вимірюється рівень зацікавленості молоддю політикою та самооцінка політичної компетентності тощо. В іншому соціологічному дослідженні «Становище молоді 2021»⁴, виконане на замовлення Міністерства молоді та спорту України, у блоці питань щодо політичної та громадянської активності молоді з'явилися питання стосовно того, чому молодь повинна брати участь у виборах, до яких способів політичної діяльності долучалася молодь та у діяльності яких інститутів громадянського суспільства брала участь. Водночас відсутній аналіз причин неучасті молоді (як у політичній, так і громадській діяльності), а перелік можливих форм участі є неповним. Тобто можемо побачити відсутність комплексного соціологічного опитування, яке б могло надати портрет сучасної молоді України, зокрема враховуючи дослідження мотиваційної та демотиваційної складової політичної і громадянської участі, а також враховуючи діджиталізацію політичної участі та політичних комунікацій.

Також необхідно проводити такі дослідження в умовах війни, щоб розуміти, як трансформується ціннісно-мотиваційна складова та практики молоді. Такі спроби були здійснені у 2022 році — проведено дослідження «Вплив війни на молодь України» (підготовлено ГО «Аналітичний центр Cedos» і дослідницькою агенцією Info Sapiens за підтримки Представництва Фонду ООН у галузі народонаселення в Україні, Програми розвитку ООН в Україні та Міністерства молоді та спорту України, за фінансової підтримки МЗС Данії), в якому представлені ставлення молоді до поточної ситуації, втрати від війни, рівень політичної та громадянської активності (з акцентом на громадянській активності), тоді як питання щодо політичної активності, форм політичної участі та політичних комунікацій відсутні. Це також свідчить про те, що такі дослідження потребують коригування інструментарію, щоб охопити всі складові соціально-політичної активності молоді. До того ж відсутні питання,

⁴ Вибірка складає 2000 респондентів, яка репрезентативна для населення України віком від 14 до 35 років (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя та тимчасово неконтрольованої території України, де органи державної влади тимчасово не здійснюють або здійснюють не в повному обсязі свої повноваження).

зорієнтовані на майбутнє (зокрема, чи планує молодь брати участь у майбутніх виборах тощо).

Для всеукраїнського загальнонаціонального соціологічного дослідження проблематики абсентеїзму важливим доповненням було б, окрім аналізу політичної участі та безпосередньо абсентеїзму, визначення причин участі та неучасті у виборах та інших політичних подіях, референтних груп, які впливають на вибір чи рішення включеності у політичні процеси, стереотипів та упереджень про політику, оцінку політики загалом та її місця в системі цінностей особи тощо, а також опосередковані питання, які гіпотетично можуть пояснювати рівень абсентеїзму — довіра до представників влади, до соціальних та політичних інститутів, зокрема до інституту виборів, міграційні настрої, особливості політичних комунікацій тощо. Також важливим є виокремлення соціальних груп та аналіз особливостей абсентеїзму, характерних саме для цієї соціальної групи. І такі дослідження потребують вікового розрізу, виокремлення молоді та, зокрема, студентів як осіб, які тільки отримали право голосу та отримують перший електоральний досвід.

Ризиком кількісних досліджень абсентеїзму є те, що вони можуть давати викривлені результати у зв'язку з тим, що здебільшого відображатимуть позиції активних громадян (бо особи з пасивною позицією з нижчою ймовірністю долучаться до участі в опитуваннях).

З іншого боку, панельні, лонгітюдні, моніторингові дослідження, омнібуси загальнонаціональних соціологічних досліджень дають змогу відслідкувати динаміку різних суспільних практик чи відносин, тенденції, зміни та визначити фактори, які обумовлюють ці зміни, зокрема і щодо політичної участі та абсентеїзму. Такі дані представлені у журналі «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» (Інститут соціології НАН України), в межах якого представлені результати моніторингових опитувань протягом 1992–2021 рр. [88], а також підготовлено колективну монографію про українське суспільство в умовах війни [87]. І хоча не проводилося спеціалізоване опитування щодо абсентеїзму, але в моніторингову опитуванні є питання, які опосередковано пов'язані із цією проблематикою, зокрема можуть виступати причинами, які впливають на рівень абсентеїзму (міра

зацікавленості політикою, деякі упередження та настрої, які свідчать про прихильність до патримоніалізму, готовність до участі у різних заходах для обстоювання власних прав, рівень довіри до соціальних та політичних інститутів, особиста відповідальність за те, хто є Президентом України та Народними депутатами тощо). Проте немає кореляційних таблиць із віком, що не дозволяє виокремити особливості поглядів та політичної залученості у різних вікових категоріях, зокрема молоді.

Застосування кількісного контент-аналізу стосовно проблематики абсентеїзму дозволяє дослідити, як медіа репрезентують проблематику абсентеїзму: наскільки ця тема є актуалізованою у ЗМІ, визначення кількості згадувань цієї проблеми, яку частину ця тема займає у загальній структурі новин у різних каналах комунікації, ЗМІ (місцевих, національних), новинних інтернет-ресурсах тощо.

Якісна методологія дослідження абсентеїзму дозволяє більш глибоко окреслити особливості феномену абсентеїзму, виходячи з того, що в основі якісної методології закладено розуміння поведінки та дій через інтерпретації самого суб'єкта. В межах даної методології акцент робиться на суб'єкті та його «життєвому світі», повсякденному досвіді, повсякденних практиках та інтерпретаціях, які він у них вкладає, на взаємодії з іншими. Відповідно роль дослідника полягає в узагальненні суб'єктивних значень та інтерпретацій з теоретичною інтерпретацією мовою наукових термінів із розкриттям прихованих соціальних сенсів. Така методологія переважно застосовується для дослідження мало вивченої проблематики для отримання більш «глибоких» та «багатих» даних, і основними методами в цій методології виступають фокусовані групові інтерв'ю, глибинні та структуровані інтерв'ю, експертні опитування (у формі інтерв'ю), якісний контент-аналіз, дискурс-аналіз. Ці методи дозволяють виявити латентні фактори, які впливають на повсякденні практики, взаємодію з іншими, ставлення до подій чи до інших соціальних акторів, дозволяють інтерпретувати сенси соціальних комунікацій чи розуміти причини уникнення певних дій тощо.

Щодо проблематики абсентеїзму, то використання методу фокусованих групових інтерв'ю дозволить визначити мотивацію індивіда до участі у політичних

подіях, демотивацію, тобто причини відмови від участі у політичних подіях, зокрема у виборах та від участі у громадському житті, визначити місце політики у системі цінностей, ставлення до політики (у яких категоріях сприймається) та вплив референтних груп щодо рішення брати участь в політичних подіях чи ні, стереотипи та упередження про політику тощо. Це ті аспекти, які складно виокремити шляхом анкетного опитування, але можна розкрити шляхом проведення серії фокусованих групових інтерв'ю.

Експертні глибинні інтерв'ю дозволяють розглянути абсентеїзм з точки зору наслідків абсентеїзму. Якщо анкетне опитування та фокусовані групові інтерв'ю відображають наявність проблематики, її ступінь та дають можливість інтерпретувати, чому так відбувається, то експертні глибинні інтерв'ю надають змогу визначити наслідки такої ситуації, зокрема наслідки абсентеїзму на макро- і мезорівні, та запропонувати інструменти (соціальні та / або комунікативні технології) для нівелювання негативних наслідків зростання рівня абсентеїзму.

Дискурс-аналіз як сукупність аналітичних методів інтерпретації текстів та висловлювань дає можливість визначити те, яким чином відображається проблематика абсентеїзму в офіційних комунікаціях та ЗМІ, з якою тональністю та інтерпретаціями, особливо у період передвиборчих кампаній. Також важливим є дослідження того, чи сприймається абсентеїзм як негативний феномен, тобто як проблема, яка потребує рішення, або як status quo. Також інтерес представляє виявлення того, чи застосовуються якісь інструменти чи технології для активізації електорату (не в межах окремої передвиборчої кампанії, а на державному рівні для збільшення, наприклад, явки на виборах, шляхом залякування, популістичних гасел тощо), що може слугувати показником розуміння необхідності масової легітимації виборів та обрання представників влади на різних рівнях. Також дискурс-аналіз може застосовуватися для виявлення особливостей сприйняття політики: стереотипи та упередження, розуміння сутності політики та першими асоціаціями, які виникають при згадуванні політики чи виборів тощо.

Ще одним методом для аналізу абсентеїзму може бути історико-порівняльний аналіз. Цей метод дозволяє прослідкувати динаміку змін рівня абсентеїзму у певний

проміжок часу у різних соціокультурних умовах. Зокрема, одним з напрямків такого дослідження може бути дослідження зміни рівня абсентеїзму, починаючи від дня проголошення незалежності України і до сьогодні з урахуванням політичного та соціокультурного контексту, тобто гіпотетичного виявлення факторів, які могли зумовити зростання рівня абсентеїзму. Такий комплексний аналіз складається з аналізу статистичної інформації, яка є у відкритому доступі на сайті ЦВК, та вторинним аналізом даних загальнонаціональних соціологічних опитувань щодо політичної та електоральної активності, ставленні до влади тощо (зокрема, моніторингові опитування ІС НАН України) у прив'язці до політичних подій, що відбувалися у досліджуваній період.

Важливим методом є компаративний аналіз. Зокрема, даний метод можна застосувати стосовно порівняння рівня абсентеїзму у країнах відповідно до пануючого типу політичного режиму (тоталітарний, авторитарний, демократичний), форми правління (монархія (абсолютна, парламентська), республіка (президентська, парламентська, президентсько-парламентська) тощо), стану політичного розвитку країни (період транзиту, кризи чи стійкого розвитку). Такий аналіз гіпотетично може допомогти визначити структурні фактори, які опосередковують зростання або зменшення рівня абсентеїзму. Також даний аналіз можна застосовувати для порівняння рівня абсентеїзму та ставлення до нього у країнах, де за абсентеїзм передбачено покарання (де-факто та де-юре), та в країнах, в яких немає санкцій за неявку на вибори, зокрема, акцентуючи увагу на ритуальності політичної участі, причинах відмови від участі навіть при наявності санкцій за це, ставленні до політичної участі та абсентеїзму тощо.

Супроводжуючим методом може виступати кейс-стаді як метод вивчення конкретних прикладів та ситуацій. У зв'язку із проблематикою абсентеїзму це може бути реалізовано шляхом вивчення ситуацій з найнижчою явкою (дослідження політичного та соціокультурного контексту, причин) та граничною високою явкою (коли явка досягає 99–100 %), дослідження типових ситуацій зі стабільною високою явкою, дослідження умов, які цьому сприяють (високий рівень життя, високий рівень економічного добробуту, що призводить до лояльності та високої довіри до влади і

відповідно високий рівень включеності у політичні процеси чи навпаки насильницька, примусова організація високої явки, що характерно для СРСР, КНДР, рф, Білорусі тощо).

Додатковим методом для аналізу абсентеїзму може виступати соціальний експеримент. Його сутність полягає у моделюванні ситуації для включення учасників експерименту в виборчий процес або інші форми політичної участі (як онлайн, так і офлайн). Тобто буде сформована певна ситуація (наприклад, у прив'язці до теми дисертаційного дослідження — вибори) та запропоновані певні умови її здійснення, тобто забезпечення участі у виборах, і у разі відмови від участі будуть змінюватися певні змінні (умови ситуації), котрі, ймовірно, можуть вплинути на рішення учасників брати чи не брати участь у виборах. Такі мікроексперименти дозволять окреслити ті аспекти, які гіпотетично можуть вплинути на ставлення до процедури виборів та включеність у сам процес, тобто безпосередньо вибори. Аналогічно можуть моделюватися певні громадські проблеми та пропонуватися учасникам експерименту запропонувати інструменти їх вирішення.

Оскільки дана робота присвячена студентському абсентеїзму, то варто звернути увагу на носіїв феномену абсентеїзму — студентів як когорти молоді. Усі вищеперераховані методи, зокрема анкетне опитування, фокусовані групові інтерв'ю та структуровані інтерв'ю, варто звзвити щодо опитування саме студентів та виокремлення специфіки абсентеїзму саме серед студентів. Зокрема, таке дослідження передбачає першочергове виявлення особливостей політичної участі студентів, особливо в інформаційному суспільстві, де значного поширення набувають онлайн-форми політичної участі та комунікацій.

Відповідно, для досягнення мети дисертаційного дослідження — визначення причин студентського абсентеїзму в інформаційному суспільстві, передбачається використання декількох методів:

- 1) вторинний аналіз даних загальнонаціональних соціологічних досліджень для фіксації та розуміння сучасних тенденцій політичної участі та ставлення до політики, форм політичної участі та політичних комунікацій, для виявлення

особливостей політичної та громадянської активності молоді, співвідношення політичної пасивності та громадянської активності молоді;

- 2) дискурс-аналіз інтерв'ю з молоддю, проведених напередодні виборів у 2019 році для виявлення специфіки сприйняття політики та власної політичної участі;
- 3) структуровані інтерв'ю зі студентами для визначення особливостей сприйняття політики, причин студентського абсентеїзму, стереотипів та упереджень про політику, особливостей політичної та громадянської активності, політичних комунікацій тощо.

Таким чином, абсентеїзм як міждисциплінарний феномен може бути вивчений широким спектром соціологічних методів, кожен із яких дозволяє дослідити певну його грань. Комплексне застосування цих методів, поєднання кількісних та якісних методів робить можливим глибинне розуміння особливостей абсентеїзму, зокрема серед студентів, його причин, відповідно до чого стає можливим підготовка рекомендацій щодо реагування на високий рівень студентського абсентеїзму.

Висновки до Розділу 1

На підставі узагальнення теоретико-методологічних підходів до вивчення феномену абсентеїзму у першому розділі була здійснена інтерпретація основних категорій та понять, яка поглиблює розуміння феномену абсентеїзму, а також було запропоновано авторське визначення поняття «абсентеїзм» з соціологічного ракурсу, яке отримало інтерпретацію як свідоме ухилення від участі у політичному житті суспільства у широкому сенсі та від участі у виборах зокрема, а також уникання участі у вирішенні політичних та громадянських проблем, які стосуються спільного укладу життя та майбутнього розвитку. Абсентеїзм може бути як пасивним (уникнення будь-якої участі у політичних та громадянських активностях), так і активним (передбачає активну демонстрацію свого негативного ставлення до існуючої політичної системи

та громадського укладу, публічна демонстрація своєї позиції, заклик бойкотувати певні політичні процеси чи пошук альтернативних та більш ефективних інструментів впливу). Запропоноване визначення дозволяє відрізнити це поняття від політологічної інтерпретації, де акцент переважно робиться на проблематиці влади та її легітимації, функціонуванні демократичних інститутів, відносинах між народом та елітою, тоді як соціологічний ракурс бере до уваги колективні дії для досягнення консенсусу, взаємодію носіїв різних соціальних статусів та соціальних ролей, стан довіри та аномії в суспільстві, ціннісні та мотиваційні аспекти залученості в політику та навпаки ухилення від участі.

У першому розділі було розглянуто етимологічну інтерпретацію поняття «абсентеїзм», що має специфіку використання у різних наукових та лінгвістичних традиціях (англо-американській, французькій, німецькій, італійській та українській), а також надано комплексний соціологічний аналіз абсентеїзму, зокрема надано інтерпретацію абсентеїзму крізь призму таких теоретико-методологічних підходів, як структурно-функціональний підхід, теорія структурного конструктивізму, теорія структурації, теорія постструктуралізму або теорія дуальності, теорія відносної депривації, теорія поколінь, «популістичний теорія», комунітаристська теорія, концепція «прискореного розвитку плюралізму, теорія ритуалів взаємодії, або теорія інтерактивних ритуалів, а також крізь призму феноменів довіри, політичних традицій, стереотипів та упереджень, що дало змогу комплексно розглянути абсентеїзм як соціальний феномен, розглянувши його різні аспекти, які дають більш глибоке розуміння сутності абсентеїзму та його вплив на соціально-політичне життя соціуму.

Були запропоновані авторські інтерпретації сутності політичної участі та абсентеїзму, а також трактування абсентеїзму як об'єктивного та закономірного соціального феномену без превалювання негативних конотацій, зокрема абсентеїзм розглянуто як індикатор соціально-політичних трансформацій та політичних інновацій.

Детально розглянуто можливості кількісної та якісної методології для аналізу абсентеїзму, описано доцільні методи дослідження зазначеної проблематики (анкетне опитування, фокус-групові інтерв'ю, структуровані інтерв'ю, дискурс-аналіз тощо), а

також визначено складнощі та обмеження проведення кількісних досліджень у зв'язку з сензитивністю тематики та пасивністю досліджуваної групи, адже масові дослідження можуть мати викривлені результати внаслідок того, що участь у них братимуть переважно особи з активною позицією.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [41; 92; 145].

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ СТУДЕНТСЬКОГО АБСЕНТЕЇЗМУ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Діджиталізація політичної участі та абсентеїзму в інформаційному суспільстві

Розвиток інформаційного суспільства зумовлює появу нових практик взаємодії соціальних акторів, нових комунікативних технологій та нового комунікативного простору, зокрема віртуального. Поширення та укорінення у повсякденному житті інформаційно-комунікативних технологій сприяє трансформації практик у всіх сферах суспільного життя, зокрема це стосується політичних комунікацій та політичної участі. Діджиталізація є характерною рисою інформаційного суспільства, сучасним феноменом, який сприяє розповсюдженню онлайн-практик взаємодії соціальних акторів, формуванню онлайн-комунікативного простору та використанню онлайн-комунікативних технологій для соціальної взаємодії.

Загалом, інформаційне суспільство представляє собою це концепцію постіндустріального суспільства, новий етап розвитку суспільства, де інформація та знання являються ключовими продуктами виробництва. Для такого типу суспільства характерні зростання частки та значущості інформаційних комунікацій, повсюдне поширення та застосування інформаційно-комунікативних технологій, формування глобального інформаційного простору, в якому забезпечується ефективна інформаційна взаємодія та комунікація людей, а також доступ до інформаційних ресурсів.

Зокрема, в інформаційному суспільстві з'являються нові форми політичної участі та політичних комунікацій, нові агенти впливу та формування інформаційного порядку денного, комунікативні майданчики для демонстрації своєї політичної позиції, що стало можливим завдяки доступності різних форматів комунікацій та участі (як офлайн, так і онлайн), децентралізації та деієрархізації комунікацій, формуванню мережових відносин та суб'єкт-суб'єктних політичних комунікацій, спрощенню просторової комунікації та ілюзорній віртуальній рівності в соціальних

медіа. Цифрова компетентність, медійність, вміння привернути увагу в умовах економіки уваги — все це стає новим символічним капіталом, який обумовлює різні диспозиції соціальних акторів у політичному полі та комунікативному просторі (відповідно до термінології П. Бурд'є [109]) як просторі символічної конкурентної боротьби між агентами, в результаті якої виробляється політична продукція — програми, візії, дискусії, ідеології тощо.

Такі трансформації передбачають адаптацію і форм державного врядування, тому сьогодні розповсюдженим концептом стає електронна демократія та електронне врядування, яке базується на цифрових технологіях та здійсненні політичних практик онлайн. що передбачає залучення громадян до участі в процесах управління (в онлайн-просторі) завдяки інформаційним та комунікативним технологіям [20]. Формою організації державного управління із застосуванням спектру інформаційно-комунікативних технологій є електронне врядування, що передбачає різні інструменти для його здійснення:

- е-доступ — для підвищення прозорості процесів і процедур врядування (сайти, офіційні представництва у соціальних медіа тощо);
- електронне голосування, електронні петиції, електронні консультації — для підвищення політичної участі;
- е-форуми — для підвищення обговорення [20, с 14].

Проте цей перелік можна розширити, адже електронне врядування передбачає застосування широкого переліку інструментів електронного залучення у напрямі інформування, консультацій та участі. Зокрема, до напряму інформування можна віднести такі інструменти, як пошукові запити, розсилка email, переклад інформації декількома мовами, електронні публічні звіти, електронний зворотній зв'язок тощо; до напряму консультування — дискусійні форуми, електронні громадські журі, моніторинг електронних повідомлень, збір та надання відповідей на затребувані проблемні питання тощо; до напряму участі — е-референдуми, е-звернення, е-спільноти тощо [19, с. 15–16].

Діджиталізація політичних комунікацій та політичної участі призводить до формування віртуального політичного середовища, яке має вплив на реальну

політику (як безпосередньо на прийняття рішень, якщо казати про е-голосування або підпис електронних петицій, так і на коригування політичного курсу, якщо він викликає масове незадоволення), та забезпечення функціонування е-демократії.

У низці держав на початку ХХІ ст. були здійснені спроби використання різних форматів е-голосування:

- стаціонарне е-голосування (голосування на виборчих дільницях за допомогою спеціальних електронних пристроїв): Австралія, Бельгія, Бразилія, Індія, Ірландія, Норвегія, Португалія;
- дистанційне е-голосування (голосування за допомогою інтернет чи телефону — реєстрація у спеціальній формі для голосування чи створення спеціалізованого додатку, чи SMS-голосування): Австрія, Канада, Естонія, Німеччина, Іспанія, Швейцарія;
- змішаний формат (поєднання стаціонарного та дистанційного е-голосування): проєкт Європейського Союзу «КіберГолос», Франція, Нідерланди, Велика Британія, США [126].

Проте у деяких державах експерименти з проведенням е-голосування завершилися поверненням до традиційної форми голосування (Франція, Велика Британія, Норвегія) або локальним використанням (лише для декількох штатів та провінцій, як-от у США чи Індії).

Успішним прикладом імплементації е-голосування можна вважати Естонію, де вперше почали використовувати е-голосування на загальнодержавних виборах (2005 р. — вибори до органів місцевого самоврядування з використанням ІD-карти, цифрового підпису та електронної системи голосування). Сьогодні в Естонії е-голосування відбувається на всіх рівнях виборів — муніципальних, виборах в Європарламент та референдумах, і є розповсюдженим серед населення: на парламентських виборах у 2019 році 74,2 % громадян проголосували онлайн [69].

В Україні наразі не використовується формат е-голосування (відсутність як мінімум 3-х складових — політичної консолідації, надійного інструменту електронної ідентифікації та достатнього ресурсного забезпечення, зокрема 100 % забезпечення населення інтернетом). Та найголовніше — відсутність довіри до самої

процедури виборів, що автоматично, ймовірно, буде перенесе і на е-голосування. Зокрема, про це свідчать соціологічні дослідження, які демонструють високий рівень недовіри державному апарату (чиновникам) (64 %), політичним партіям (63 %), судам (судовій системі загалом) (59 %), Верховній Раді України (51 %) [64], що опосередковано стосується і процедури виборів. Проте наразі здійснюються спроби реалізації проєкту «Держава в смартфоні» — портал та додаток «Дія», що представляє собою програму надання державних послуг онлайн (понад 50 державних послуг). Станом на січень 2023 року «Дією» користується 63 % українців, особливо попит зріс під час війни. Серед молоді віком 18–29 років 82,5 % користувалися хоча б однією послугою [34]. Також використовуються елементи електронного врядування, зокрема подання та підтримка електронних петицій. Але немає масштабних програм, спрямованих на забезпечення електронного голосування.

Водночас імплементація таких форм здійснення врядування, забезпечення політичної участі та комунікацій онлайн потребує не лише технологічну адаптацію, а і соціологічний аналіз, зокрема щодо оцінки перспектив і ризиків таких форм комунікацій та участі, переваг і недоліків. Адже говорячи про інноваційність та перспективи діджиталізації політичної участі, не варто забувати, що цифрова епоха породжує ще одну нерівність — цифрову, пов'язану і з наявністю техніки та доступу до інтернету, і з компетентностями (щодо цифрової грамотності, фактчекінгу, вміння розпізнавати ботів тощо). Цифрові технології розширюють можливості доступу до інформації та вираження своєї політичної позиції, водночас збільшується спектр маніпулятивних та негативних технологій, особливо у соціальних медіа, актуалізується питання кібербезпеки, що також повинно враховуватися для забезпечення інформаційної безпеки громадян, коректного та безпечного е-врядування, політичних комунікацій та участі соціальних акторів.

Попри позитивні оцінки розвитку е-демократії та оптимізму щодо її впливу (наприклад, щодо мобілізації політичної участі, потенційного зменшення рівня абсентеїзму), низка вчених скептично ставляться до такої форми демократії, зокрема щодо взаємозв'язку форм залученості та сутності політичної участі, мотиваційної складової. Так, політолог, професор порівняльної політології Піппа Норіс вважає, що

укорінення інформаційно-комунікативних технологій не стає гарантією забезпечення безпосередньої демократії, оскільки не змінює ступінь залученості громадян: нові онлайн-практики політичної участі посилюють вже активних громадян, тоді як не змінюють поведінку чи мотивацію аполітичних громадян [158].

В інформаційному суспільстві трансформуються і політичні комунікації, які переважно перемістилися у соціальні медіа, відповідно можна казати про «діджиталізацію політичних комунікацій» та заміщення традиційних форм комунікацій та політичної активності онлайн-формами. Зокрема, альтернативами традиційним політичним комунікаціям та каналам комунікації, особистим зустрічам стають відеоінтерв'ю та прямі ефіри, активна діяльність у соціальних медіа (акаунти та канали у соціальних мережах), електронні листи та звернення до представників влади, електронні петиції, онлайн-чати на сайтах для оперативного зв'язку. Сьогодні розширилися можливості демонстрації своєї політичної позиції через соціальні мережі через пости, флешмоби, віртуальні ініціативи, хайп тощо, зокрема й анонімно (діяльність через ботів, створення та адміністрування телеграм-каналів тощо). Форми вираження політичної позиції чи підтримки також набули віртуального виміру — підписка на сторінки чи канали у соціальних медіа, лайки, репости, символіка аватарки чи обкладинки сторінки, участь у дискусіях під постами чи в групах. Розширюються і можливості для критики у веб-просторі — окрім візуальної складової акаунту, це можуть бути негативні емодзі до постів, відписка від сторінки чи групи, скарги та блокування контенту, який не подобається, протестні флешмоби чи мобілізація учасників до протестів чи соціально-політичних акцій, висміювання політиків через меми, тролінг, відеоролики. Така комунікація стає більш деієрархізованою з появою нових можливостей для впливу — через блогерів та інфлюенсерів.

Загалом, до особливостей онлайн політичних комунікацій можна віднести:

- формування нового комунікативного політичного простору: соціальні медіа (сторінки, групи, канали у соціальних медіа), форуми, блоги тощо, де відбуваються комунікації та політичні дискусії;

- поява нових політичних акторів: блогери, боти та ботоферми, анонімні юзери або канали у соціальних медіа, які можуть поширювати певну провокативну або фейкову інформацію, ініціювати дискусії, провокувати хайп тощо;
- феномен блогерства, який має потенціал впливового інструменту для взаємодії з певною цільовою аудиторією;
- формування медіаполітики, для якої характерною рисою є переважання медійної впливовості над повагою статусів;
- поява нових форм негативних та маніпулятивних технологій для ініціювання дискусій чи провокування (хайп, флейм, хейт тощо);
- ілюзорна віртуальна рівність у соціальних медіа, коли голос кожного здається однаковим та впливовим;
- підміна експертності (кожен може висловлювати свою думку попри те, розбирається у ситуації / процесах чи ні).

Цифровізація політичних комунікацій передбачає і цифровізацію політичних практик. До онлайн політичних практик можна віднести низку форм політичної участі, які здійснюються через веб-ресурси, електронні платформи, додатки та / або в соціальних медіа:

- е-голосування;
- електронні петиції;
- онлайн-мітинги;
- онлайн-флешмоби;
- електронне замовлення державних послуг тощо.

Серед перспектив, які несе цифровізація політичної участі, насамперед варто відзначити зняття просторово-часових обмежень, адже людина отримує можливість проявляти свою активність, брати участь у політичних подіях чи висловлювати свою позицію у будь-якому зручному місці та в будь-який зручний час, навіть без територіальних обмежень.

По-друге, значно зменшуються витрати часу на виконання політичних дій, як-от участь у голосуванні, подання / підпис петицій чи підрахунок голосів під час виборів, який за коректної та системної роботи може тривати не більше 2 годин.

Зокрема, гіпотетично можна припустити, що е-голосування має перспективи щодо підвищення мобілізації електорату, особливо молоді.

По-третє, це показник прогресивного розвитку та інновацій у політичній сфері, адже поява нових технологій вимагає адаптації і політичних відносин та комунікацій до них, що передбачає появу нових політичних практик або альтернативних форм вже існуючим традиційним.

Зокрема, важливим аспектом є те, що у соціальних медіа розширюються можливості бути почутим незалежно від статусу — феномен блогерства та інфлюенсерів у мережі, формування медіавпливовості, яка вибудовується на медійній активності та публікації якісного / хайпового контенту, а не лише на статусній позиції. Наприклад, за опитуванням SurveyMonkey і Common Sense Media 54 % опитаних підлітків США отримують новини з Instagram, Facebook і Twitter, а 50 % — з YouTube декілька разів на тиждень [66]⁵. До того ж саме професія блогера є популярною серед підлітків. Проте це стосується не лише категорії підлітків. Блогери та медійні інфлюенсери є популярними серед різних вікових категорії, стають медійними експертами у різних сферах суспільного життя і мають вплив на свою цільову аудиторію.

Також значущою перспективою діджиталізації політичної участі є мобілізаційний потенціал соціальних мереж — мобілізація громадян через соціальні мережі («революція знизу»), виникнення горизонтальних взаємозв'язків. Зокрема, авторським гіпотетичним припущенням є те, що соціальні мережі та розширення використання практик онлайн-політичної участі, зокрема впровадження е-голосування, здатні знизити рівень абсентеїзму серед молоді (покоління Z), оскільки пропонують альтернативні форми політичної участі, які в деяких аспектах можуть бути зручнішими [20]. Проте водночас це не трансформує мотиваційну складову, що буде розглянуто далі. До того ж актуальним питанням залишається проблема компетентностей, відповідального та свідомого голосування, яке залежить від рівня політичної та громадянської культури в суспільстві.

⁵ Опитування проводилося протягом 14-25 червня 2019 року, у ньому взяли участь 1005 підлітків із США віком від 13 до 17 років.

Значущим аспектом також є перспектива заміщення реальної участі віртуальною (вираження незадоволеності у мережі заміщує реальні аналогічні дії). Наприклад, неоднозначно можна сприймати підписи онлайн-петицій. З одного боку, це практика артикуляції громадянської позиції до соціально-політичних подій та ініціювання розгляду або зміни прийнятих рішень, це функція консолідації підтримки, зокрема політичного і соціального капіталу, що додає певного статусу таким платформам, але з іншого боку, це стає т. зв. «громовідводом» для протестних настроїв, тобто інструментом, який заспокоює активістів (вони вчинили певну дію задля вирішення проблеми) та стримує від подальшої ескалації, хоча значимість такого акту виявляється досить низькою внаслідок невключення до чинного правового порядку. Також у деяких випадках ініціювання збору підписів на онлайн-петиції стає фарсом та висміюванням (кейс із заміною пам'ятника Катерині II в Одесі), що знижує сприйняття таких форматів як серйозних та усвідомлених.

Водночас можна спостерігати дієвість вираження незадоволеності в онлайн-середовищі — показовими є кейси з внесенням змін до закону про використання англійської мови (виключення пункту про показ фільмів мовою оригіналу після хвилини обурення у соціальних мережах), відмова Ю. Горбунова від державного фінансування у 33 млн для зйомок нового серіалу після хейту у соціальних мережах. Ці кейси демонструють ефективність досягнення поставлених цілей через онлайн-участь як оперативне реагування на події зі значним хайпом, що викликають масове незадоволення.

Водночас цифровізація політичної участі несе в собі низку загроз.

По-перше, проблема кібербезпеки, яка стосується всіх електронних сервісів та систем, які відносяться до електронного врядування, е-голосування та веб-сервісів надання державних послуг.

По-друге, цифрова нерівність, яка не зникає навіть за 100 % покриття території інтернетом та супутниковим зв'язком. За умови переходу до електронної демократії, електронного врядування чи проведення е-голосування залишається частина громадян без доступу до інтернету або без потрібних цифрових компетентностей, що унеможливорює участь у таких онлайн-формах. Відповідно формується цифровий

розрив та ще одна соціальна нерівність в суспільстві (як один із різновидів — «цифрові іммігранти» та «цифрові аборигени» [162] стосовно диференціації викладачів і студентів відповідно до рівня використання цифрових технологій). Також небезпечним ризиком стає підміна експертності (розмивання експертності у зв'язку з наявністю блогерів, «інфоциган», цифрових платформ для отримання знання та навичок тощо), на яку звертає увагу академік НАН України В. С. Бакіров, що трансформує, наприклад, середовище освіти та соціальні ролі та компетентності викладачів, а також потребує нових підходів, зокрема формування «конструктивного критичного мислення» [7, с. 22].

По-третє, проблема верифікації та контролю ідентифікації особистості в електронних системах, особливо стосовно підкupu голосів та передачі своїх даних або ID-карти стороннім особам. Це стосується і мігрантів, наприклад, щодо участі у виборах із закордону (враховувати це як звичайне голосування чи із закордонних дільниць; як розділити мігрантів на заробітках та туристів?). До того ж у соціальних мережах виникає двостороння проблема: з одного боку, у публічної особи немає свого особистого простору, всі дії відслідковується та мають свій вплив або інтерпретацію, що можуть мати навіть політичні наслідки, до того ж в мережі зберігаються «цифрові сліди», за якими можна відтворити поведінку та психометричний портрет особистості, але, з іншого боку, соціальні мережі дають можливість зберегти анонімність (боти, аватари, канали тощо), що перетворюються в інструмент маніпулювання та негативних технологій задля досягнення потрібного політичного результату. Також значно спрощується технологія підкupu виборців, яку важко контролювати та вчасно зупиняти, бо все вже здійснюється у віртуальному просторі та під нікнеймами, що часто унеможлиблює виокремлення особи, яка несе за це відповідальність.

Ще одним ризиком цифровізації політичної участі стає підвищення рівня анонімності у мережі та функціонування ботоферм, що в онлайн політичному полі ускладнює процес контролю. Анонімні користувачі та боти стають одним з ключових інструментів негативних технологій, особливо у передвиборчий період, коли саме боти стають активними учасниками дискусій у соціальних мережах, розповсюдження

резонансної інформації, подекуди і недостовірної, проте яка викликає кристалізацію суспільної думки, ініціює дискусії користувачів соціальних мереж, може мати значний вплив на політичного актора, якого вона стосується, або ж ключовою для визначення політичної позиції тих, хто досі не визначився. Ще однією зворотною стороною анонімності у соціальних мережах стає те, що це новий спосіб уникнення відповідальності через непрямий вплив на політику, закидування певних фреймів чи сумнівної інформації з метою дискредитації особи тощо. Це стосується і вираження критики у соціальних медіа: простіше та безпечніше висловлювати критику в соціальних мережах анонімно чи через ботів, ніж відкрито вийти з транспарантами на мітинг. Тобто це також можна вважати фактором трансформації традиційних форм політичної участі, які набувають нового виміру у віртуальному просторі.

Також важливим і впливовим інструментом стає робота з великими масивами даних (Big Data), які мають потенціал впливу і на вибори, прикладом чого можуть бути вибори президента США у 2017 р. В умовах інформаційного суспільства розповсюдженою практикою стають систематичні маніпуляції з використанням даних Big Data. Зокрема, вважається, що перемога Д. Трампа стала можливою у т. ч. завдяки використанню Big Data та соціальних мереж для впливу на виборців (на основі консультування з Cambridge Analytica): ботоферми, які потужно працювали (1 000 твітів від одного бота за 1 годину), гіпертаргетинг (175 тис. різних рекламних повідомлень протягом третіх президентських дебатів), формування 32 типів особистості на основі психометричних даних (на основі «онлайн-слідів») тощо. Цифрові сліди дали змогу політтехнологам працювати більш індивідуалізовано (на основі психометричних даних та геолокації), підбираючи рекламні політичні меседжі відповідно до обраної категорії цільової аудиторії, розміщуючи їх у великій кількості у найбільш розповсюджених каналах комунікації (і в такий спосіб, що ця реклама чи повідомлення не сприймалися як політична агітація чи заклик до підтримки).

Також цифровізація політичної участі міняє і легітимність політичної участі, адже нові форми передбачають і нову процедуру їх легітимізації або можуть стати інструментом підриву легітимності. Наприклад, у липні 2021 року російська федерація дозволила жителям ОРДЛО (тим, хто отримав російський паспорт)

голосувати в онлайн-форматі на виборах депутатів Держдуми [73]. Таким чином відбувається включення жителів Донецької та Луганської областей до політичного простору росії, тоді як водночас на окупованих територіях вони створюють перешкоди для участі місцевих жителів в українських виборах. Зокрема, аналогічну технологію міг запропонувати український уряд, але, на жаль, в Україні наразі не практикують онлайн-голосування.

Наразі навіть можна казати про виникнення цифрового або мережевого джерела легітимності влади, коли легітимність чи офіційність ще підтверджуються соціальними мережами (наприклад, офіційною синьою галочкою автентичності, яка верифікує акаунти публічної особистості). Наприклад, у січні 2019 року стався випадок, коли Facebook та Instagram прибрали офіційні сині галочки автентичності зі сторінок президента Венесуели Ніколаса Мадуро, зберігши їх за самопроголошеним тимчасовим президентом Хуаном Гуайдо. Це приклад нового джерела легітимності, який може мати вплив на частину громадян, користувачів цих соціальних мереж, які ставляться до соціальних мереж як до джерела інформації, якому можна довіряти. Схожою ситуацією можна вважати видалення (блокування) усіх акаунтів у соціальних мережах Дональда Трампа після поразки на президентських виборах 2021 року. Це ще раз підтверджує впливовість соціальних мереж, адже блокування офіційних акаунтів публічних осіб значно зменшує можливість їх комунікацій з цільовою аудиторією та впливу на неї або дестабілізує політичну ситуацію.

Ще однією проблемою стає те, що в умовах економіки уваги та дефіциту часу не вистачає часу на фактчекінг, перевірку інформації. Соціальні мережі сповнені недостовірної інформації та дипфейків, що стає основою впливу на людей або якщо більш вузько — на виборців. Наприклад, багато виборців не читають програми кандидатів, тому більш підвладні впливу популістичних промов, обіцянок та аналогічним технологіям у соціальних мережах — таргетованій рекламі з використанням негативних чи іміджоруйнівних технологій або навпаки — спіндокторінгу, за допомогою якого підтримується позитивний імідж в очах електорату. Відповідно розширення технологій онлайн-участі без відповідної

цифрової підготовки та підвищення рівня політичної і громадянської культури має значні ризики маніпулятивного впливу на громадян або окремі соціальні групи.

При аналізі особливостей онлайн-практик політичної участі і неучасті варто звернути увагу, що політичні комунікації та політична участь мають свою поколінну специфіку: покоління Z (homelanders, або «цифрові люди», нинішні студенти, 1996 року народження), покоління Y («міленіали», 1981–1995 року народження) та покоління X (Gen-X, або «покоління MTV», 1960–1980 року народження) [168], які по-різному адаптуються до умов інформаційного суспільства та залучення до онлайн-комунікацій.

Можна припустити, що для покоління X характерними рисами політичних комунікацій та політичної участі є прихильність до традиційних форм політичної участі (особисті зустрічі та реальне, «живе» спілкування), надання переваги текстовому або аудіовізуальному контенту (телебачення, газети, радіо), «звичка» щодо форм підтримки («йду на вибори, бо завжди ходив»), прихильність діям у реальному просторі (проголосував, прийшов на зустріч тощо) як форми вираження підтримки, вираження критики до влади чи подій шляхом обговорення в колі однодумців.

Дещо інакше політичні комунікації та участь виглядають у покоління Y, для якого характерно поєднання безпосередньої та технічно опосередкованої комунікації. Характерною рисою стає адаптація до цифрової епохи. Зокрема, серед каналів комунікацій представники цього покоління віддають перевагу соціальним медіа та новинним сайтам, особисті зустрічі поступаються у них змістовним постам у соціальних медіа. У їхній політичній поведінці відбувається перехід від традиційної підтримки до прагматичної («йду на вибори, бо матиму з цього зиск») та демонстрація своєї політичної позиції у постах, вираження критики через публічне висловлення свого ставлення до влади, інтелектуальна дискусія чи участь в акціях протесту.

Трансформації зазнають політичні комунікації та політична участь покоління Z, на яке значний вплив мають цифрові технології та формування віртуального політичного простору. Зокрема, характерним є суцільний перехід комунікацій до соціальних медіа, надання переваги візуальному контенту та комунікаціям через

соціальні мережі, емоційна прихильність та фан-формат підтримки (резонанс, хайп, розважальні пости — те, що може привернути увагу), демонстрація прихильності через підписки на сторінку та використання символіки, вираження критики — через емоційну дискусію, ігнорування чи флейм та хейтинг у соціальних медіа.

Можна впевнено говорити про те, що саме для «цифрового покоління» характерна діджиталізація політичних комунікацій: політична активність переважно відбувається в соціальних медіа і заміщує участь та активність офлайн. Так, традиційна політична комунікація офлайн стає пасивною («не піду на зустріч з політичним лідером, але поставлю лайк під постом»), натомість з'являються нові форми політичних комунікацій онлайн (запуск флешмобів, використання рамок на аватарках з символікою, підпис електронних петицій тощо). Зазначимо, що від того дискурсу, який закладається у відповідних каналах комунікацій, залежить політична активність молоді. Це відбувається завдяки формуванню впізнаваного іміджу, використанню комунікативних трендів, які популярні серед молоді, формуванню ілюзорної спільної ідентичності (що характерно, наприклад, для блогерів чи шоуменів, які створюють уявлення про близькість інтересів зі своєю цільовою аудиторією та готовність їх відстоювати) тощо. Саме серед молоді формується фан-формат політичної підтримки, а на зміну поваги до статусів приходить медійна впливовість (довіра до блогерів чи інфлюенсерів, акторів чи ведучих вища, ніж до політиків), що призводить до формування медіаполітики.

Про вплив соціальних медіа на офлайнову політичну активність молоді також свідчить дослідження Батіяра Мохамеда щодо ролі Facebook у громадській залученості. Він наводить дані, згідно з якими соціальні мережі передують офлайн активності, а соціальна взаємодія молоді в соцмережах слугує заміною формальній політичній участі, створюючи майданчик для політичного самовираження, комунікації з однодумцями, дозволяє отримувати інформацію про політичні події [155]. Популярність серед молоді Facebook та інших соціальних мереж призводить до того, що політики вимушені опановувати нові форми комунікації, аби релевантно відповідати на запит з боку молодих виборців [134; 135]. Прикладом може слугувати передвиборча кампанія Президента Володимира Зеленського у 2019 році: мобілізація

молодіжного електорату активно велась через соцмережі, унаслідок чого вибори 2019 року показали безпрецедентну активність серед молоді: на запитання «Чи брали Ви участь у виборах упродовж останніх п'яти років?» відповіли ствердно 69,2 % опитаних (порівняно із 51,3 % у 2017 році) [80, с. 24]. Відтак активність у соціальних мережах трансформується в активність у реальному політичному житті, оскільки користувачам соціальних медіа, які активно висловлюють свою думку та цікавляться представленою в соціальних мережах інформацією, легше приймати політичні рішення [155, с. 202].

У дослідженні «Молодь України – 2021», проведеному 4SERVICE HOLDING на замовлення Міністерства молоді та спорту України у 2021 році, згадуються кілька форм онлайн-участі у політичних процесах: це підписання електронних петицій (13,7 % відповіли, що підписують петиції і ще 17,3 % зазначили, що хотіли б спробувати) та участь у політичній діяльності в інтернеті та соціальних мережах (5,0 % відповіли, що вже беруть участь, ще 14,4 % воліють спробувати). При цьому залишається відкритим питання, що саме респонденти розуміють під участю в політичній діяльності в інтернеті, адже деякі дії можуть не усвідомлюватися ними як політичні [155, с. 20].

Говорячи про абсентеїзм в інформаційному суспільстві, варто звернути увагу, що абсентеїзм як ухилення від участі у виборах та від політичних подій можна інтерпретувати по-різному (апатія, індиферентність, уникнення відповідальності, протест, бойкот тощо), відповідно до чого абсентеїзм може приймати різні форми вираження (практики):

- неучасть (пасивна політична поведінка без демонстративності);
- публічна демонстрація своєї неучасті;
- заклики не брати участь у виборах (не підтримувати тих, хто зараз при владі, не брати участь, бо все одно ваш голос нічого не змінить тощо).

Водночас соціальні медіа та інтернет-комунікації значно розширюють **практики та форми вираження абсентеїзму**. Зокрема, до онлайн-практик абсентеїзму можна віднести:

- публічна демонстрація у соціальних медіа своєї неучасті (із аргументацією, чому саме така позиція);
- участь в онлайн-мітингах / акціях протесту / флешмобах;
- тролінг політиків (меми, карикатури, висміювання);
- участь у дискусіях, обговореннях;
- суперечки у соціальних мережах, емоційна дискусія;
- відписка від сторінки / групи / каналу;
- повне ігнорування політичного контенту у соціальних медіа та в інтернеті загалом.

Можна казати про значне спрощення здійснення політичних комунікацій та демонстрації своєї політичної позиції чи підтримки в онлайн-середовищі (у т. ч. через участь в опитуваннях у групах у соціальних мережах або навіть у мітингах, не виходячи з дому). Тобто можна гіпотетично передбачити, що абсентеїзм може супроводжуватися або заміщуватися нетрадиційними або неінституціоналізованими формами політичної участі через цифрові технології, що стають формами вираження політичної чи громадянської позиції. Онлайн-форми політичної участі можуть стати альтернативами традиційній участі, адже мають переваги у зв'язку з тим, що дають можливість непрямого впливу на політику водночас із уникненням відповідальності. Зокрема, онлайн-форми політичної участі, такі як блогерство чи володіння телеграм-каналами з великою кількістю підписників додають суб'єкту символічного капіталу з можливістю приховати свою особу, проте впливаючи на певну аудиторію, створюючи фрейми сприйняття та впливаючи на можливу поведінку тих, хто стає послідовником таких інфлюенсерів.

Аналогічно впливає й анонімність, адже користувачі на будь-яких платформах можуть під нікнеймами чи в якості ботів, несправжніх акаунтів відкрито виражати свою політичну позицію чи ставлення до політиків, не несучи за це відповідальності і маючи непрямий вплив на політику чи політичні уподобання людей. Анонімність дозволяє бути відвертим без подальшої відповідальності чи виконання зобов'язань за свої дії та слова. Тому Li and Marsh [149], Trechsel [170] підкреслюють, що онлайн-форми участі вимагають менше зобов'язань, і від нього можна відмовитись у будь-

який момент [124]. Саме тому, на думку Марієн, неінституціоналізовані форми політичної участі дозволяють молодим людям брати участь, зберігаючи при цьому «деяку дистанцію від політичної системи, намагаючись побічно вплинути на процес ухвалення політичних рішень або взагалі обминаючи політичну систему» [152].

На думку західних дослідників, молоді люди тепер часто надають перевагу участі у менш професійній та контрольованій політичній діяльності, такій як онлайн-форми участі [158], політичне споживання [167] чи неінституціоналізовані заходи загалом [159], що призводить до диверсифікації політичної діяльності, у якій бере участь молодь. Тому тут варто робити акцент і на співвідношення активізму та компетентності. Адже активна, але некомпетентна особа здатна принести більше шкоди, ніж просто пасивна позиція чи уникнення політичної залученості. Навіть участь у неінституціоналізованих практиках повинна ґрунтуватися на політичній обізнаності, політичній та громадянській компетентності, з розумінням наслідків своїх дій.

Зокрема, за останні десятиліття стався перехід від колективних форм участі до більш індивідуальних форм, що відображає теорію постматеріалізму та індивідуалізації [141]. Це знайшло відображення й у формах політичної участі, які стають більш індивідуалізованими.

Проте у наукових дискусіях зазначається, що зміна форми участі (як зовнішньої складової) та розширення переліку комунікативних майданчиків для взаємодії з різними цільовими аудиторіями не стали фактором електоральної мобілізації та зміни політичної поведінки — рівень абсентеїзму залишається доволі високий, з негативною динамікою. Тобто онлайн-практики не впливають на мотиваційну складову щодо політичної участі (навіть стосовно поінформованості), не змінюють якісний аспект — ставлення до політики та політиків, оцінку власної ролі у політиці та значущості власної участі у політичному житті держави. Це гіпотетичне припущення потребує емпіричної перевірки, як і гіпотеза нашого дослідження, яка припускає, що високий рівень абсентеїзму серед студентів зумовлений заміщенням реальної політичної участі онлайн-участю та онлайн-комунікаціями.

Таким чином, в інформаційному суспільстві відбуваються значні трансформації у формах політичної участі та політичних комунікацій, традиційні форми політичної участі доповнюються новими онлайн-практиками, що можуть ставати альтернативами для офлайн-практик і навіть заміщувати їх, що гіпотетично може бути однією з причини зростання рівня абсентеїзму, адже онлайн-активність не завжди конвертується у традиційні практики політичної участі. Водночас в інформаційному суспільстві з'являються додаткові форми вираження абсентеїзму. Аналіз онлайн- та офлайн-практик абсентеїзму дозволяє бачити лише один, зовнішній аспект цього феномену. Хоча цифрові технології розширюють спектр можливостей для впливу на соціально-політичне життя, демонстрації своєї політичної позиції, реалізації громадських ініціатив, проте вони не змінюють мотиваційної складової щодо політичної залученості, а великий обсяг негативних дискусій та висміювання політиків лише укорінюють негативне й упереджене ставлення до політики, особливо у малокомпетентних і малопроінформованих осіб, які довіряють побаченій інформації чи дискусіям без додаткового фактчекінгу.

2.2. Співвідношення політичної пасивності та громадянської активності студентів

Проблематика кореляції громадянської активності та політичної пасивності молоді, зокрема студентів, перебуває у фокусі дослідження багатьох представників світової наукової спільноти (М. Вайнштейн, Дж. Марко, А. Бадер, М. Хенн, М. Грассо, Дж. Вайс та інші) протягом двох останніх десятиліть. В Україні від початку повномасштабного вторгнення РФ проблематика сповнилася новими сенсами, адже участь молоді у громадському житті різко актуалізувалась: частина молодих людей стали безпосередніми учасниками воєнних дій, а інша — займаються різними формами волонтерської діяльності. При цьому збільшення кількості вимушено переміщених осіб, становище, в якому перебувають громадяни з окупованих та щойно звільнених територій, та інші спровоковані війною обставини

посилюють соціальне навантаження у суспільстві. Перелічені процеси створюють умови для соціалізації молоді та студентства, зокрема, актуалізують суспільно важливі питання та сприяють залученню молодих громадян до їх вирішення.

У дослідженнях, присвячених політичній пасивності молоді як тренду останніх десятиліть, розглядаються різні причини зниження включеності молодих людей у політичні процеси. Ідеться про те, що молоді люди беруть менш активну участь у політичному житті, ніж зрілі громадяни (30 +) [177; 172]. Такі твердження стосуються в першу чергу участі у конвенційній ритуалізованій політиці (електоральні процеси, підтримка політичних партій, сповідування певної ідеології тощо), однак дослідження останніх років показують, що молоді люди усвідомлюють важливість політичної участі, проте воліють реалізовувати її не через традиційні політичні інститути (оскільки мають низький рівень довіри до них), а створюючи нові, більш відкриті та персоналізовані форми участі [177; 33]. Зокрема, політолог Вінникова Н. А. звертає увагу на те, що в умовах діджиталізації політичного врядування значно розширюються форми та інструменти залученості громадян до прийняття політичних рішень, що не обмежується виборами чи референдумами [13, с. 139].

Ставлення до політики та власної політичної участі, специфіка політичних комунікацій та загалом логіка політичної взаємодії дозволяє нам виокремити декілька типів студентів як політичних акторів:

- 1) «традиціоналісти»: беруть участь у конвенціональних формах політичної участі та політичних комунікаціях (перегляд новин, підписка на політичні групи чи канали — переважно спостерігачі, ніж активні учасники), помірно активні у силу звички чи традиції, що формується під впливом найближчого оточення та усталених політичних практик у сім'ї чи колі друзів);
- 2) «активісти»: залучаються до конвенційних та неконвенційних форм політичної участі, активно відстоюють свої політичні погляди як офлайн (протести, мітинги), так і онлайн (дискусії у соціальних мережах тощо), агітують до політичної активності (не бути байдужими та публічно висловлювати свою позицію, в т. ч. критику), беруть участь у політичних подіях та організують

- їх (зустрічі, тренінги, майстер-класи, дебати тощо), входять до складу політичних структур або допомагають в цьому напрямі на волонтерських засадах;
- 3) «візіонери»: залучені до політики з метою втілення власної візії політичного розвитку відповідно до цінностей та ідеологічного бачення. Активній участі у політичному житті передують підвищення політичної компетентності — постійний моніторинг новин, перегляд інтерв'ю та передач з експертами, публікація власних дописів на політичну тематику, участь у дебатах чи дискусіях, тренінгах тощо;
 - 4) «шанувальники»: залучення до політики формується як фан-підтримка певного політика чи інфлюенсера через прихильність сформованому образу (наприклад, підтримка образу Василя Голобородька як нового образу президента), іміджу чи стилю поведінки. «Шанувальники» поділяються на раціональних (аргументована підтримка на основі певних критеріїв — програмні положення, візія політичного розвитку, цінності, політична команда тощо) та ірраціональна (емоційна прихильність, емпатія на основі суб'єктивного уявлення про політика, уподобання риторики, стилю політичної поведінки чи особистих якостей людини без оцінки його компетентностей). Політична активність такого типу студентів проявляється в публічній демонстрації своєї підтримки та активне відстоювання своєї позиції чи позиції певного політичного лідера, створення груп / акаунтів / каналів для підтримки у соціальних мережах, додавання візуальних символів партії чи політика до власних акаунтів (рамка до аватарки, обкладинка на власному акаунті тощо);
 - 5) «абсентеїсти»: прагнуть відсторонитися від політики, бути «поза політикою» у зв'язку з негативним ставленням до політики через корупцію, кумівство тощо. Серед абсентеїстів можна виділити пасивних (повна відмова від участі у будь-яких формах політичної активності як офлайн, так і онлайн, незацікавленість політичними новинами, уникнення дискусій на політичну тематику тощо) та активних (публічна демонстрація свого негативного ставлення, агітація бойкотувати політичні події тощо, дописи у соціальних мережах з цього

- приводу, негативні коментування у соціальних мережах, критика чинної політичної системи, політичних лідерів тощо);
- 6) «циніки»: беруть участь політиці, враховуючи певну вигоду від цього (заробіток, перспективи політичної кар'єри тощо). Політична активність проявляється у підвищенні власної політичної компетентності, відслідковуванні новин, перегляді та участі у дискусіях з експертами;
 - 7) «альтернативники»: розчарувалися у чинних формах політичної участі, політичних лідерах чи політичній системі загалом, натомість власну залученість до громадянського чи політичного життя реалізують в альтернативних формах — волонтерство, благодійність, діяльність НГО/ГО, участь в акціях протесту, мітингах тощо. Проявляють помірну політичну активність та зацікавленість, долучаючись лише до тих форматів, де вони можуть бути корисними;
 - 8) «кон'юктурники»: залучаються до політичних подій опціонально, враховуючи політичний контекст і сприятливі умови (можливість заробити, підтримка тих, хто гарантовано переможе чи своїх знайомих тощо). Характерною рисою є сезонна політична активність та публічні політичні комунікації з урахування сприятливого політичного контексту.

Запропонована логіка політичної взаємодії зумовлює також причини відмови від участі у політичних подіях чи політичних комунікацій, тобто для кожного типу характерна наявність категорії абсентеїстів:

- 1) «традиціоналісти»: уникають політичної участі внаслідок розчарування у конвенціональних формах політичної участі та політичних комунікацій, традицій неучасті, які склалися у найближчому оточенні;
- 2) «активісти»: уникають політичної участі внаслідок розчарування у політичних лідерах чи загалом у політичній системі, низького рівня довіри до політичних інститутів і невпевненості у власній політичній ефективності;
- 3) «візіонери»: уникають політичної участі у разі розчаруванні у політичній системі у зв'язку з неможливістю втілити власну візію, розбіжностей у цінностях та ідеологічному баченні;

- 4) «шанувальники»: уникають політичної участі чи комунікацій у разі відсутності емоційної прихильності до політичного лідера чи розчаруванні у тому, кого підтримували;
- 5) «абсентеїсти»: уникають політичної участі в цілому, що зумовлено негативним ставленням до політики, недовірою до політичних інститутів і процедури виборів;
- 6) «циніки»: уникають політичної участі внаслідок відсутності інституційних умов для отримання певної вигоди від своєї активності у політичній сфері;
- 7) «альтернативники»: уникають політичної участі внаслідок зневіри у власній спроможності впливати на політичне чи громадянське життя чи то через політичну активність, чи то через громадську діяльність;
- 8) «кон'юнктурники»: уникають політичної участі через відсутність сприятливого політичного контексту, невігідного розподілу політичних сил, відсутність впливових знайомих політичних лідерів, які гарантовано можуть перемогти чи впливати на політику тощо.

На основі аналізу електоральних процесів 2019 року, можна припустити, що для студентів найбільш характерним типом (щодо політичної участі) є «шанувальники», тобто політична поведінка, яка спирається на емоційну прихильність певному політичному лідеру та мотивацію до політичної участі у разі наявності медійного лідера з нестандартною моделлю поведінки чи риторики. У 2019 році такими медійними лідерами, які були популярними серед молоді, були В. Зеленський, С. Вакарчук, О. Дубінський, А. Шарій. Нині цей перелік, імовірно, зміниться, оскільки медійного впливу ще набувають не лише блогери, а і військові чи політичні експерти. Про ефективність шоу-політики свідчить політичний феномен партії «Слуга народу». Поява цієї партії, шоу-політика та нова модель політичних комунікацій з цільовою аудиторією сприяла мобілізації молоді на вибори (голосування за позасистемного політика та ілюзія щодо нової політичної партії з новими перспективами). Зокрема, 58,8 % молоді у віці 18–29 років під час парламентських виборів 2019 року голосували за партію «Слуга народу» (серед студентів цей відсоток складає 52,9). Варто зазначити, що до складу партії входять 10

учасників розважальних програм («Квартал 95», КВН, Ліга сміху), 15 блогерів, журналістів і громадських активістів, що підтверджує тезу про вплив медійності та медійного образу на вибір при голосуванні. Серед студентів також прохідні відсотки набрали партії «Голос» (9,4 %), «Партія Шарія» (6,8 %) [78]. До того ж для студентів вагомим аргументом було голосування за нові обличчя у політиці, які не були ще забруднені політикою та корупцією, без оцінки рівня компетентності у політиці.

Не менш розповсюдженим типом серед студентів є абсентеїсти, які ухиляються від політичної участі, намагаються відсторонитися від політики та переважно негативно її сприймають. Проте варто зазначити, що більш апатичне ставлення до політики та своєї ролі у громадянському та політичному житті держави було характерно до війни. Зокрема, щодо політичної зацікавленості, то у 2021 році тільки кожна п'ята молода людина стежила за актуальними подіями політичного життя України, лише незначна частка молоді постійно стежила за політичним життям, а третина молоді не цікавилася політичними процесами України взагалі (за даними соціологічного дослідження «Молодь України — 2021» [55, с. 74]). Зокрема, 63,5 % молоді не хотіли підвищувати рівень власної політичної освіти (відвідувати навчання чи тренінги відповідної тематики).

Загалом, політичну пасивність студентів можна інтерпретувати як:

- уникнення відповідальності (небажання нести відповідальність за важливі серйозні питання, небажання розбиратися у складних політичних процесах, витратити на це додаткові ресурси);
- інфантилізм (звичка, щоб за мене все вирішували, небажання приймати рішення);
- форма маніпулювання (відмежовування від прийняття рішення, щоб потім перекласти вину — «я в цьому не брав участь, тому ви винні», «я його не обирав» тощо).

Таке ставлення обумовлено різними факторами, у т.ч. специфікою громадянської культури, яка склалася в Україні у зв'язку з посттоталітарним розвитком, патерналізмом та громадянським інфантилізмом.

Саме для молоді, студентів характерно першочергове розчарування у політиці (без попереднього політичного досвіду), що призводить до пошуку альтернативних форм впливу, реалізації своїх візій розвитку у громадському секторі. Саме тому частина молоді вважає себе «поза політикою», реалізуючи певні ініціативи у громадському секторі, хоча це не можна вважати поза політикою, зважаючи на етимологію слова «політика» — організація спільної справи (республіканський принцип) — вирішення проблеми спільного життя.

Якщо розглядати співвідношення політичної та громадянської активності, то громадянська активність як феномен за своєю природою є ширшою за політичну активність і виступає індикатором здорового демократичного суспільства [174]. Основними її рисами є те, що вона розуміється як «дія» (перегляд телебачення чи стрічки новин в соцмережах не є політичною чи громадською дією, хоча може визначатися як політична активність, бо демонструє зацікавленість у тому, що відбувається у державі чи суспільстві, є показником того, що особа вже підписана на політичні пабліки чи групи, відслідковує порядок денний), є добровільною та непрофесійною (йдеться про участь громадян, які не є політиками, чиновниками, лобістами). За типологією, запропонованою соціологом О. Дейнеко, громадський активізм може реалізовуватися у площині «громадянин-влада» (громадські практики спрямовані на вплив на прийняття рішень владою — ініціативи та збір підписів, участь у мітингах і демонстраціях, звернення до депутатів тощо) та у площині «громадянин-громадянин» (громадські практики, спрямовані на вирішення спільних справ у громаді — благодійництво, волонтерство, соціальні заходи тощо [22, с. 53]). Водночас політична участь стосується не лише уряду чи політичної системи, а держави і суспільства в широкому сенсі. Йдеться про вирішення важливих колективних суспільних проблем. З цієї точки зору будь-яка громадянська активність — волонтерство, участь у протестах та демонстраціях тощо — є формою політичної участі. Ще однією визначальною рисою політичної участі є потенціал для впливу на суспільство: так, політичною є активність, завдяки якій «суспільство прямо чи опосередковано впливає на політичні рішення, які ухвалюються урядом»

[164, с. 60]. Це дозволяє говорити про те, що важливим показником ефективності політичної активності є її результат [134, с. 821].

Згадані феномени слід розглядати як відображення світових глобальних трендів. Так, метою британського дослідження стало визначення причин низького рівня зацікавлення політичними процесами з боку молоді [137]. Було виявлено, що молодь загалом підтримує демократичні процеси, однак скептично ставиться до британської політичної системи, політиків, партій (безпосередніх учасників політичного процесу), при чому цей тренд є загальноєвропейським і, на думку авторів дослідження, несе загрозу стабільності політичної системи у майбутньому, коли молоді покоління з їх скептичним ставленням до політики прийдуть на зміну більш досвідченим і «традиційним» [137, с. 3].

Аналогічні результати, отримані в результаті загальноєвропейського дослідження, проведеного у 2020 році в межах фінансованого Європейською комісією проекту MY PLACE (Memory, Yourth, Political Legacy, Civic Engagement) у 14 європейських країнах. Воно показало, що більшість молодих людей цікавляться політикою і підтримують демократію та голосування як найбільш ефективну форму участі, але при цьому не довіряють політичним інститутам і не вважають, що політична система їхньої країни працює задля їхніх інтересів [125]. У фокусі уваги сучасної молоді постійно перебувають дві проблеми: демократія та екологія (збереження і захист навколишнього середовища) [135, с. 9]. Яскравим прикладом останнього є діяльність Грети Тунберг, яка стала ініціатором «шкільного страйку за клімат» ("school strike for climate"), що спричинив міжнародний рух «П'ятниці заради майбутнього» ("Fridays for Future").

Важливим аспектом, який варто враховувати, говорячи про політичну та громадянську активність, це політична ефективність — внутрішня та зовнішня. На відчуття політичної ефективності як вирішального фактору, який визначає політичну активність громадян, звертали увагу у своїх роботах Лейн [146], Кемпбел, Гурін та Міллер [113], Фінкель [127], Верба, Шлоzman та Бреді [175], Уорен [176], Кландерманс [144], Ван де Меер та Ван Інген [173], Делла Порта та Райтер [118].

Політична ефективність визначається як індивідуальна переконаність у тому, що політичні дії людини можуть вплинути на політичні процеси та гідне виконання громадянського обов'язку [113], а Г. Алмонд і С. Верба [97] визначали політичну ефективність або політичну компетентність, як ключову політичну навичку, яка наділяє людей здатністю розумно діяти в політичній системі. Загалом демократичні теорії стверджують, що люди, які мають почуття політичної ефективності, з більшою ймовірністю братимуть участь у політиці ніж ті, у кого це почуття відсутнє [161].

Варто зазначити, що вчені розрізняють внутрішню та зовнішню політичну ефективність. Зокрема, Р. Ніємі, С. Крейг і Ф. Маттеї під внутрішньої ефективністю розуміли переконаність у «власній спроможності розуміти політику та ефективно брати участь у ній» [157]. Тобто це суб'єктивна, внутрішня мотивація до участі у політиці. В межах традиційних теорій передбачається, що внутрішня політична ефективність пов'язана з політичним інтересом, який показує ступінь уваги, яку люди приділяють політиці. Тобто внутрішня політична ефективність та політичний інтерес визначаються як ключові фактори, що визначають готовність чи небажання громадян брати участь у політичних діях [131, с. 36].

Зовнішня політична ефективність передбачає переконання, що уряд (чи система загалом) відповідає чийось вимогам [157], тобто зовнішня ефективність виражає відчуття того, чи чути голос простих людей. Це зовнішня мотивація до політичної активності. У межах цієї концептуалізації (Дж. Фразер, Р. Шинглес, С. Розенстоун та Дж. Хансен, Р. Далтон, П. Норріс) зазначається, що зовнішня ефективність тісно пов'язана з політичною довірою. Зокрема, емпіричні дані свідчать про те, що громадяни, які мають вищий рівень довіри і вважають, що уряд реагує на вимоги суспільства, більш схильні до участі у традиційних формах політичної діяльності [140].

Цікавим є підхід щодо взаємозв'язку політичного інтересу, відчуття політичної ефективності та соціальної довіри з політичною участю, що зокрема розглядає Теодора Гайдайт у своїй роботі «Пояснення політичної участі в зрілих і посткомуністичних демократіях: чому соціальна довіра має значення?», пов'язуючи

залученість громадян у форми політичної участі (політику партії чи у політику рухів) із низьким чи високим рівнем відчуття політичної ефективності (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Кореляція між політичною участю і політичною ефективністю [131, с. 38]

Виміри політичної ефективності та її значення	Низька внутрішня політична ефективність <ul style="list-style-type: none"> • Політика складна • Політика – це нудно • Політика не актуальна/важлива 	Висока внутрішня політична ефективність <ul style="list-style-type: none"> • Політику легко зрозуміти • Політика – це цікаво • Політика актуальна/важлива
Низька зовнішня політична ефективність <ul style="list-style-type: none"> • Громадяни не мають впливу на те, що робить уряд • Уряд не реагує на вимоги громадян Додатково: <ul style="list-style-type: none"> • Політичні інституції не викликають довіри 	Громадянин не бажає голосувати чи брати участь у політиці руху (демонстрації, протести, бойкоти тощо).	Громадянин не бажає голосувати, але віддає перевагу формам політики руху.
Висока зовнішня політична ефективність <ul style="list-style-type: none"> • Громадяни мають вплив на те, що робить уряд • Уряд чуйно реагує на запити громадян Додатково: <ul style="list-style-type: none"> • Політичні інституції викликають довіру 	Громадянин віддає перевагу участі в політиці партії (голосування) над політикою руху.	Громадянин бере участь як у політиці партії, так і в політиці руху.

Соціальна довіра вважається одним із тих ресурсів, які стимулюють політичну участь. Тому відповідно до запропонованої кореляції у табл. 2.1, громадяни з низьким рівнем довіри з високою внутрішньою та зовнішньою ефективністю, як правило, більше залучені до політики руху, ніж громадяни з високим рівнем довіри, оскільки протест традиційно розуміється як дія, спрямована проти заснованих на еліті інститутів або кидас виклик еліті [132, с. 48]. Відповідно громадяни з низьким або відсутнім політичним інтересом, низьким відчуттям внутрішньої політичної ефективності та низьким рівнем довіри до політичних і соціальних інститутів відмовляються від політичної участі, що є одним з факторів високого рівня

абсентеїзму. Про кореляцію політичної участі та політичної ефективності пише український соціолог Я. В. Зоська, аналізуючи показники індивідуальної політичної участі, спираючись на оцінку громадянами ефективних форм політичної участі та готовність до них залучитися [31].

Проте сприйняття власної політичної ефективності трансформується у турбулентні та кризові часи. Як підтверджує досвід України 2022 року, участь молоді в громадському та політичному житті особливо активізується під час соціальних криз. Досліджуючи активність молоді під час європейських протестів, Крістіна Флешер Фоміная зазначає, що глобальна фінансова криза, яка провокує більшість протестів останніх десятиліть, носить політико-економічний характер. У протестах в Ісландії у 2008 році, публічних демонстраціях у Португалії та Іспанії у 2011 та 2012 роках ключову роль відігравала молодь, зокрема радикально налаштована, незважаючи на великий відсоток учасників старшого віку, які репрезентували середній клас. Так, у подіях в Португалії та Іспанії активісти мобілізувались навколо колективної молодіжної ідентичності (португальське «Відчайдушне покоління» / "Geração o gasca" та іспанське «Молодь без майбутнього» / "Juventud Sin Futuro") [129].

Прикладом з українського контексту є Євромайдан, який розпочався зі студентського протесту, де мобілізація громадян також відбувалася навколо молодіжної ідентичності й обговорення візії майбутнього. Так, молодь має шанс «стати тим поколінням, яке здатне вирішити проблеми, та подолати перешкоди на шляху консолідації українського суспільства та інтеграції в світове співтовариство» [58, с. 491]. Саме події Майдану започаткували тренд на громадянську активність молодих людей, який розвинувся після 24 лютого 2022 року.

За даними Восьмого загальнонаціонального опитування («Адаптація українців до умов війни»), проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» 6 квітня 2022 року, серед молоді (віком 18–35 років) тільки 13 % респондентів зазначили, що не мають можливості взяти участь у захисті України. При цьому 51 % — допомагає фінансово, 42 % — є волонтерами, які допомагають військовим та цивільним, що постраждали через війну, 23 % бере участь в інформаційному спротиві, 15 % працює в критичній інфраструктурі, 7 % є учасниками тероборони, ще 5 % — військовими [14, с. 13].

Волонтерство як одна із форм політичної участі забезпечує умови для соціальної інклюзії молоді та єдності суспільства на всіх рівнях: локальному, регіональному, національному та європейському, втілює такі європейські цінності, як солідарність та протидія дискримінації, сприяє розвитку «активного громадянства» та демократії [172]. При цьому фінансова допомога (можливість поділитись власними фінансовими та матеріальними ресурсами) теж може розглядатись як волонтерство. У такому сенсі 93 % опитаних є волонтерами. Для порівняння: серед респондентів віком 36–50 років волонтерами є 85 % (47 % — фінансово допомагає, а 38 % — безпосередньо допомагає військовим та цивільним), серед опитаних 51+ — 67 % волонтерів [14, с. 13]. Наведені цифри певним чином співвідносяться із Сімнадцятим загальнонаціональним дослідженням групи «Рейтинг» («Ідентичність. Патріотизм. Цінності»), що проводилось 17–18 серпня 2022 року. У межах дослідження респондентів попросили назвати три слова, які асоціюються із Україною майбутнього. Молоді учасники (18–35 років) назвали епітети «незалежна, вільна, сильна», у респондентів 36–50 років лідирує «мирна», а серед старших людей (51+) — «багата, квітуча, щаслива, заможна» [81]. Саме таким чином розставлені акценти свідчать про ціннісні відмінності між молодшим і старшими поколіннями українців. Крім того, молоді українці активно відмовляються від російського контенту з політичних міркувань. Так, якщо до 24 лютого 2022 року лише 29 % серед опитаних молодих людей взагалі не дивились російських серіалів, то від початку війни ця цифра сягнула 71 %. Аналогічна ситуація із російською музикою (7 % — до війни, 41 % — з моменту початку повномасштабної війни) [81, с. 41–42].

Якщо порівняти наведені дані із даними 2021 року (опитування «Молодь України – 2021»), то побачимо, що у 2021 році 68 % молоді ніколи не займалися волонтерством. Варто відзначити і сфери волонтерства, яким надає перевагу молодь, оскільки вони відображають сфери інтересів: ті, хто займається волонтерством, здебільшого роблять це у напрямі допомоги нужденним, сиротам та людям з інвалідністю (53,1 %), зборів коштів для учасників АТО (52 %), участі у прибиранні та впорядкуванні територій (34,1 %), тоді як найменший інтерес для молоді

представляє сфера участі в удосконаленні системи врядування, боротьбі з корупцією, удосконаленні державної служби, просуванні реформ (3 %) [80, с. 39].

Щодо громадянської активності, то 84,4 % молоді не були членами громадських організацій, і лише 7,5 % молоді відвідували заходи, які проводили ГО. Щодо участі у ідейності громадянського суспільства, то 62,7 % молоді відзначають, що ніколи не брали участь у діяльності інститутів громадянського суспільства, 12,4 % брали участь у діяльності шкільного або студентського самоврядування, 9,2 % — спортивних організацій чи організацій, пов'язаних з проведенням дозвілля тощо (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Участь молоді у діяльності інститутів громадянського суспільства (2021 рік) [80, с. 25]

Низький громадський активізм молоді здебільшого пояснюється відсутністю інтересу до такої діяльності (27,1 %), відсутністю часу через роботу (24,1 %), зневірою, що власна участь може щось змінити (15,5 %) [80, с. 37].

Цікавий факт представляє розбіжність між розумінням важливості політичної участі (зокрема, участі у виборах) та втілення цього у життя. Відповідно до дослідження «Становище молоді України 2021», серед найголовніших причин участі молоді у виборах було зазначено розуміння цього як громадянського обов'язку, можливість показати свою згоду чи незгоду з політикою (3,7 %), можливість підтримати певну партію чи кандидата (27,9 %) тощо (рис. 2.2).

ЧОМУ ЛЮДИ, У ТОМУ ЧІСЛІ МОЛОДЬ,
ПОВИННІ БРАТИ УЧАСТЬ У ВИБОРАХ?
(N = 1489)

TOP-5

Рис. 2.2. Причини важливості участі молоді у виборах [80, с. 20]

Водночас електоральна статистика свідчить про низьку участь молоді у виборах, а дане дослідження також демонструє низьку політичну залученість молоді до різних форм політичної діяльності: 64,9 % молоді ніколи не підписували політичних вимог / не підтримували онлайн-петиції, 67,5 % ніколи не брали участь у мирних демонстраціях, мітингах, а 76,8 % — у протестах чи акціях непокори, 75,8 % не брали участь у політичній діяльності в інтернеті / соціальних мережах, 71,1 % не брали участь у волонтерському русі чи діяльності громадських організацій (табл. 2.2).

Участь молоді у політичній діяльності (2021 рік) [80, с. 20]

20

ЧИ ВДАВАЛИСЯ ВИ ДО ЯКОГОСЬ З НАСТУПНИХ СПОСОБІВ УЧАСТІ У ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ? (N = 2000), Без врахування % важко відповісти

	Ні	Ще не робив/ла, але спробував/ла би	Я це виконую
Підписання політичних вимог / підтримання онлайн-петицій	64,9	17,3	13,7
Участь у мирних демонстраціях, мітингах	67,5	19,9	8,6
Участь у акціях протесту, непокори	76,8	14,8	3,2
Участь у волонтерському русі або роботі громадської організації (в контексті політичних цілей)	71,1	16,0	8,0
Робота в політичній партії чи політичній групі	82,2	9,6	3,8
Припинив/ла купувати товари з політичних або екологічних причин	71,9	11,6	10,4
Участь у політичній діяльності в Інтернеті / в соціальних мережах	75,8	14,4	5,0
Участь у дебатах з політиками	81,1	11,2	2,6

Наразі немає соціологічних досліджень, які б дозволили здійснити порівняння політичної активності та ставлення до політики молоді, щоб відзначити зміни, які привнесло повномасштабне вторгнення рф. Проте однозначно можна казати, що початок повномасштабної війни вплинув на молодь, зокрема щодо залученості у громадянське життя. Так, станом на кінець 2022 року 42 % молоді займаються волонтерством, і 30 % вперше почали займатися волонтерством протягом останнього року (у 2021 році таких було 6 % [15]). 27 % хочуть бути корисними суспільству (як одна з головних життєвих цінностей). Також зросла частка тих, хто не хоче виїжджати за кордон (66 % у 2022 році, тоді як у 2021 році таких було 48 % [15]), що свідчить про ціннісні трансформації та підвищення рівня патріотизму.

Таким чином, наведені дані дозволяють зробити висновки щодо співвідношення політичної пасивності та громадянської активності української молоді та студентства. Основними факторами, що впливають на процеси соціалізації молоді, сьогодні є розвиток інформаційних технологій (у комплексі із кризами, які спонукають до дистанційного навчання та роботи: у 2019 та 2020 роках — пандемія COVID-19, у 2022 році — бойові дії на території України), а також мобілізація

українського суспільства навколо ідеї відновлення територіальної цілісності України, унаслідок якої лише 13 % молоді зазначили, що не мають можливості брати участь у підтримці України під час війни. Ця тенденція цілком сумісна із глобальним трендом щодо розчарування молоді у традиційних політичних інститутах та формах політичної участі, адже ті форми участі, які обирають молоді українці (фінансова підтримка армії і волонтерів, волонтерство, інформаційна робота в соціальних мережах тощо), є неконвенційними.

2.3. Позитивні та негативні наслідки студентського абсентеїзму: результати SWOT-аналізу

Політика та політична участь у широкому сенсі є процесом узгодження правил спільного життя, домовленістю щодо цих правил та делегування повноважень щодо забезпечення дотримання цих правил. Це втілення республіканського принципу, в основі якого лежить ідея загального блага та включеності у суспільно-політичні процеси всіх громадян, адже те, що стосується всіх, має бути всіма і схвалено. Відповідно ефективність політичної участі залежить від ступеня демократичності держави, розвитку політичної системи, зрілості та функціонування громадянського суспільства, соціальної згуртованості у суспільстві, політичної та громадянської культури в суспільстві, що забезпечує сприятливі умови для включеності громадян у політичні процеси. Це сприяє виконанню політичних ролей у залежності від соціального статусу, наявних ресурсів (у т. ч. символічних, соціального капіталу), інтересів та мотивів, а також рівня політичної залученості.

У такому ракурсі абсентеїзм як ухилення від участі у політичних процесах призводить до відчуження від узгодження правил спільного життя, спільного вирішення загальних проблем, від узгодження спільного бачення майбутнього та делегування повноважень тим, хто буде представляти та захищати інтереси громадян, втілювати спільну візію майбутнього розвитку. Відповідно абсентеїзм може виступати показником соціальної напруженості в суспільстві та кризи влади

внаслідок розчарування у функціонуючій політичній системі чи політичних лідерах, високим рівнем недовіри до політичних інститутів та політичних лідерів, розчарування у демократичних процедурах через зневіру у їх ефективності, низького рівня політичної культури та недостатньо сформованої громадянської культури тощо. Тобто абсентеїзм виступає фактором соціального роз'єднання у суспільстві, що призводить до дестабілізації функціонування громадянського суспільства. Водночас абсентеїзм може бути фактором «згуртування навколо недовіри» — ставати проявом протесту проти існуючої політичної системи, бойкотом діючої влади, вираженням незадоволення існуючій процедурі виборів тощо. В такій інтерпретації абсентеїзм може мати пасивний прояв — висловлення протесту та незадоволення як бездіяльність (відмова від певних дій та політичної участі), небажання легітимізувати політичний порядок та встановлені правила, нелояльність до влади, тоді як більш радикальними формами протесту є акції протесту, мітинги, революції.

Навряд чи абсентеїзм можна вважати причиною кризи соціальної згуртованості суспільства, проте високий рівень абсентеїзму стає симптомом існуючих проблем у політичному та громадському житті суспільства, що потребує його більш глибокого дослідження — як причин, так і наслідків.

Абсентеїзм як індикатор порушення соціальної згуртованості (з акцентом на діяльнісному аспекті, де під згуртованістю розуміється процес та результат діяльності [23, с. 88]) може бути викликаний різними факторами.

По-перше, дисбаланс між сучасним розвитком, технологічним прогресом і політичними традиціями щодо використання раритетних форм проведення виборів, які фактично не змінилися з моменту появи інституту загальних виборів. У переважній більшості держав вибори проводяться у традиційній спосіб — фізична присутність виборця на виборчій ділянці. Такий формат проведення виборів хоча і показав свою ефективність, є алгоритмічним та зрозумілим, проте не використовує переваги технологічного прогресу та не дає можливість уникнути ситуативних, об'єктивних факторів, які зменшують явку на виборах (хвороба, відрядження чи відпустка, тимчасовий переїзд в інший населений пункт, відсутність у списках виборців через те, що не встигли внести, пандемічні обмеження, негода у день

голосування тощо). Це може стати однією причин зростання «ситуативного» абсентеїзму, який виникає внаслідок незручності чи фізичної неможливості взяти участь у виборах. До того ж до такого формату виборів досі високий рівень недовіри у зв'язку з негативними технологіями щодо маніпулювання результатами виборів. Відповідно в умовах інформаційного суспільства та діджиталізації варто адаптуватися до інновацій та технологічних можливостей, які дозволяють проводити вибори у більш комфортних та зручних форматах, з використанням електронних платформ та е-сервісів. Особливо затребуваним це є для сучасної молоді, покоління Z, яке зростає в умовах домінування інформаційних технологій, найбільш інтегроване у соціальні мережі та залучені до практик онлайн-взаємодії та онлайн-комунікацій. Наразі саме молодь, представники покоління Z, студенти, є найбільш пасивною електоральною групою, що потребує окремого підходу для електоральної мобілізації.

По-друге, криза довіри до політичної системи призводить до відмежування від всього політичного та від участі у виборах зокрема, особливо коли відсутня циркуляція політичних еліт. Формується т. зв. «світоглядний» абсентеїзм, зумовлений низкою причин, наприклад, несприйняттям діючої політичної системи, незадоволеність діями влади чи політичних лідерів, розчарованість у політичних лідерах тощо. Зниження рівня політичної довіри впливає на вибір під час голосування, змушуючи політично недовірливих виборців підтримувати кандидатів, які не займають посад [139], а також зниження довіри діє як мотивація для підтримки сторонніх альтернатив, тоді як недовіра суттєво негативно впливає на участь у виборах [105]. Крім того, політичний цинізм, який часто зображується як загальна недовіра до окремих лідерів, політичних груп чи політичного процесу, негативно впливає на певні способи політичної участі [165, с. 355]. На додаток до збільшення кількості громадян, які утримуються від участі в основних політичних процесах, зниження довіри до основних політичних інститутів і діячів, таким чином, також відкрило більше можливостей для виступів кандидатів проти істеблішменту та появи відповідної риторики. Ці процеси часто призводять до нових популістських ініціатив, більшої поляризації та, по суті, меншої привабливості для демократичних та критично налаштованих молодих громадян.

По-третє, абсентеїзм може бути показником крайнього ступеня індивідуалізму або анархізму. У першій інтерпретації абсентеїзм є показником виключеності із суспільно-політичного життя внаслідок небажання легітимізувати владу, відсутності бажання нести відповідальність за обрання влади або розділяти таку відповідальність. Щодо абсентеїзму як показника анархізму, то це є елементом відмови від прийняття правил «політичної гри» та усталеного порядку функціонування політичної системи й ролі громадян у ній. Це також призводить до порушення соціальної згуртованості, оскільки передбачає уникнення від суспільного обговорення та вирішення проблем, від узгодження позицій, досягнення консенсусу та солідарності.

По-четверте, абсентеїзм може мати інтерпретацію у зв'язку з прагматичним ставленням до своєї соціально-політичної активності. У такому ракурсі участь у виборах оцінюється з точки зору вигоди для індивіда і, якщо її немає, то відповідно немає і сенсу брати участь лише заради втілення підтримки демократичних цінностей та принципів. І тоді постає питання щодо раціональної мобілізації електорату з роз'ясненням важливості політичної участі, вигоди й переваг у довгостроковій перспективі.

По-п'яте, абсентеїзм корелює з політичними трендами та драматизмом політичних подій. Зокрема, можна побачити збільшення явки виборців у другому турі виборів президента, що свідчить про зростання усвідомлення важливості виборів, особливо якщо кандидати мають абсолютно протилежні політичні погляди. Наприклад, явка у II турі на виборах

- України: 1999 р. — 74,87 % (у I турі — 70,15 %), у 2004 р. — 80,4 % (у I турі — 74,54 %), у 2010 р. — 69,15 % (у I турі — 66,76 %);
- Молдови: 2020 р. — 52,78 % (у I турі — 42,76 %), 2016 р. — 53,45 % (у I турі — 50,95 %);
- Польщі: 2020 р. — 68,18 % (у I турі — 64,51 %), 2015 р. — 55,3 % (у I турі — 48,9 %), 2010 р. — 55,31 % (у I турі — 54,94 %), 2005 р. — 50,99 % (у I турі — 49,74 %).

Декілька цих прикладів демонструють, що мобілізації електоральної участі сприяє певний політичний драматизм: чим вище драматизм, тим нижче абсентеїзм,

що, ймовірно, пов'язано з розумінням доленості вибору, збільшенням рівня усвідомлення важливості виборів, що збільшує соціальну згуртованість. Таким чином, у звичайних умовах політична участь є правом, а в драматичних — громадянським обов'язком.

Відповідно абсентеїзм як ухилення від участі в політичному житті суспільства є індикатором кризи соціальної згуртованості (тобто криза забезпечення добробуту усіх громадян, спроможності мінімізувати диспропорції та уникати маргіналізації, що є ключовими ознаками соціальної згуртованості за визначенням Ради Європи, на що звертає увагу соціолог О. Дейнеко [21, с. 18]), адже він призводить до значного зниження рівня довіри (до членів громадянського суспільства, політичних інститутів, процедури виборів тощо), знижує рівень солідарності в суспільстві, дефрагментує спільні цінності, зокрема щодо політичного розвитку держави, бачення майбутнього держави тощо. Незважаючи на втілення демократичних цінностей та принципів, є низка факторів, які зменшують рівень соціальної включеності та політичної участі, зокрема це переважання застарілих форм проведення виборів, які не враховують виклики та можливості цифрового суспільства; криза довіри до політичних інститутів та інституту виборів; низхідні політичні тренди, внаслідок яких відбувається ухилення від участі в суспільно-політичному житті та згуртованість навколо недовіри; індивідуалізм і прихильність до анархізму або небажання слідувати усталеним правилам «політичної гри».

Для розуміння значущості та наслідків абсентеїзму для функціонування політичної системи та окремих соціальних груп, таких як студенти, варто здійснити всебічний аналіз абсентеїзму, зокрема SWOT-аналіз, що дасть змогу виявити сильні та слабкі сторони абсентеїзму, можливості та загрози, які він приносить (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

SWOT-аналіз абсентеїзму

S Сильні сторони	W Слабкі сторони
1. Демократичність — гарантія політичних свобод та прав (втілення права на неучасть).	1. Сумнівна легітимність влади.

<ul style="list-style-type: none"> 2. Інструмент протесту у менш радикальній формі. 3. Участь компетентних громадян. 4. Участь дійсно небайдужих людей. 5. Обмеження участі груп людей з антидемократичними поглядами. 6. Рефлексивна неучасть на демократичних засадах. 	<ul style="list-style-type: none"> 2. Симптом тотальної недовіри до політичних інститутів та інституту виборів. 3. Розбещення влади, байдужість громадян. 4. Перетворення народу з суб'єкта влади в об'єкт. 5. Порушення політичної соціалізації, особливо у студентської молоді. 6. Політичний інфантилізм.
О Можливості	Т Загрози
<ul style="list-style-type: none"> 1. Креативність та політичні інновації. 2. Розвиток нових форм політичної участі, окрім традиційних. 3. Розвиток громадського сектору — волонтерство, благодійність, громадський активізм. 4. Трансформації через усвідомлення конфлікту та реагування на нього. 	<ul style="list-style-type: none"> 1. Дисфункціональність політичних інститутів. 2. Утвердження масової політичної культури підданського типу / «активної несвободи». 3. Консерватизм та «старіння» політики. 4. Реальне відчуження мас від політики. 5. Радикалізація суспільних настроїв. 6. Збільшення рівня еміграції молоді.

Абсентеїзм є нормальним, об'єктивним явищем функціонуючої демократичної політичної системи (в будь-якому суспільстві є певний відсоток пасивних громадян, котрі не беруть участь у політичних подіях та виборах). Відповідно сильною стороною абсентеїзму можна вважати те, що це гарантія політичних прав та свобод. Не брати участь у виборах — аналогічне право як і брати, тому ніхто не мусить примушувати громадянина брати участь в тому, в чому він не хоче.

Другою сильною стороною абсентеїзму можна вважати те, що відмежування від політики чи відмова від участі у виборах стає інструментом протесту (менш радикальна форма вираження), а його своєчасне виявлення дозволяє владі превентивно діяти та відповідно реагувати, щоб зменшити соціальну напругу чи політичну незадоволеність у суспільстві.

Третьою сильною стороною абсентеїзму є те, що політичну участь здійснюють лише компетентні громадяни, які проявляють політичну зацікавленість, постійно підвищують свою політичну компетентність (розбираються в структурі політики, в

політичних трендах, відвідують тренінги тощо), відчувають власну політичну ефективність, тому свідомо беруть участь у виборах чи інших політичних чи громадських процесах. До того ж некомпетентна участь розбещує політиків, приводить до влади некомпетентних осіб і популістів, які деструктивно впливають на розвиток держави, допускаючи фатальні помилки в державному управлінні. Зокрема, саме для молоді характерно вибір політичних лідерів не за компетентністю (у т. ч. політичний досвід), а за медійним образом чи впливовістю, харизмою, особистими якостями і навпаки відсутністю політичного минулого та досвіду. Тому молодь схильна до впливу популістичних гасел та маніпулятивних технологій, схильна обирати медійних осіб чи блогерів в якості політичних лідерів без раціональної оцінки їх політичних програм і реальних дій у політиці. Як зазначала професор, доктор політичних наук Галина Куц: «... спостерігається тривожний тренд домінування маргінесу (основного споживача ідей популізму) у виборі суспільного майбутнього» [48, с. 65]. Відповідно зниження участі некомпетентних осіб у політиці чи виборах буде перевагою, що дозволить компетентним громадянам голосувати чи проявляти іншу політичну активність і обирати компетентних політиків. Але це також пов'язано і з самооцінкою власної політичної компетентності, відмовою від політичної участі у зв'язку з низькою політичною обізнаністю та компетентністю і готовністю її підвищувати. Тобто абсентеїзм, в одній із інтерпретацій, можна вважати показником компетентної участі.

Також до сильних сторін абсентеїзму відноситься те, що участь беруть небайдужі люди, які мають власну візію розвитку держави (знають, кого підтримати для потенційного її втілення), розуміються на інструментах досягнення цього як в політичному, так і в громадському секторі.

До переваг абсентеїзму можна віднести обмеження участі груп людей з антидемократичними поглядами (низка вчених була занепокоєна тим, що бідні та робітники, для яких характерні авторитарні переконання чи тенденції, схильні до вибору антидемократичних лідерів, краще б залишалися політично неактивними). Також ті, хто відносно політично незацікавлені, допомагають зняти обструкціоністські тенденції активістів та укорінених прихильників [151, с. 437].

Зокрема, це пов'язано з тим, що політично активні люди упереджені, непохитні у своїх переконаннях, тому з меншою ймовірністю змінять свою думку чи будуть просувати компроміси при необхідності пошуку загальноприйнятних компромісів [106; 111; 117].

В. Морріс-Джонс звертає увагу на те, що свободу вибору політичної апатії замість дії варто розглядати як привілей життя у функціонуючому ліберальному суспільстві [156, с. 36–37].

М. Мак-Кінзі та А. Моор запропонували теорію демократичної неучасті та типологію участі та неучасті, спираючись на кореляцію участі та рефлексивності щодо неї. Зокрема, автори розглядають рефлексивну неучасть, яка заснована на демократичних засадах і є корисною для демократичного розвитку та політичної системи. В їх інтерпретації як політична участь асоціюється з трьома демократичними благами (прояв інклюзивності, легітимація політичних процесів, цінність участі за її внесок у саморозвиток), так і політична неучасть може мати аналогічні позитивні інтерпретації. Ключовим фактором тут виступає рефлексивність як процес розумової діяльності щодо оцінки власних дій чи бездіяльності, і якщо застосовувати це до політичної неучасті, то передбачається здатність усвідомлено відмовлятися від участі, спираючись на демократичні засади (значення для політичної системи, координація з іншими учасниками політичних процесів тощо). Зокрема, автори пропонують розглянути деякі форми рефлексивної неучасті, яка є демократичною за своєю суттю та значущістю:

- 1) рефлексивна неучасть, яка підтримує ефективність інших (дорадча практика «не говорити забагато», що дає можливість висловити свої думки іншим, які через якісь обставини чи упередження у суспільстві можуть стримуватися);
- 2) рефлексивна неучасть як рефлексивне підкорення тим, кого більш за все стосується конкретна проблема (наприклад, літні люди можуть рефлексивно відмовитись на користь молоді у вирішенні питань, які стосуються майбутнього, а не теперішнього, або студенти, які тимчасово живуть у новому місті, відмовляються брати участь у виборах, вважаючи, що місцеві жителі мають більший інтерес у цих виборах, ніж вони) [151, с. 453];

- 3) рефлексивна неучасть для впливу на динаміку процесів прийняття рішень: рефлексивні форми неопозиції — прийняття рішень на основі добровільного призупинення розбіжностей (бездіяльність як неопозиція). Прикладом такої рефлексивної неучасті може бути інструмент уникнення вотуму недовіри парламенту — забезпечити відсутність потрібної кількості людей в парламенті від партії (демократичним це буде вважатися, якщо це буде не політичний саботаж, а дія з метою запобігання непотрібних чи деструктивних виборів для обрання нового парламенту) [151, с. 455–456];
- 4) рефлексивна неучасть як протест проти демократичних процесів, які особи не вважають легітимними, у недоречних чи небажаних формах участі (наприклад, рефлексивна неучасть у російських виборах на окупованих українських територіях або рефлексивна неучасть корінних народів у виборах країн-колонізаторів (США, Канада, Австралія), що демонструє небажання визнавати легітимність цієї політичної системи). Також це може бути протестом проти системи загалом. Наприклад, у 2015 році у Саудівській Аравії жінки отримали право голосу, але лише у муніципальних виборах, тому частина жінок відмовилася брати участь у виборах як протест проти нерівних політичних прав;
- 5) рефлексивна неучасть у безальтернативних виборах: утримання від голосування в якості протесту проти відсутності вибору та безальтернативності;
- 6) неучасть як сигнал того, що політична система функціонує добре, політичним лідерам можна довіряти і наділяти їх законною владою. Формою такої рефлексивної неучасті є уважний моніторинг: спостереження за політичними проблемами без вжиття заходів до них (коли все йде добре і ефективно вирішується іншими);
- 7) рефлексивна неучасть як саморозвиток, як навичка, коли краще поступитися, промовчати, делегувати чи спостерігати [151, с. 457–458].

У такому ракурсі протиставляється невмотивована чи неусвідомлена неучасть, що становить загрозу демократичній політичній системі, та рефлексивна,

демократично мотивована неучасть, що є демократичною за своєю суттю і відіграє для політичної системи таку ж роль, як і політична участь.

Також науковці звертають увагу на співвідношення участі у виборах та неучасті в інших формах (неучасть у референдумах та дискусіях, неприєднання до протестів, не написання політичних коментарів, не створення петицій, неучасть у політичних заходах). Виникає питання щодо оцінки достатності та ефективності такої політичної активності громадян, зокрема чи можна вважати громадян, які тільки беруть участь у виборах, політично активними та як оцінювати неучасть в інших формах.

Говорячи про слабкі сторони абсентеїзму, то до них варто віднести сумнівну легітимність влади. Якщо великий відсоток громадян ігнорує вибори чи протестує таким чином проти влади, то виникає питання щодо легітимності такої влади та відповідності її дій потребам суспільства, її ефективності. Також високий рівень абсентеїзму є симптомом тотальної недовіри в суспільстві до політичних інститутів та інституту виборів. Ігнорування цих проблем може потенційно призвести до радикалізації суспільних настроїв та радикальних виступів проти влади.

З іншого боку, байдужість суспільства розбещує владу. Якщо громадяни демонструють індиферентність до політики та вибору політичних лідерів, то це може призвести до авторитарних тенденцій у владі, дистанціювання влади від громадян, антидемократичності та вседозволеності в управлінні. Це, в свою чергу, призводить до перетворення народу з суб'єкта влади в об'єкт, який втрачає важелі впливу на політику та колективне прийняття рішень, стає пасивним учасником політичних процесів, який лише спостерігає (внаслідок власного бажання утримуватися від політичної участі).

Ще однією слабкою стороною абсентеїзму, особливо студентів, є порушення політичної соціалізації, оскільки студенти самообмежують свою участь у політичних процесах, не набувають досвіду політичної взаємодії та відповідних політичних і громадянських компетентностей. Відповідно не формується політична самосвідомість, політичне мислення та світогляд. Це деформує соціально-психологічні риси особистості, зокрема призводить до деіндивідуалізації (недостатнє відчуття власної індивідуальності) та розмитості групової приналежності (до нації,

містян тощо) [67, с. 20]. На макрорівні це призводить до порушення єдності в суспільстві, зникнення спільних соціально-значущих цінностей та орієнтацій, поглиблює соціальну дезорганізацію суспільства [16, с. 11], а на мікрорівні — укорінюється політичний інфантилізм, звичка та бажання перекладати відповідальність на інших, на дорослих, звичка, щоб хтось приймав рішення, зокрема і щодо того, що стосується спільного життя у суспільстві. Також формується аполітична, пасивна особистість, бездіяльність якої проявляється не лише у політичній сфері, а і в усіх інших, що не дозволяє сформуватися зрілому громадянському суспільству. Таке суспільство схильне до підкорення сильним лідерам, в т. ч. з авторитарними тенденціями в управлінні.

Розглядаючи можливості, які створює абсентеїзм, можна казати про креативність та політичні інновації, що передбачає пошук нових форм політичної залученості, особливо серед покоління Z та в умовах інформаційного суспільства, коли з'являються нові інструменти впливу на політику та можливості бути почутими.

Серед можливостей абсентеїзму варто відзначити розвиток нових форм політичної участі, крім традиційних (рис. 2.3) [121, с. 9].

Figure 2: Have you ever done any of the following? (% - EU27)

Source: European Parliament Youth Survey – Flash Eurobarometer (2021)

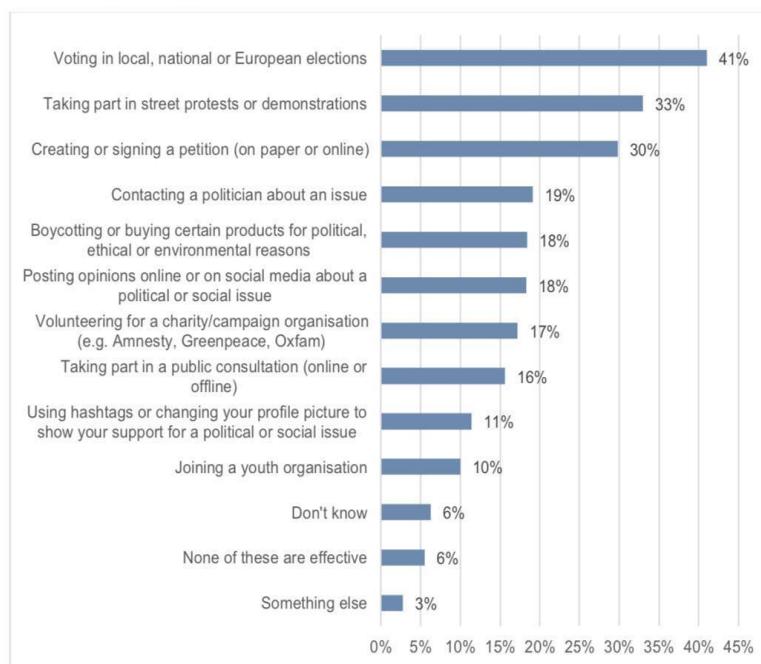
Рис. 2.3. Форми політичної участі молоді

Зокрема, результати Flash Eurobarometer 2021 року показують, що хоча вибори залишаються основним формальним засобом, за допомогою якого люди отримують

можливість впливати на політичний процес (46 % молодих європейців голосували на останніх місцевих, національних або європейських виборах), розвивається широкий репертуар інших дій. Досить популярною традиційною формою політичної участі є підписання онлайн- чи офлайн-петицій, водночас популярності набувають менш традиційні форми. Наприклад, 26 % молоді публікують думки про політичну чи соціальну проблему в інтернеті, а 25 % європейської молоді практикують політично усвідомлене споживання — відмовляються від купівлі певних продуктів з політичних, етичних та екологічних причин. Майже чверть (24 %) молодих людей також брали участь у вуличних протестах та демонстраціях, а 23 % молодих європейців використовували хештеги або змінювали свої аватарки, щоб висловити підтримку політичній чи соціальній проблемі. 21 % молоді також добровільно брав участь у благодійних організаціях / кампаніях (наприклад, Oxfam, Amnesty International), а 15 % брали активну участь у публічних онлайн- або офлайн-консультаціях [122, с. 9].

Тим не менш, молодь вважає найефективнішими інструментами, щоб бути почутими, саме голосування (41 %), участь у протестах і демонстраціях (33 %), створення чи підпис петицій (офлайн чи онлайн) (30 %), тоді як нетрадиційні формати менш популярні серед молоді (рис. 2.4) [122, с. 11]. Також лише 10 % вважає, що ефективним є приєднання до молодіжних організацій (що піднімає питання щодо ефективності молодіжної політики через подібні організації).

Figure 3: In your opinion what are the three most effective actions for making one's voice heard by decision-makers? (% - EU27)

Source: European Parliament Youth Survey – Flash Eurobarometer (2021)

Рис. 2.4. Найбільш ефективні дії, щоб бути почутими

Також абсентеїзм сприяє розвитку громадського сектору — волонтерство, благодійні організації, громадські ініціативи, молодіжні центри, ГО/НГО — з'являються нові форми залученості громадян і молоді зокрема, що дозволяє реалізувати свої проєкти чи візії розвитку не в політичному секторі, особливо якщо молоді люди розчаровані політикою і не хочуть до неї долучатися, проте мають власні ініціативи чи прагнуть бути корисними в суспільстві.

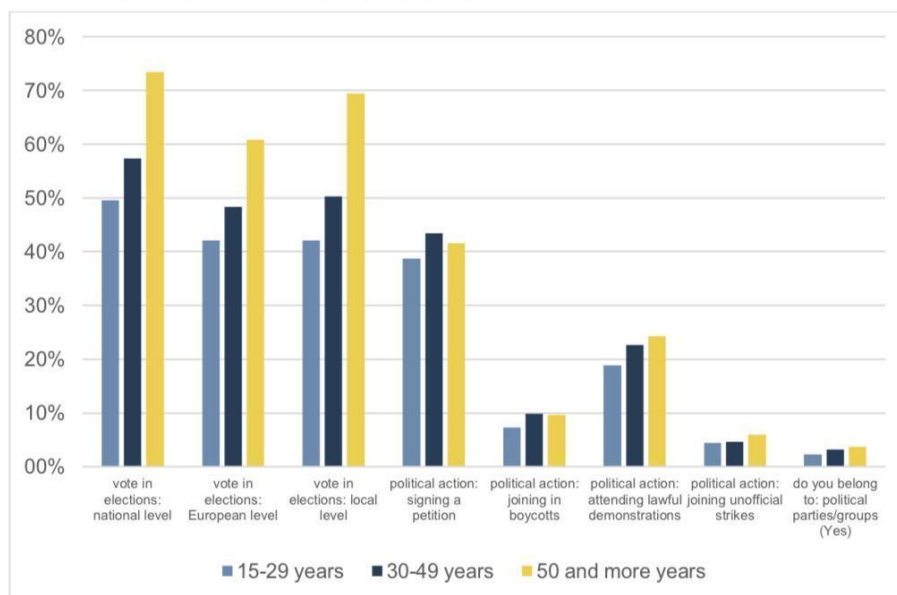
З іншого боку, абсентеїзм як показник латентних проблем у суспільстві може стати рушієм трансформацій, змін політичного напрямку чи політичних еліт через конфлікт або такий тип протесту (уникнення політичної участі з публічною демонстрацією цього чи без), адже розуміння проблем призведе до пошуку шляхів їх вирішення.

Водночас абсентеїзм має низку загроз. Зокрема, високий рівень абсентеїзму може призвести до дисфункціональності політичних інститутів і, безпосередньо, інституту виборів.

Високий рівень абсентеїзму, особливо серед молоді, сприяє утвердженню масової культури підданського типу, культури «активної несвободи», а також формуванню підданської ментальності «від мене нічого не залежить» [84]. Зокрема, складається двояка ситуація, коли старші покоління ходять на вибори в силу звички чи політичної традиції, а молодь ухиляється від участі, не відчуваючи себе активним суб'єктом влади і вважаючи, що нічого не може змінити (відповідно ніяких змін не відбувається, оскільки голосує більш консервативне покоління, яке надає перевагу стабільності більше, ніж розвитку і змінам). Також це призводить до укорінення політичного інфантилізму серед молоді, яка уникає участі у прийнятті рішень та перекладає відповідальність на інших.

Відповідно ще однією загрозою студентського абсентеїзму стає консерватизм та «старіння» політики, зважаючи на тенденцію, що люди середнього віку та літні люди частіше беруть участь у виборах та інших формах політичної активності, ніж молодь (рис. 2.5) [122, с. 6].

Figure 1: Political participation in Europe by age groups

Source: European Values Study, Wave 7 (2020)

Рис. 2.5. Політична участь в Європі за віковими групами

Відповідно до 7 хвили дослідження European Values Study 2020 року можна помітити, що політична участь молоді віком 15–29 років нижча, ніж інших вікових

груп за усіма формами політичної участі. Це загальні тенденції в Європі, що також характерні і для України.

Низька присутність молоді в інституційній політиці також впливає на представництво молоді — «якщо ви не голосуєте, то ви не враховуєтесь» [153, с. 107]. Низька участь молоді в політиці означає, що вона має відносно мало чого очікувати від уряду, оскільки політики мають мало стимулів, щоб зосереджуватися на політиці, яка приносить користь молоді. Хоча інші вікові групи можуть представляти інтереси молоді, проте дослідження підтверджують той факт, що результати політичного процесу здебільшого на користь тих, хто бере найбільшу участь [121, с. 18].

В умовах, коли громадяни ухиляються від того, щоб висловлювати свої погляди та приймати участь у прийнятті колективних рішень, відбувається відчуження мас від політики, оскільки громадяни впевнені, що їх не чують, і тих політичних інструментів, які є недостатніми, щоб бути почутими. Це взаємопов'язаний процес, коли деякі традиційні форми політичної участі вважаються неефективними, що призводить до розчарування у політиці чи власній спроможності на щось вплинути і зумовлює ухилення від політичної участі взагалі. Це, у свою чергу, призводить до того, що політики не розуміють потреб громадян, оскільки відбувається зворотне відчуження.

Таке розчарування, особливо після довготривалого накопичення незадоволення діючою політичною системою чи політичними лідерами, може призвести до соціальних і політичних конфліктів, до революційних виступів та зміни влади (Помаранчева революція 2004 року, Революція Гідності 2013 року). Також це сприяє тому, що молодь з самого початку більш радикально налаштована: отримуючи право голосу, уникає участі у виборах, проте готова захищати свої права чи представляти свої політичні інтереси у більш радикальних формах (мітинги, протести, демонстрації тощо) чи брати участь у політичних подіях у кризові моменти, коли підвищується усвідомлення власної суб'єктності та впливовості.

Також абсентеїзм несе в собі загрозу, оскільки його високий рівень, особливо серед молоді, є одним з показників еміграційних настроїв молоді. Якщо молодь незадоволена політичним кліматом у державі, не бере участь у політичних подіях, то

це демонструє те, що молодь не бачить свого майбутнього в цій країні. Тому при аналізі абсентеїзму також варто звертати увагу на рівень міграційних настроїв молоді та факторів, які його зумовлюють.

Таким чином, проведений SWOT-аналіз абсентеїзму демонструє, що цей феномен не можна однозначно маркувати як негативний чи позитивний, оскільки він має як переваги для політичної системи, так і недоліки. Абсентеїзм є властивістю демократичних, ліберальних політичних систем, у яких гарантується право як проявляти політичну активність, так і навпаки залишатися політично пасивним. І хоча наразі розповсюдження набувають теорії демократичної неучасті, демократично мотивованої політичної участі, водночас високий рівень абсентеїзму має низку загроз для політичної системи та гармонійного розвитку суспільства, що потребує моніторингу соціально-політичних настроїв, вчасного виявлення критичного стану в суспільстві та відповідного реагування. Говорячи безпосередньо про студентський абсентеїзм, то його загрози пов'язані з порушенням політичної соціалізації молоді, зупинкою формування політичної свідомості та світогляду, формуванням політичного інфантилізму та підданського типу політичної культури, зниженням представленості інтересів молоді в політиці та відповідно підвищення рівня еміграційних настроїв серед молоді.

Висновки до Розділу 2

У другому розділі дисертації були розглянуті особливості комунікативного простору в інформаційному суспільстві, характерною рисою якого стає діджиталізація, формування онлайн-форм політичної участі та політичних комунікацій. Застосовуючи термінологію П. Бурд'є, можна казати про формування нового символічного капіталу, до якого відносяться цифрова компетентність, комунікативна спроможність, медійність та вміння привертати та концентрувати увагу, що обумовлює різні диспозиції соціальних акторів у політичному полі та

комунікативному просторі. На основі історичного та компаративного аналізу розглянуто досвід країн із впровадження е-голосування.

У розділі окреслено особливості онлайн політичних комунікацій, проаналізовано перспективи та загрози діджиталізації політичних комунікацій і політичної участі.

Застосовуючи теорію поколінь, визначено специфіку політичних комунікацій та політичної участі різних поколінь (покоління X, Y, Z). Для нинішньої молоді, покоління Z, характерна діджиталізація політичних комунікацій, перехід комунікацій у соціальні медіа, демонстрація підтримки через онлайн-практики у соціальних мережах, емоційна прихильність і фан-формат підтримки, що замінює повагу до статусів. Також розглянуто онлайн-практики абсентеїзму, які найбільше характерні саме для молоді, покоління Z (уникнення соціальної мережі Facebook як більш політичної та призначеної «для дорослих», відписка від сторінок та груп політичної тематики у соціальних мережах, трансформація негативного ставлення до політики у висміювання (меми, тролінг), участь в онлайн-мітингах та онлайн-флешмобах, блокування контенту, який стосується політичної тематики тощо).

Для аналізу абсентеїзму застосовано матрицю SWOT-аналізу, що дозволило провести комплексну оцінку та співвідношення сильних і слабких сторін, перспектив і загроз абсентеїзму для функціонування суспільства. Серед переваг абсентеїзму зазначено дерадикалізацію протестних настроїв, участь лише компетентних та небайдужих громадян, обмеження участі людей з недемократичними поглядами тощо, тоді як недоліки від високого рівня абсентеїзму стосуються сумнівної легітимності влади, аномії та тотальної недовіри у суспільстві, розбещення влади та тяжіння до авторитаризму через байдужість суспільства, порушення політичної соціалізації студентів тощо. Розглянуто перспективи і загрози абсентеїзму: до перспектив можна віднести політичні інновації, розвиток громадського сектору та альтернативних форм впливу, розвиток через конфлікт та усвідомлення необхідності вирішення проблем, які накопичились. Говорячи безпосередньо про студентський абсентеїзм, то його загрози пов'язані з порушенням політичної соціалізації молоді, зупинкою формування політичної свідомості та світогляду, формуванням

політичного інфантилізму та підданського типу політичної культури, зниженням представленості інтересів молоді в політиці та відповідно підвищення рівня еміграційних настроїв серед молоді.

Запропоновано типологію студентів як політичних акторів, спираючись на специфіку їх політичних комунікацій, логіку політичної взаємодії та сприйняття власної політичної участі. Зокрема, виділено 8 типів студентів як політичних акторів: «традиціоналісти», «активісти», «візіонери», «шанувальники», «абсентеїсти», «циніки», «альтернативники», «кон'юктурники». На основі аналізу електоральних процесів 2019 року виокремлено типи, які найбільше характерні для студентів — «шанувальники» та «абсентеїсти». Також окреслено причини відмови від політичної участі відповідно до кожного запропоновано типу студентів як політичних акторів.

У розділі проаналізовано співвідношення політичної пасивності та громадянської активності студентів, ціннісна та мотиваційна складова яких значно трансформується в умовах соціальних викликів і криз, таких як війна, наприклад. Хоча розповсюдженим дискурсом, особливо серед молоді, є позиція «я поза політикою», проте молоді люди не перебувають «поза політикою», а навпаки сприяють появі нових форм політичної участі та альтернативної політики, яку вони здійснюють через молодіжні організації, соціальні медіа та різні форми демократичних інновацій: підписання петицій, реалізацію споживчої політики тощо. Такі форми участі виходять за межі традиційних (участь в електоральних процесах та приєднання до політичних партій), але показують свою ефективність.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [38; 42; 43; 45; 91; 93].

РОЗДІЛ 3. ФЕНОМЕН АБСЕНТЕЇЗМУ В ОЦІНКАХ І САМООЦІНКАХ СТУДЕНТІВ

3.1. Абсентеїзм як складова політичної ідентифікації студентів

Вивчення політичної участі як складової політичної соціалізації, мотиваційної складової політичної участі та абсентеїзму актуальне для демократичних суспільств і передовсім пов'язане із соціалізацією та становленням громадянина. Громадянське суспільство є важливим чинником демократизації та основою для проведення реформ. Воно базується на усвідомленому ставленні членів соціуму до політики, тому державні інституції намагаються мотивувати молодь — як найбільш орієнтовану на майбутнє соціальну групу — до активної громадянської позиції та участі в електоральних процесах. Також, за цитування Петра Мітева професором, доктором соціологічних наук Л. Г. Сокурянською, саме молодь і зокрема студенти сприяють процесу ювентизації суспільства, продукуванню нових цінностей, що забезпечує соціокультурну динаміку [74, с. 214]. Водночас існує думка, що важливою передумовою розвитку соціуму є інтегрованість його активних і пасивних членів [79, с. 165] (з такої точки зору пасивність розглядається як нейтральне явище, з яким не потрібно «боротися»). У свою чергу поняття «псевдомотивації» актуалізує свідоме ставлення до політики та громадянства, щоб участь у виборах не була «участю заради участі». Тому дослідження абсентеїзму як неучасті в політичному житті буде неповним без дослідження його мотивів: усвідомлених та несвідомих, серед яких важливе місце, у тому числі, якщо йдеться про абсентеїзм молоді, зокрема і студентів, посідають упередження та стереотипи про політику. Такі упередження можуть бути наслідком патерналізму, недовіри до інститутів та соціальної ізоляції тощо.

Один із підходів до абсентеїзму, на думку авторів праці «Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні», полягає у вивченні його через призму громадянського суспільства та громадянської культури. Відтак особливості українського суспільства, такі як глибоко вкорінений патерналізм, інституційна недовіра та соціальний капітал (у форматі «турбота про своїх») [79, с. 165] знаходять

відображення і серед молоді та студентства. Свідоме відчуження від політичного життя внаслідок впливу упереджень («я нічого не вирішую») відбувається ще на етапі соціалізації і пов'язане із тоталітарним (радянським) досвідом. Таким чином, одним із основних мотивів участі та неучасті у політичному житті є політичні установки (компоненти політичної свідомості): авторитарні чи антидемократичні упередження, геополітичні орієнтації тощо.

Варто зазначити, що тип громадянства, який склався в Україні за радянських часів, характеризується підданським режимом участі. Його визначає низька громадянська культура, яка зумовлена перетворенням людей на залежних від держави як патрона клієнтів, які майже повністю ним контролюються. «Низька явка на виборах, незначна кількість учасників протестів або порожні громадські зали можуть викликати у медіа крики про «апатію» громадян, але насправді є кілька пояснень того, чому люди можуть не брати участь у формах політичних дій» [79, с. 169]. Серед причин неучасті в політичному житті Олександр Генсбі, наприклад, називає «раціональний вибір, політична соціалізація, соціальні мережі та політичні емоції» [138, с. 1]. Також на готовність до політичної активності впливають ціннісні орієнтації студентства, на які звертала увагу професор Л. Г. Сокурянська, акцентуючи увагу на різниці «матеріалістів» та «постматеріалістів», цінності яких досліджував Р. Інглехарт, доводячи, що саме для «постматеріалістів» характерна більш висока політична активність [141]. Підтвердження цих висновків отримала і професор Л. Г. Сокурянська, аналізуючи динаміку ціннісних трансформацій студентів на основі виділення типологічних груп (постматеріалісти, матеріалісти, традиціоналісти) [74].

З іншого боку, абсентеїзм можна розглянути і через концепцію політики пам'яті. Політику пам'яті можна розглядати як колективну пам'ять політичних агентів із використанням різних політичних засобів, завдяки яким ця пам'ять зберігається та ретранслюється, із формуванням певних політичних традицій.

Як відомо, політична участь є однією з політичних традицій — зразків поведінки і патернів свідомості, які відтворюють соціально-політичний досвід, зберігають та транслюють його, а також актуалізують моделі політичної поведінки — адаптують їх

до соціально-політичних структур, які існують та до сучасної політичної практики. Політичні традиції фіксують соціально-політичний досвід у формі цінностей та норм, символів і міфів, стереотипів та моделей поведінки, які стають невід'ємною складовою менталітету суспільства та утворюють стійку основу політичної культури, що відтворюється в актуальній політичній діяльності. Відповідно абсентеїзм можна розглядати, з одного боку, як порушення політичних традицій та усталених моделей поведінки, що склалася в суспільстві щодо участі у політичному житті суспільства, а з іншого боку, як одну з політичних традицій, оскільки відображає певну складену традицію уникнення участі у політиці та прийнятті політичних рішень, що може бути обумовлено формою правління, яка панувала довгий час у державі, особливостями залученості громадян до спільного прийняття політичних рішень та сформованою політичною культурою.

Монографія за ред. Л. О. Кияшко про політичну участь молоді в Україні, написана у 2014 р., пропонує суголосну концепцію: «Сучасній молодій людині доводиться долати психологічні та світоглядні перешкоди, стереотипи тоталітарного минулого, зокрема безініціативність, безпорадність, подвійну мораль, звичку покладатися на батьківську опіку держави і водночас не довіряти їй, ірраціональну віру у всесилля вождів тощо» [67]. Автори зазначають, що демократія може успішно виконувати свою соціальну роль лише тоді, коли вона перетворюється із суспільства спостерігачів на суспільство участі, а це потребує усвідомленої політичної активності всіх громадян, зокрема молоді [141]. Відтак в інтересах суспільства сприяти набуттю молоддю соціальної зрілості, життєвої компетентності, навичок громадянської та політичної активності, результатом якої має стати громадянська, у тому числі, електоральна, активність. Цим процесам, на думку авторів, сприяє участь у будь-якій суспільній діяльності (громадських об'єднаннях, волонтерських організаціях, органах самоврядування тощо).

Інший підхід, представлений у дослідженні А. О. Алмашій, пов'язує абсентеїзм із проблемою відчуження влади, яке призводить у свою чергу до спаду політичної активності: «влада стає все більш віддаленою і недосяжною, що є гальмівним фактором на шляху до демократичних перетворень» [2, с. 83]. З цієї точки зору

залучення громадян (і громади в цілому) до політичної активності можливе лише через реорганізацію політичної системи як такої.

М. Джуні та М. Грассо, досліджуючи мотиваційну складову залученості молоді до політичного та громадського життя, описують «демократичний парадокс»: з одного боку молоді громадяни відмовляються брати участь в інституційній політиці, а з іншого — вони також більш схильні до ідеалістичних уявлень про те, якою має бути участь в демократії, і є надзвичайно амбітними з точки зору власної залученості до демократичного суспільства [135]. Цей тренд характерний для різних європейських країн і засвідчує розподіл у свідомості молоді конвенційної, «ритуальної» політики та дій, які по суті є політичними, але які молоді люди маркують як активізм.

Н. О. Бондар та І. В. Тодріна серед причин зростання числа тих, хто не бере участі у виборах, виділяють «вплив масової культури і суспільства споживання, постмодерністський дискурс і практики, кризу ліберальної демократії, кризу політичного ринку, загальну деградацію політики і зниження якості еліт» [9]. На їхню думку, з точки зору політичної мотивації можна виділити й описати кілька можливих типів абсентеїзму:

- 1) аполітичний — пов'язаний із принциповою неучастю особистості в політиці, відсутністю інтересу до неї;
- 2) протестний — обумовлений неприйняттям потенційним виборцем чинної влади і її політики;
- 3) опортуністичний — своєрідний «торг» виборців з політичною системою з підвищенням «ставок» (прийняти участь у голосуванні тільки в обмін на політичні рішення і зміни в політиці влади, які влаштовують даного виборця);
- 4) конформістський — неявка на виборчі дільниці внаслідок некритичного прийняття особистостями та групами чинної влади і її політики по всіх основних питаннях, які роблять голосування таких виборців «зайвими» в їх власних очах;
- 5) абсентеїзм, пов'язаний з так званою «кризою проникнення» — коли імпульси, що генеруються політичною системою і владою, не доходять до виборця через

ряд блокуючих ефектів (недовіру, слабкість механізмів зворотного зв'язку, що спотворює реальність впливу ЗМІ), у результаті чого виборець втрачає політичну орієнтацію і здатність до раціонального вибору [9].

Тож можна припустити, що причини неучасті молоді в політиці поділяються на раціональні (усвідомлені) та ірраціональні (неусвідомлені), де останні мають значний вплив на мотивацію громадянина через постійно відтворюваний у соціальних практиках масив упереджень. Упередженням щодо політики є хибні думки, частіше негативне несправедливе ставлення, неусвідомлені або стереотипні (частіше негативні) оцінки. У свою чергу, посилення на упередження, яким пояснюється нібито раціональний вибір не участі в політиці в реальності є псевдомотивом. «На виникнення псевдомотивів впливає процес маніпуляції політичною свідомістю. Через перекручування, приховування чи замовчування інформації формується уявлення про реальні події та блокується свідомість людини. Маніпуляція свідомістю відбувається за допомогою засобів масової інформації, політичної реклами» [47, с. 64]. «"Політичний камуфляж" — маскуванню цілей і реальних мотивів, акцентування уваги на псевдоцілях та псевдомотивах» [47, с. 65]. Зважаючи на поширення інформаційних технологій Web 2.0 та притаманні посткомуністичним суспільствам особливості, створюється довготривале демотивуюче середовище. На думку М. П. Куницького, середовище, яке демотивує політичну активність, характеризується такими особливостями:

- значним ступенем неусвідомлення мети суспільного розвитку;
- недовірою до влади;
- зневірою в можливість захисту своїх інтересів;
- ставленням до політичної сфери як до цинічного, амбіційного змагання вузькогрупових, корумпованих та егоїстичних інтересів;
- низькою якістю політичної освіти й компетентності суб'єктів політичних відносин;
- недостатньою увагою до потреб суспільства з боку влади;
- слабкістю взаємодії всередині громадянського суспільства, а також між громадянським суспільством і владою;

- непрозорістю влади;
- неавторитетністю політичних діячів серед населення;
- слабкістю контролю за виконанням обіцянок та невдоволенням якістю роботи представників влади;
- особливостями ментальної карти українців, якими є певна байдужість до політичної участі, «психологія конформізму» (Є. Головаха, І. Бекешкіна, В. Небоженко) [47, с. 63].

Вплив упереджень на мотивацію молоді відтворюється каналами комунікації, які акумулюються за принципом довіри, та з яких громадяни отримують інформацію про політику. Поширеною є думка, що розвиток цифрових технологій сприятиме подоланню молодіжної неучасті в політиці та залучить до виборів нове покоління. На виборах президента України у 2019 році явка молоді була найнижчою, хоча дані дослідження фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва свідчать, що Володимир Зеленський переміг би в першому турі, якби участь у виборах брали лише люди до 29 років [11]. Визначену тенденцію підтверджують результати Центру Разумкова щодо парламентських виборів в Україні, на яких проголосували лише 27 % серед наймолодшої категорії виборців [59]. На місцевих виборах 2020 року цей відсоток був ще меншим: молодші виборці у віці 18–29 років були менш активними та склали 11 % від тих, хто прийшов проголосувати [52].

Крім того, у різних соціально-демографічних групах спостерігаються виразна неоднорідність установок щодо громадської активності. На суттєве посилення таких установок, зокрема серед молоді, вплинув початок російсько-української війни у 2014 році (що спричинило позитивні трансформації в українському суспільстві), а також 2018 рік, який «можна назвати роком нового політичного замовлення напередодні виборів Президента України, а також очікувань того, що таке замовлення буде виконано» [79, с. 154]. Значної трансформації зазнала мотиваційна складова з початком повномасштабної війни 24 лютого 2022 року. І хоча високий рівень недовіри та критичне ставлення до політики та політиків зберігається, проте у молоді трансформується усвідомлення значущості власної ролі у політичному та

громадському житті суспільства, що особливо проявляється у напрямі волонтерства та підтримки армії, постраждалих від ракетних обстрілів.

Одним із способів залучення молодих громадян до електоральної активності є діджиталізація державних послуг. «Є відома проблема по всьому світу, що молоде суспільство менш активно бере участь у виборах, незважаючи на те, що вибори — це те, що найбільше впливає саме на молоде суспільство. Тому електронні вибори — це спосіб повернути молодь на ділянки», — висловлював таку думку колишній міністр Кабінету Міністрів України Дмитро Дубілет [26]. «Можливість проголосувати через смартфон — це не лише основний оптимізатор часу, а і можливість ліквідації принципу «де прописався — там і голосуй». Ми зможемо проголосувати у відрядженні, у відпустці чи просто на навчанні за кордоном без бюрократичних формальностей зміни місця голосування. Для молоді, яка годинами свого часу проводить за своїми гаджетами, проголосувати в телефоні не тільки просто, а й зручно» [53]. Однак, участь / неучасть молоді в політичному житті залежить від багатофакторних системних умов, щодо цього, зокрема, застерігає політолог Ю. Біденко: «Важливо розвивати доступність онлайн. І теза про державу в смартфоні є правильною. Але як науковці ми маємо бути свідомими, що це не панацея від недовіри. А довіра гуртується навколо інших показників, які, зрештою, наближають нас до популізму» [25]. Електронне голосування чи інші онлайн-практики політичної участі здатні вирішити проблеми, які можуть об'єктивно заважати піти на ділянку для голосування (хвороба, тимчасове переміщення у місце проживання не за пропискою, погана погода тощо), проте не вирішує більш глибоких демотиваційних складових, не нівелює негативні наслідки від упереджень та стереотипів, які склалися у студентів щодо політики.

Цікавими є дискурси щодо політики, які озвучувала молодь напередодні виборів у 2019 році. Зокрема, симптоми упереджень та апеляції до «псевдомотивацій» показують проведені у 2018 та 2019 роках інтерв'ю із молодими людьми, учасниками музичних фестивалів:

Святослав, 19 років: *«Маю перший раз голосувати на виборах наступного року. Але немає толком кого підтримувати. Тому на вибори не піду. Я розчарований у*

політиці, у владі і в тому, що відбувається. (...) Щоб я пішов на вибори, політики мають показати результати своєї діяльності, а не ходити по відпустках. За відпустку вони мають зробити щось на своєму окрузі, а не їхати в Таїланд чи на Кіпр гріти собі животи» [57];

Аня, 30 років: «Жодного разу не була на виборах і не бачу сенсу їх відвідувати. Мені здається, що все вже вирішено, всі голоси куплені і моя присутність нічого не вирішить. Ніщо не може змусити мене піти на вибори. Мене в принципі не влаштовує наша влада, ті люди, які балотуються у депутати і, тим паче, у президенти. Це постійно одні й ті самі, немає жодних нових облич. Прекрасно розумію, що зміна влади це зміна людей, які приходять туди, щоб набивати свої кишені» [57];

Сергій, 32 роки: «Я не ходжу голосувати на виборах. Голосував лише двічі у житті. Щоб голосувати, треба, щоб більш[ість] проголосувала так, як і я. Але такого не буде» [57];

Олена, 31 рік: «Не завжди беру участь у виборах активно. Коли я буваю в Україні, то беру. За останніми виборами слідувала, але на них не приїхала, хоча могла. Мене не влаштовувала і минула влада, але я не мала, за кого голосувати. Якби вибір для мене був, я би приїхала» [28];

Сід, 19 років: «Я за політикою не стежу, адже я анархіст — намагаюся бути повністю аполітичним. (...) Я не беру участь у виборах. Єдине, що я можу зробити на виборах, це зіпсувати бюлетень, але я цього не робив. Мені було лінь. Я не довіряю з політиків нікому. За роки незалежності України все настільки запущено, що вже й не знаєш, за кого голосувати» [28].

Таким чином, одним із основних факторів, що підсилюють абсентеїзм та створюють сприятливу атмосферу для існування упереджень про політику, є недовіра. Станом на липень – серпень 2021 року Президенту України як соціальній інституції зовсім не довіряє 28,% опитаних громадян і скоріше не довіряє 28,9 %. Верховній Раді України відповідно 34,6 % та 40,5 %, Уряду України 35,1 % та 36,9 %, а Державному апарату і чиновникам — 38,3 % та 37,4 %. Із місцевою владою ситуація трохи краща: голові свого міста / селища / села зовсім не довіряє 12,9 % опитаних громадян і ще 20,7 % скоріше не довіряють [63].

У липні 2023 року Центром Разумкова було проведене дослідження, в межах якого співставлено тенденції оцінки громадянами ситуації в країні, довіри до соціальних інститутів, політиків та посадовців, ставлення до окремих ініціатив органів влади. Відповідно до результатів дослідження, серед соціальних інститутів найбільшу довіру українців мають ЗСУ (93 %), добровольчі загони (87 %), волонтерські організації (83 %), Національна гвардія України (81 %), Президент України (80 %), Міністерство оборони України (75 %) [62]. Також досить високий рівень до місцевої влади — голові міста (села, селища) довіряють 60,5 % громадян. Водночас найбільша недовіра у громадян до судової системи України (не довіряють 70 %), політичних партій (68 %), державного апарату (67 %), Верховної Ради України (56 %). Суперечливим є ставлення до Уряду України (52 % йому висловлюють довіру, але ненабагато менше — 48 % — висловлюють недовіру), те ж саме стосується і комерційних банків (54 % і 46 %), антикорупційної прокуратури (54 % і 46 %). У громадян дуже низький рівень довіри до політичних партій (17 %), водночас майже 40 % згодні з тим, що серед наявних політичних сил є такі, яким можна довіри владу після війни, проте 51 % вважає, що така політична сила з'явиться із середовища військових.

Безперечно, повномасштабне вторгнення росії в Україну в 2022 року значно вплинула на політичну та громадянську активність української молоді, що фіксується всіма соціологічними дослідженнями. Це є свідченням про загальні тенденції українського суспільства: зростає довіра до влади та державних інституцій, також зростає зацікавленість політикою, попит на освіту у цій сфері. Молодь є найбільш активною його частиною, очевидно що ці процеси знайдуть відбиток і в політичній участі / неучасті, адже вони пов'язані із мотивацією брати чи не брати участь у виборах та ініціативами громадянського суспільства, виконанням свого громадянського обов'язку в лавах сил оборони України.

Також абсентеїзм варто розглядати крізь призму концепту політики ідентичності. В такому ракурсі абсентеїзм можна інтерпретувати як відмову від громадянської чи політичної ідентифікації, оскільки відмова від участі у політичному житті суспільства призводить до нівелювання групової приналежності та

ідентифікації з групою на основі політичних факторів, що відповідно є перешкодою для утворення політичної нації.

Якщо керуватися визначенням політики ідентичності, яке надає О. А. Філіппова, визначаючи її як «сукупність ідей і дій, які транслюють певний зміст і сенс ідентичностей, що пропонується різними соціальними агентами (соціальними акторами і інститутами), які прагнуть до того, щоб дані ідентичності були визнані легітимними», що передбачає наявність певних практик для забезпечення права контролювати смисли ідентичності, за набуття імені в структурі легітимних номінацій та статусу в структурі легітимних ресурсів [89, с. 30], то абсентеїзм означає добровільну відмову від номінації себе як політичного суб'єкта, як політичного актора, відчуження від структури політичних відносин та відповідно від участі в легітимації влади. Роджер Брубейкер визначав п'ять аспектів сутності ідентичності, зокрема, розглядаючи ідентичність і як підставу соціальної чи політичної дії, і як продукт соціальної чи політичної дії [112]. В такому ракурсі абсентеїзм є проявом порушення формування ідентичності у разі відчуження / уникнення від участі у політичних діях.

Загалом політичну участь можна розглядати як самовираження та самопрезентацію (презентацію своїх політичних цінностей, поглядів, візії розвитку) через політичну активність та здійснення певних політичних практик, залученість у політичне життя суспільства, що стає основою для формування політичної нації. В такому разі абсентеїзм свідчить про деформацію формування та існування політичної нації, відмову від ідентифікації себе з певною політичною нацією, тобто свідчить про порушення політичної соціалізації (що особливо характерно для молоді) та викреслення політичної складової зі структури ідентичності особи, значно обмежує набуття досвіду та компетентностей студентів як політичних акторів і громадян, оскільки призводить до уникнення участі в прийнятті рішень у політичних та громадських сферах суспільства.

Незважаючи на популярність тези про те, що рівень політичної залученості молоді різниться залежно від соціального статусу родини, у якій зростала молода людина (тобто первинної соціалізації) [128], політична соціалізація особистості не

закінчується в родині і продовжується в навчальних закладах, у тому числі й під час здобування вищої освіти. При цьому слід зауважити, що сім'я та школа як традиційні соціальні середовища соціалізації у сучасному світі втрачають своє значення, поступаючись університетам, групам за інтересами, робочим колективам тощо [135]. До цього ж часто сама політична участь може стати джерелом соціалізації і мати глибокий вплив на політичне життя особистості у майбутньому. У цьому контексті університети, які є провідними інституціями культури та освіти, відіграють важливу роль у соціалізації молодого покоління, перетворюють волонтерську роботу на соціальну культуру [101]. Волонтерська культура (voluntary work culture) більшою мірою прищеплюється якраз в університетах, де вона формується як частина соціальної культури [101, с. 117].

В українському контексті ефективна соціалізація молоді є необхідною умовою сталого розвитку політичної системи і великою мірою визначає майбутнє країни, а «перспектива подальшого розвитку суспільства пов'язана, перш за все, з особливостями формування політичної культури молоді, її політичними цінностями, соціально-політичною орієнтацією, політичним вибором та ставленням до влади» [35, с. 42].

Зокрема, на політичну соціалізацію та набуття громадянських компетентностей значний вплив має досвід участі у шкільному та студентському самоврядуванні. Станом на 2021 рік 45,2 % молоді не знали про учнівське та студентське самоврядування (39,1 % чули), і лише 11,4 % знали про такий формат та брали в ньому участь (табл. 3.1) [80, с. 10].

Наскільки Вам відомо про зазначені нижче ініціативи та програми держави та органів місцевого самоврядування щодо молоді?

Розподіл відповідей на запитання «Наскільки Вам відомо про зазначені нижче ініціативи та програми держави та органів місцевого самоврядування щодо молоді?» (серед усіх респондентів/-ок, N = 2000), %

Варіант відповіді	Ні, мені нічого про це не відомо	Так, чув про такі	Так, знаю та є/був учасником	Важко відповісти
Кращі практики молодіжної роботи	70,4	21,2	2,9	5,5
Система підготовки молодіжних працівників	69,1	25,2	1,0	4,7
Участь у діяльності молодіжних рад	63,5	26,6	4,5	5,4
Розвиток мережі молодіжних центрів та молодіжний просторів	60,7	32,6	2,2	4,5
Конкурс проектів громадських організацій	57,1	34,8	3,6	4,5
Премії та інші відзнаки від держави та органів місцевого самоврядування для молоді	50,7	40,6	3,6	5,1
Молодіжні обміни	49,2	43,2	3,3	4,3
Участь в учнівському і студентському самоврядуванні	45,2	39,1	11,4	4,3

Серед вікової групи 14–19 років найбільше проінформовані та беруть участь в учнівському та студентському самоврядуванні (62 % [80, с. 11]) порівняно з іншими віковими діапазонами молоді.

Дослідження «Вплив війни на молодь України» також демонструє навіть спад участі у шкільному та студентському самоврядуванні (табл. 3.2) [15, с. 62].

Участь молоді у діяльності інститутів громадянського суспільства

У діяльності яких інститутів громадянського суспільства ви брали участь за останні 12 місяців?	2021	2022
Волонтерські організації та ініціативи	8%	16%
Шкільного або студентського самоврядування	12%	8%
Благодійних або гуманітарних організацій	7%	8%
Організацій, пов'язаних з освітою, наукою, мистецтвом, музикою	9%	6%
Спортивних організацій або організацій, пов'язаних з проведенням дозвілля	9%	4%
Молодіжних і дитячих громадських організацій	5%	3%
Молодіжних радах	4%	2%

Примітка: можна було вибрати усі слушні відповіді

Переважна більшість молоді (70 %) не брали участь у діяльності інститутів громадянського суспільства загалом, у порівнянні 2021 та 2022 року зросла лише участь у волонтерстві, тоді як участь у шкільному чи студентському самоврядуванні знизилася на 4 % (з 12 % у 2021 році до 8 % у 2022 році). З одного боку, це може пояснюватися дистанційним навчанням та початком війни, проте загальний низький відсоток залученості у діяльність учнівського та студентського самоврядування зумовлений і загальною громадянською культурою та традиціями участі в учнівському та студентському самоврядуванні, а також реалізацією таких програм та можливостей державою. Зокрема, науковий інтерес представляє аналіз статистики щодо наявності учнівського самоврядування (втілення цього права у школах) та в університетах. На жаль, не ведеться статистичний збір інформації щодо того, в якій кількості шкіл функціонує учнівське самоврядування. Для університетів наявність студентського самоврядування є розповсюдженою практикою (переважно у всіх державних університетах наявне студентське самоврядування), проте наразі також відсутній аналіз діяльності таких органів самоврядування. Але цей напрям важливий для наукового вивчення, бо учнівське та студентське самоврядування є важливими елементами політичної соціалізації молоді, первинними структурними елементами громадянського самоврядування, що дозволяє підліткам та студентам ставати більш відповідальними та ініціативними, набувати лідерських якостей, вчить захищати свої права, залучатися до спільного прийняття рішень, критично мислити та розвивати стратегічне мислення, працювати в команді заради досягнення спільних цілей, тобто закладає основи громадянських компетентностей та громадянської культури.

Не менш важливою складовою є політична та громадянська освіта в школі та університеті (викладання таких курсів, як право, соціологія, суспільствознавство, політологія тощо), що дає фундаментальні основи та розуміння засад функціонування суспільства та держави, принципи політичного управління, діяльності громадянського суспільства, формування громадянських цінностей тощо. Зокрема, у базовому навчальному плані загальноосвітніх навчальних закладів II–III ступенів передбачено 16 годин на тиждень предметів в освітній галузі «Суспільствознавство» [70], проте важливим напрямом для дослідження є аналіз втілення цього в навчальних

планах у школах, зокрема щодо інваріативних та варіативних складових, наявності предметів за вибором тощо. В університетах також в освітніх програмах передбачені загальноосвітні компоненти, проте вони варіюються в залежності від університетів та освітніх програм, що також потребує окремого дослідження з метою аналізу особливостей громадянської освіти в університетах, що не є предметом даного дослідження.

Політика ідентичності, політична участь та абсентеїзм також, на нашу думку, корелюють з концептом міграції. Міграційні процеси обумовлені різними факторами (економічні, політичні, соціальні тощо), проте безпосередньо пов'язані з ідентичністю особи — як громадянською, так і політичною, адже відсутній інтерес як до подій, що відбуваються в державі, так і відсутнє почуття громадянської відповідальності чи обов'язку. Наприклад, якщо молода людина по завершенню навчання планує виїхати закордон (стажування, тимчасова робота або на постійне місце проживання), то в неї немає мотивації до участі у політичних процесах в країні, яку вона збирається змінити. Локальна залученість трансформується у взаємодію на відстані (за термінологією Е. Гідденса), що вилучає із фокусу уваги політику, оскільки не несе цінності для індивіда, не відповідає потребам та інтересам, що є закономірним та об'єктивним процесом. Наразі можемо спостерігати трансформацію міграційних настроїв молоді. Якщо у 2021 році 49 % не хотіли емігрувати з України, то після початку війни цей відсоток зріс до 66 %, також зменшився відсоток тих, хто хотів тимчасово попрацювати закордоном (з 19 % у 2021 році до 12 % у 2022 році) та поїхати на навчання (з 8 % у 2021 році до 6 % у 2022 році) (табл. 3.3).

Ставлення молоді до еміграції з України у 2021 та 2022 роках [15, с. 34]

Чи хочете ви емігрувати з України?	2021	2022
Ні, я хочу жити в Україні	49%	66%
Можливо, хотіли б попрацювати за кордоном якийсь час, але потім повернулися б в Україну	19%	12%
Можливо, хотіли б повчитися за кордоном якийсь час, але потім повернутися б в Україну	8%	6%
Можливо, на деякий час, поки закінчиться війна або активні бойові дії на певній території України	—	6%
Так, я планую це зробити найближчим часом	4%	3%
Так, я шукаю таку можливість	10%	—
Важко відповісти	11%	6%

Примітка: можна було вибрати всі слушні варіанти

Це ще один фактор, який вказує і на політичну ідентифікацію студентської молоді, і на потенційну зміну у політичній активності та залученості у політичні процеси, оскільки демонструє, що молодь стає небайдужою до того, що відбувається в країні і стосується її майбутнього, є готовою інтегруватися в даний соціум. Такий патріотизм є показником політичної суб'єктності студентів, який потрібно вимірювати поряд із зацікавленістю політикою, політичними вподобаннями, електоральними установками та мотивацією до участі у виборах, громадянською ідентичністю, геополітичними орієнтаціями [1].

Таким чином, в Україні трансформаційні процеси становлення вільного громадянського суспільства з пострадянського, ураженого стереотипами тоталітарного колоніального минулого, забезпечили органічну еволюцію абсентеїзму від форми протесту проти діючого політичного режиму до свідомої неучасті в політичних процесах, що знижує легітимність влади, формує протестний потенціал та гальмує розвиток державних інституцій. Абсентеїзм став складовою політичної ідентифікації молоді, що відтворюється через соціальні та політичні практики (або уникнення їх), через дискурсивні та комунікативні практики, які демонструють наявність масиву упереджень про політику, генеалогія яких пов'язана з особливостями соціалізації, низькою якістю громадянської освіти, наслідками патерналізму, недовіри до державних інститутів, результатом соціальної ізоляції,

відсутністю очікувань позитивних змін від реформ, ідіосинкразією до ритуалів державного культу, відсутністю віри у особистий потенціал впливати на дії політичних акторів, сфокусованістю на економічній сфері.

3.2. Причини студентського абсентеїзму: результати соціологічного дослідження

У даному розділі представлені результати емпіричного дослідження, проведеного на основі застосування якісної методології з використанням методу збору інформації — структурованих інтерв'ю — проведення структурованих інтерв'ю зі студентами з трьох великих центрів вищої освіти — Києва, Львова, Харкова (маркування цих міст як таких центрів обумовлено статистикою подання заяв від абітурієнтів під час Вступної кампанії (додаток Б)). Вибір методу обумовлений такими чинниками:

- досліджувана тема є маловивченою, що потребує її більш глибокого дослідження, зокрема шляхом опитування студентів для вивчення демотиваційної складової політичної участі;
- проблемні аспекти тематики студентського абсентеїзму потребують більш глибокого вивчення на основі індивідуальних співбесід, зокрема щодо виявлення специфіки сприйняття студентами політики та ставлення до неї, оцінки власної ролі у політичному житті, вивчення мотиваційної складової політичної участі та, ключове, визначення причин, які зумовлюють відмову від політичної участі, зокрема від участі у виборах;
- тематика дослідження є досить сензитивною, тому обраний метод дозволить завдяки прямим та опосередкованим питанням виконати поставленні завдання;
- носії досліджуваної проблематики є дуже вузькою групою (пасивні студенти), тому при використанні інших методів є висока ймовірність спотворення результатів дослідження або його невалідність у зв'язку з некоректним формуванням вибіркової сукупності (для масового анкетного опитування).

Відповідно до мети та поставлених завдань дослідження був сформований бланк формалізованого інтерв'ю (додаток В), який складається з 5 змістовних блоків: 1) ставлення до політики; 2) політична участь та абсентеїзм; 3) політична та громадянська активність; 4) політичні комунікації; 5) студентська активність.

Критеріями відбору студентів були наступні показники:

- студенти, які навчаються в Харківських, Київських і Львівських ЗВО (необов'язково фізично там перебувають, оскільки дослідження проводилося у кінці 2022 – на початку 2023 року, тобто під час війни);
- 4–6 курс навчання (21–23 роки, тобто під час виборів у 2019 році вже були повнолітніми та мали право голосу);
- усі спеціальності, окрім соціологів та політологів;
- не брали участь у президентських та парламентських виборах 2019 року та у місцевих виборах 2020 року, але на той час вже були повнолітніми (неучасть у виборах була свідомим рішенням).

Для відбору респондентів не підходили ті студенти, які:

- не брали участь у виборах, тому що ще не виповнилося 18 років;
- не знайшли себе в списках, бо їх ще не встигли внести в списки;
- пропустили вибори через певні обставини — захворіли, проблеми в сім'ї, були на роботі, через пандемію виїхали до іншого міста не за пропискою, були в цей час закордоном тощо.

Формування вибіркової сукупності було ускладнено тим, що в українському дискурсі участь у виборах є сензитивною тематикою, яку неохоче обговорюють, до того ж абсентеїзм сприймається переважно як негативне явище або девіантна поведінка, тому студенти також не хочуть в цьому зізнаватися. Саме тому пошук респондентів по заданим критеріям відбору був ускладнений, оскільки полягав у пошуку студентів із пасивною позицією щодо участі у політичному житті, проте готових про це розказати. До того ж в умовах війни та блекаутів було ускладнено проведення інтерв'ю face-to-face навіть в онлайн-режимі.

У результаті проведеного рекрутингу була сформована вибірка соціологічного дослідження, яка склала 30 осіб — 10 студентів з Харкова (навчаються у Харківських ЗВО), 10 — з Києва, 10 — зі Львова (додаток Г).

Проведені структуровані інтерв'ю (у форматі онлайн-відеозв'язку та телефонних розмов), а також аналіз вторинних даних соціологічних досліджень дозволили виявити декілька тенденцій.

По-перше, студенти мають досить поверхнове, спрощене уявлення про політику як сферу державного управління, пов'язану з внутрішньої та зовнішньої політикою, міжнародними відносинами, економікою та місцевим управлінням. *«Політика — це будь-які сфери державного управління, регіональні та глобальні, це внутрішня політика, а також усі міжнародні відносини, взагалі всі процеси, які будуть впливати на суспільне життя та на те, як буде розвиватися суспільство в межах міста, країни, може світу»* (студентка 8, Харків, 5 курс). Також студенти пов'язують політику з правовими нормами, що регулюють політичний режим в країні. Таке бачення переважно характерно для тих студентів, які навчаються на спеціальностях міжнародних відносин, соціальних комунікацій, права. Водночас 7 студентів з 30 асоціюють політику з органами державної влади та безпосередньо з депутатами: *«Для мене політика — це засідання Верховної Ради, для мене це найвищі органи влади, для мене вони центр політики в моєму розумінні, вони приймають важливі рішення для країни»* (студент 14, Львів, 5 курс); *«насамперед виконавчі органи влади, президент, парламент, мерія, ті люди, які займаються тим, що регулюють діяльність, створюють закони»* (студент 3, Харків, 4 курс). У частини студентів (7/30) політика асоціюється з діяльністю депутатів, проте має негативні конотації, що пов'язано з корумпованістю, уявленням що політика — це відмивання грошей, а також через специфіку публічної поведінки деяких депутатів, внаслідок чого формується негативний образ депутата як такого. *«Для мене, мабуть, негативні відчуття вона викликає, політика, тому що де політика там завжди будуть якісь сварки, колотнечі (для мене, за моїм досвідом), і тому коли кажуть «політика», я намагаюсь перевести розмову в інше русло, щоб не говорити на цю тему, тому що мені це навіть неприємно»* (студент 5, Харків, 4 курс). До такого негативного

сприйняття політики додається ще впевненість, що це занадто складне явище, тому студенти намагаються уникати розбиратися в ньому: *«Окремий вид мистецтва, спосіб керування, регулювання державою, щоб розбиратися в цьому треба вивчати історію, прям детально, але за останні часи політика змінилась на гірше, і тому для молоді немає сенсу приймати у цьому участі, бо там все дуже складно і запусчено» (студент 29, Київ, 4 курс).*

По-друге, показовими є асоціації з політикою, які сформувалися у свідомості студентів. Зокрема, перші асоціації чи синоніми при слові «політика» у студентів можна поділити на декілька груп:

- негативні: корупція, недовіра, бардак, інтрига, демагогія, бійки у Верховній Раді, хабарництво, зрада, підступність, маріонетка тощо;
- нейтральні: офіційність, діловий стиль, комунікації, іноземні інвестиції, гроші, робота, права;
- структурні, пов'язані з державними органами влади та загальною ситуацією в країні, з політичним режимом: війна, влада, громадськість президент, уряд, парламент, влада, керованість, підпорядкованість, партії, вибори, політичні лідери, управління, демократія.

7 студентів з 30 мають негативні асоціації з політикою, тоді як переважна більшість студентів асоціює політику з управлінням, владою, керуванням та органами чи представниками державної влади, хоча водночас мають негативне уявлення про депутатів та їх діяльність — не довіряють їм, бо не бачать результати їхньої діяльності. *«З політикою маю досить негативні асоціації. Це депутати, які сидять в кулуарах та нічим не займаються, я не бачу результатів їхньої діяльності. Для мене політика була раніше чимось для старших людей, тобто вони намагаються розібратися, а я намагалася себе відокремити від цього, це щось незрозуміле для мене» (студент 10, Харків, 4 курс).*

Пов'язаним аспектом з розумінням політики є ототожнення себе з політикою, а саме відношення щодо того, чи взагалі можна бути поза політикою (як особисто, так і певна сфера суспільного життя). Незважаючи на досить поверхнове та спрощене розуміння сутності політики, 26 студентів з 30 вважають, що жодна сфера не може

бути поза політикою і не вважають особисто себе поза політикою: *«Себе поза політикою я не вважаю і взагалі не вважаю, що можна бути поза нею, оскільки кожна справа пов'язана з нею. Як кажуть, наприклад, Олімпійські ігри поза політикою, хоча вони з'явилися через те, що були війни, потрібно було зібрати людей, об'єднати їх, це в якомусь сенсі теж політика. Таке саме, наприклад, і з Євробаченням, яке, кажуть, також поза політикою, хоча воно також було створено після Другої світової, щоб об'єднати людей, його не можна назвати поза політикою, якщо його було через неї власне зроблено»* (студент 2, Харків, 5 курс). Також 4 студенти зазначають, що вони є поза політикою, бо не розуміються в ній, не можуть впливати тощо: *«Думка у мене змінилася щодо цього. Раніше я вважав, що мистецтво може бути поза політикою, але зараз розумію, що це не так, що рф цим користувалася, і правильно дискваліфікувати і все таке. Сам я більше поза політикою, у мене є позиція, але впливати я не можу»* (студент 27, Київ, 4 курс). 4 студенти зазначають, що до війни вважали себе поза політикою, проте після 24 лютого 2022 року їхнє ставлення змінилось, як і усвідомлення того, що жодна сфера життя не може бути поза політикою: *«Зараз є люди, які кажуть, що слухають російську музику, бо вона «вне політики», або за мову кажуть, це неправильно, ладно ще до 2022 року казали, але зараз це спонсорує війну, в нас летять ракети, на які ми даємо гроші. Зараз нічого не може бути поза політикою — ні спорт, ні музика, ні культура, нічого»* (студент 12, Львів, 4 курс).

По-третє, важливим фактором залучення у політику є зацікавленість політикою та бажання у ній розбиратися. Проте ключовим фактором, який значно змінив ставлення студентів до політики, стала повномасштабна війна, розпочата рф проти України 24 лютого 2022 року. Це змінило ставлення студентів як і до власної участі у політичному та громадянському житті, до участі у можливих виборах у майбутньому, так і загалом до зацікавленості політикою, оскільки в умовах війни стало неможливим залишатися осторонь та ігнорувати новини, у т. ч. і політичні. Зокрема, більшість студентів (21/30) зазначила, що почала цікавитись політикою саме після початку війни і продовжує відслідковувати новини і зараз: *«До війни — є та є, добре жили та не зачіпало, а зараз після початку повномасштабного вторгнення я і новини почала*

читати, і вникати, особливо на початку» (студент 12, Львів, 4 курс). Переважною формою прояву такої зацікавленості є перегляд новин у телеграм-каналах: «Я можу сказати, що я не цікавлюсь політикою через те, що фактично потрібно більше часу приділяти, більше уваги приділяти цьому питанню, тому читаю новини, тільки їхню вижимку, не намагаюсь проводити якихось власних досліджень, якихось власних роздумів, а так новини сприймаю через телеграм-канали, дуже швидко, і здебільшого це вже чиєсь сприйняття, яке висвітлене у цьому каналі» (студент 7, Харків, 4 курс).

Водночас 6 студентів не цікавляться політикою, окрім ситуативного перегляду новин, тобто без цілеспрямованого пошуку такої інформації: «Я політикою, як я вже казала раніше, не цікавлюсь, вона в мене викликає більш негативні відчуття, тому я не дуже сильно цікавлюсь. Може як щось впливе, я щось дізнаюсь, або якщо в новинах почую. І на тлі війни я теж більш почала цікавитись політикою, як взаємодіє Україна з іншими країнами, для мене це стало більш цікавим, але все одно цілеспрямовано я не шукаю новин, якщо вони перед очима мелькають, то я їх читаю і щось дізнаюся, а так цілеспрямовано не шукаю чогось нового (студент 5, Харків, 4 курс). Ще 3 студенти зазначили, що не цікавляться політикою, не розбираються і не хочуть розбиратися.

Також важливим аспектом є оцінка власної компетентності, внутрішньої ефективності як впевненості у власній здатності розуміти політику та ефективно брати у ній участь (за класифікацією Ніемі, Крейга та Матлі [157]). Переважна більшість студентів (28/30) вважають себе політично некомпетентними, оскільки не цікавляться на достатньому рівні політикою, не намагаються її більш глибоко вивчати: «Ні, не вважаю, тому що мало цікавлюся. Варто було б більше читати про законопроекти, які приймаються владою, про біографію або діяльність посадових осіб, які займають адміністративні посади. Оскільки я цим не цікавлюся, я вважаю себе аполітичним» (студент 7, Харків, 4 курс); «Ні, мені не вистачає розуміння функцій кожного органу, для чого що, я розумію поверхнево, але повністю ні, я не компетентна, щоб виразити свою думку» (студент 14, Львів); «ні, я знаю президента, і не знаю міністрів, партій, це складно» (студент 28, Київ, 4 курс). Частина студентів (6/28) вважає політичну обізнаність та компетентність

характерною рисою окремих спеціальностей, а не необхідним політичним навиком громадянина, тому вважають себе некомпетентними у зв'язку з тим, що не являються політологами / соціологами / юристами / психологами або їх спеціальність не стосується цього: *«Ні, я не політолог і не соціолог, не психолог, і усі риси для політиків, вони у мене не розвинуті» (студент 8, Харків); «Не знаю, я багато нюансів не розумію, у мене професія не стосується так сильно цього. Напевно ні, щось почула, щось батьки сказали, але не вникаю. Політика це взагалі дуже складно, це треба розуміти, читати, слухати, дуже важко» (студент 12, Львів); «у мене немає освіти політичної, тому ні, я базовий громадянин, не вважаю себе компетентним (студент 21, Київ, 5 курс).*

Щодо відчуття політичної ефективності, то половина студентів (15/30) вважає, що може впливати на політику чи прийняття рішень через колективні дії, через різні форми політичної та громадянської участі (вибори, підпис петицій, громадські ініціативи, членство у громадських організаціях та політичних партіях, участь у мітингах тощо): *«Звичайно, ті ж протести, мітинги та й голосування, хоч наша участь і мізерна, але впливає, кожний має думати, що повпливає. Як і з Зеленським: старші люди не голосували, а молодь витягнула, бо повірила, що може вплинути» (студент 12, Львів, 4 курс); «Так, він має вагу, один мій голос, оскільки так утворюється колективне рішення. Кожен голос учасника, що бере у цьому участь, має вагу, оскільки саме так і формується більшість» (студент 7, Харків); «Кожна людина може вплинути, але одному це дуже важко, бо ти як піщинка у морі, а коли багато однодумців, вони мають вплив, у них є важелі впливу, вони можуть щось змінити, а одна людина може поширювати свою думку, доносити свою думку, зараз у соціальних мережах це можливо, але треба мати бажання, розуміння і особисті якості лідера, щоб тебе слухали і йшли за тобою» (студент 20, Львів, 5 курс).*

Інша половина опитаних вважає, що від них нічого не залежить, і один голос не може вплинути, є неважливим, проте вважають, що можуть впливати у громадянському секторі (волонтерство чи громадські ініціативи): *«Ну в громадянському житті — волонтерство та громадські організації, вони можуть повпливати. А в політичному плані я нічого особливо не зміню, тільки якщо багато*

людей збереться, а сама не відчуваю, що можу вплинути» (студент 25, Київ); «Аби від мене щось залежало, у мене має бути хоч якась вагома влада в руках, якби я мав би вплив, то був би незвичайним громадянином країни» (студент 24, Київ); «На політичні рішення думаю ні, а у громадському житті можна — якісь проєкти, ще щось» (студент 13, Львів, 3 курс). У таких висловах також простежується упевненість про те, що людина може впливати при наявності певних ресурсів (фінансовий та/чи соціальний капітал), впевненість про певні специфічні риси, якими буде наділена особа, якщо зможе на щось вплинути, хоча водночас студенти впевнені у впливовості громадських організацій та громадських ініціативах, відзначають значущість волонтерства, зокрема в цьому багато в чому посприяла війна.

Відповідно низький рівень політичного інтересу студентів та досить низька самооцінка внутрішньої ефективності знижують рівень обізнаності про можливості зробити свій внесок у політичні рішення. Є певні абстрактні уявлення про можливості громадського впливу, але без конкретних дій зі свого боку, що загалом починається з уникання всього політичного як занадто складного, нерозуміння структури політики та власних можливостей для впливу, небажання у цьому розбиратися, оскільки політика сприймається як влада та управління, а не як кооперація для досягнення загального блага (у категоріях П. Штомпки).

Також важливим фактором, який визначає готовність чи неготовність до участі у політичних діях, є зовнішня ефективність (за класифікацією Ніємі, Крейга та Матті [157]), яка характеризує впевненість, що уряд відповідає вимогам суспільства, відчуття, що голос простих людей буде почутий. Тобто по суті це є зовнішньою мотивацією до політичної участі, пов'язаною з довірою до соціальних та політичних інститутів. Проаналізувавши рівень довіри студентів до політичних та соціальних інститутів, було виявлено характерну динаміку низького рівня довіри до переважної більшості соціальних та політичних інститутів, що відповідає загальним тенденціям аномії, характерного для українського суспільства (за результатами соціологічного дослідження соціологічної служби Центру Разумкова у 2023 році найнижча довіра у громадян до державного апарату (36 % довіряють), політичним партіям (37 %), судовій системі (41 %), Верховній Раді України (49 %), а найвищий рівень довіри —

до ЗСУ (96 %), волонтерських організацій (88 %), Національної гвардії України (86 %), Державної служби з надзвичайних ситуацій (85 %), Президента України (83%)) [64]. Відповідно до власного дослідження, найнижчий рівень довіри студентів — до судової системи України (4,5 по шкалі від 1 до 10, де 0 — повністю не довіряю, а 10 — повністю довіряю), політичним партіям (4,7) та Верховній Раді України (5,0) (рис. 3.1). Здебільшого студенти пояснюють свою недовіру високим рівнем корумпованості, нерозумінням сфери відповідальності та зайнятості (щодо політичних партій та Верховної Ради).

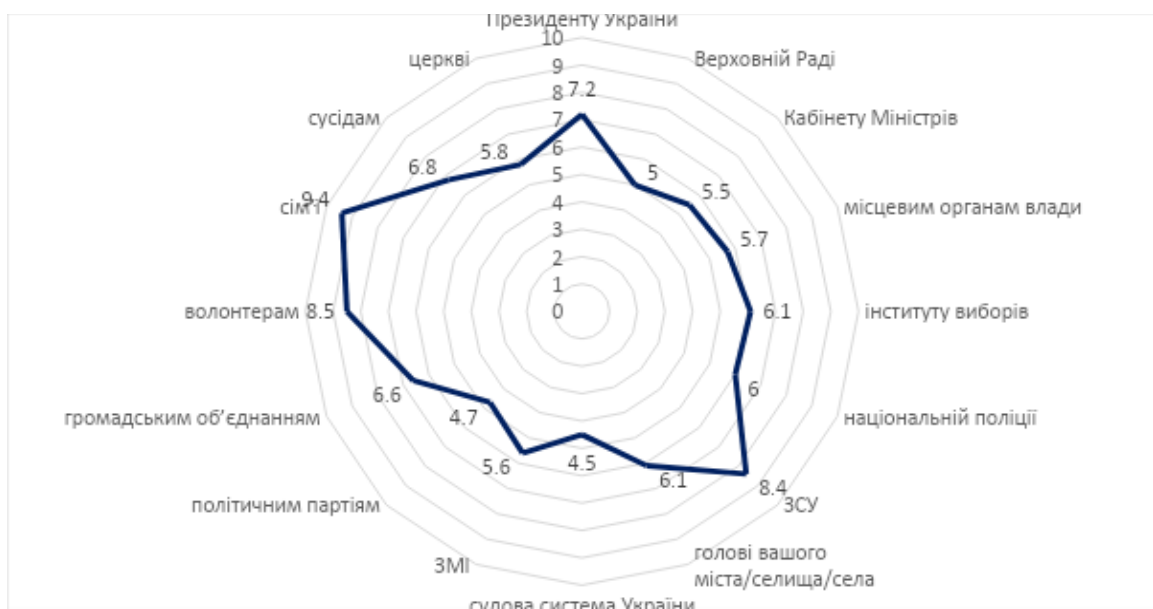

Рис. 3.1. Довіра студентів до політичних та соціальних інститутів

Найвищий рівень довіри характерний до сім'ї (9,4), волонтерам (8,5) та ЗСУ (8,4), що значною мірою обумовлено війною та значною роллю як ЗСУ, які захищають нашу свободу та незалежність, так і волонтерів, які значно допомагають армії та постраждалим від війни. Також достатньо високий рівень довіри до Президента України, що також наразі обумовлено станом війни та відношенням до чинного Президента як Головнокомандуючого, тобто довіра як фактор єднання у кризовій ситуації. До інших соціальних та політичних інститутів усереднений рівень довіри, що також зумовлено низькою обізнаністю про сферу діяльності (зокрема,

деякі студенти зазначали, що не знають, чим займається Кабінет Міністрів та які функціонують міністерства), відсутністю досвіду взаємодії з деякими органами влади, нерозумінням того, чим займаються громадянські організації тощо. Це підтверджує гіпотезу даної дисертаційної роботи про те, що абсентеїзм серед студентів зумовлений низьким рівнем довіри до політичних інститутів (зокрема, до Верховної Ради, Уряду, місцевих органів влади), а також низьким рівнем довіри до процедури виборів в Україні. Відповідно до гіпотези передбачався низький рівень довіри до Президента України, проте це не підтвердилось, що, як було зазначено, пов'язано з війною.

Таким чином, це підтверджує традиційні теорії політичної участі, які розглядають кореляцію відчуття політичної ефективності та політичного інтересу, відповідно до якого відсутність політичного інтересу та низький рівень внутрішньої та зовнішньої політичної ефективності призводить до того, що громадяни відмовляються від участі у виборах та участі у політиці руху (мітингах, бойкотах, демонстраціях) [131]. Низький політичний інтерес серед студентів (окрім вимушеного інформування у зв'язку з війною), низька політична компетентність (незнання щодо політики та відсутність бажання їх поглиблювати) та низький рівень довіри до політичних інститутів, зокрема і до інституту виборів, призводять до високого рівня абсентеїзму серед студентів, що, зокрема, стало одним із факторів неучасті у виборах у 2019 та 2020 роках. Також це призводить до низької залученості до політики рухів (страйків, бойкотів, демонстрації), що, зокрема, підтверджується тим, що 26/30 студентів не брали участь у жодних протестах та мітингах (4 студенти брали участь у мітингах, проте не пов'язаних з політичною тематикою). Це наочно демонструє, що політична ефективність (внутрішня та зовнішня), яка корелює з рівнем довіри, та політичний інтерес є значущими факторами, які обумовлюють готовність чи неготовність брати участь у політичних діях, зокрема у виборах. Це дозволяє скоригувати нашу гіпотезу щодо того, що високий рівень абсентеїзму серед студентів зумовлений не стільки негативними стереотипами й упередженнями про політику, скільки політичною некомпетентністю та упередженнями про власну низьку

внутрішню ефективність (незнання політики та її аспектів поєднується з незацікавленістю, небажанням розбиратися та детальніше вивчати ці аспекти).

Політична участь (у різних форматах прояву) пов'язана з досягненнями загального блага. Відповідно якщо особа не піклується про загальне благо та не пов'язує своє майбутнє з державою, громадянином якої вона є, то вона не буде залучена у політичну діяльність, зокрема вибори, адже не зацікавлена в обранні представників до органів влади, які і направлятимуть майбутній розвиток держави. Зокрема, важливим фактором щодо пояснення високого рівня абсентеїзму серед студентів можуть бути міграційні настрої (не беруть участь у виборах, бо не бачать своє майбутнє в Україні). Відповідно до проведених інтерв'ю було виявлено, що лише 4 студенти з 30 планують виїхати закордон, тоді як переважна більшість студентів (22/30) бажають і надалі залишатися в Україні, розглядаючи лише можливість тимчасово виїхати за кордон для навчання чи працевлаштування. *«Однозначно в Україні. Можливі відрядження за кордон, щоб прославляти нашу Україну, щоб набратися досвіду з інших країн і привозити в Україну. А я буду в Україні, мої діти будуть тут, внуки, всі будуть тут. До війни я думала виїхати у Францію чи Німеччину, або в Ізраїль, але після вторгнення зрозуміла, що ні, це моя земля і нікуди не виїду»* (студент 29, Київ, 4 курс). Студенти, зокрема, пов'язують своє рішення з війною та майбутнім розвитком після перемоги, у чому вони б хотіли брати участь: *«Мабуть все ж таки в Україні, хотілось би після нашої перемоги щось вкласти у розвиток нашої країни, оскільки його маємо розвивати ми як нове покоління»* (студент 2, Харків, 5 курс). Також 4 студенти зазначають, що до війни планували переїхати закордон, але війна змінили їх ставлення: *«До війни планувала, і після війни, це чітка позиція, я вважаю, що кожен з нас може щось поміняти і Україну розвивати, і я як юрист майбутній можу щось змінити»* (студент 11, Львів, 4 курс). Це свідчить про вагомий фактор війни, який змінив ставлення до власного життя і майбутнього, до власної ролі у розвитку держави, що стало імпульсом до підвищення рівня патріотичності та відповідно зменшення рівня міграційних настроїв. Це не підтверджує вагомості фактору еміграційних настроїв, що зумовлюють високий

рівень абсентеїзму серед студентів. Тому постає питання безпосередньо щодо причин неучасті студентів у виборах у 2019 та 2020 роках.

Відповідно до проведених інтерв'ю зі студентами, серед основних причин неучасті у виборах (виборах Президента України у 2019 році, парламентських та місцевих виборах у 2020 році) превалює недовіра до виборів та переконаність, що вже все вирішено, тому один голос нічого не вирішує. Зокрема, 7 студентів з 30 зазначають відсутність довіри до виборів: *«Я не вірю в вибори. Мені здається, що там усе вирішено, і мій голос не впливає. Це стосується усіх виборів»* (студент 25, Київ, 4 курс). Також відмова від участі пов'язана з незацікавленістю та низькою оцінкою власних можливостей на щось вплинути: *«Це тому що я вважала політику чимось не цікавим та для старшого покоління, і взагалі у мене була така думка, що мій вибір ні на що не впливає, нічого не зміниться, я не вплину на корупцію, і тому я навіть не роздумувала іти чи не йти»* (студент 10, Харків, 4 курс). Також недовіра до виборів та небажання брати у них участь пов'язана з впевненістю про олігархічні впливи та корупцію під час виборів, що знижує мотивацію брати участь у такому форматі: *«Я не брав участь, я був молодший, я просто спостерігав. У мене сформувалося враження, що проходять ті кандидати, які мають більше грошей, немає довіри особливо. На місцевих та ж сама ситуація»* (студент 21, Київ, 5 курс).

Іншим не менш важливим фактором є низький рівень обізнаності та політичної компетентності студентів, що проявляється у тому, що вони не розбираються в кандидатах, не знають їх програмних положень і не бажають в цьому розбиратися: *«На той момент я не сильно розбиралася у тому всьому. Я брала приклад з бабусі, яка не ходила на вибори або йшла і псувала бюлетень. Я не вважаю, що цим я якось впливаю на долю країни, я не бачу різниці між кандидатами, у них інші інтереси. А парламентськими та місцевими я взагалі не цікавлюсь і так само не бачу сенсу і різниці між кандидатами»* (студент 23, Київ, 5 курс). В свою чергу це призводить до того, що відсутній політичний інтерес призводить до низької внутрішньої і зовнішньої політичної ефективності та відповідно до абсентеїзму: *«Ні, тому що не була компетентна щодо кандидатів, я не розуміла за кого голосувати, потрібно мати уявлення про людину, а коли не цікавишся, то не можеш оцінити, тому краще*

утриматись і не голосувати і дати можливість більш обізнаним людям обирати долю, а не навмання, як я (студент 14, Львів, 5 курс).

5 студентів зазначили, що не знали кандидатів, тому вирішили утриматися від голосування: *«Ну просто з тих кандидатів, які були, я знала тільки двох — Порошенка та Зеленського. Більша частина кандидатів мені була незнайома. Все ось ці політичні кампанії, які вони проводили, вони проводили безпосередньо перед самими виборами. Це все виглядало трохи лицемірно — ось ці всі роздачі гречки, якісь обіцянки, і за підсумком мені не було за кого голосувати. Голосувати просто наосліп — ну теж не хочеться, а серед тих кандидатів, яких я знаю, мені не імпонує жоден. З тієї ж причини парламент: багато людей, я не знаю хто ці люди, що вони робили, чим вони займалися» (студент 1, Харків, 5 курс).*

Для деяких студентів політика не була пріоритетною, тому на момент проведення виборів та приділення уваги голосуванню, вони надали перевагу іншій діяльності або особистим питанням: *«Чесно кажучи, я навіть не пам'ятаю, коли були вибори мера. Я б сказав, що це не було досить високо у списку моїх пріоритетів, плюс я тоді почав свої перші стосунки, і я мав трохи зміщені акценти» (студент 3, Харків, 4 курс).* Це свідчить про місце політики та політичної активності у переліку потреб громадян, низьку значущість політики та значущості власної участі у вирішенні спільних справ, коли участь у виборах сприймається як зайва витрата часу.

Також фактором стала і технічна складова: 3 студенти зазначили, що їх не було у списках, тому вони і не взяли участь: *«Я тоді жила по адресу прописки, мене можна було знайти, але мені не прийшло запрошення, знайомим прийшло, а мені ні, і тоді треба там писати якусь заяву, ходити там розбиратися. Не достатньо було просто прийти на дільницю і спитати чому немає запрошення, а я не хотіла ходити вирішувати це. Якби прийшло запрошення я б пішла» (студент 8, Харків, 5 курс).* Проте це також вказує на незначущість політики для особи, бо студенти не вважали за потрібне подати заяву на внесення їх у список, що свідчить про певні лінощі та відсутність мотивації до участі у виборах (перший електоральний досвід). *«Але в результаті, коли настали вибори, я спеціально стежив за соціальними опитуваннями. І, в цілому, кандидат, якому я віддавав би перевагу, перемагав із*

достатньо великим запасом, тому мені було трошки все одно, тому що той результат, який мене цікавить, все одно і без моєї участі вийшов би. І тому я це значно знизив у списку своїх пріоритетів. Також було і про парламентські вибори. Ну там я вже вважаю було важливо — мій голос справді міг вплинути на співвідношення сил, можливо, міг би бути вирішальним там. Якоїсь миті місце зайняла б інша партія, але знову ж таки я просто полінувався» (студент 3, Харків, 4 курс). Таке відношення ілюструє певне викривлене сприйняття своєї ролі у політиці (ставлення або все вже вирішено, або все одно переможе той, кого я б підтримав). Відповідно таке ставлення призводить до зниження явки на виборах та також може вплинути на результати, оскільки іноді 1 % може стати вирішальним для певної партії чи кандидата.

Таким чином, серед основних причин неучасті студентів у виборах можна зазначити наступні:

- переконання, що вже все вирішено;
- переконання, що один голос нічого не змінить;
- недовіра до виборів (все куплено);
- власна некомпетентність (не розбираються в політиці);
- незацікавленість політикою загалом;
- незнання кандидатів та їх програмних положень;
- інші пріоритети (незначущість політики як такої);
- лінь.

Тобто можемо побачити свідоме ухилення від участі у виборах, незважаючи на той факт, що у переважної більшості студентів (28 з 30) найближче оточення (батьки та родичі) зазвичай беруть участь у виборах, а політична тематика обговорюється напередодні виборів, хоча і не є пріоритетною: «Так, батьки, родичі беруть, старші люди моєї родини беруть участь. І я бачу у них не дійсно є та база, яка дозволяє їм орієнтуватися у цій площині. Деякі друзі беруть участь, я б сказала меншість. Раніше ми якось мінімально щось обговорювали, мабуть, було нецікаво за рахунок відсутності знань. Тепер це було б цікавіше, але ситуація така, що всі і так усе знають, ми дивимось новини» (студент 4, Харків, 5 курс); «В колі друзів ця тематика

обговорюється також, хоча і в меншій мірі. Хтось бере, з друзями обговорюємо, деякі думають, що від нас все залежить. А є такі, як я: що можна, але це витрата часу» (студент 25, Київ, 4 курс).

Також показовим аспектом є оцінка перспектив участі студентів у майбутніх виборах (при моделювання ситуації, якби вибори проводилися найближчим часом після перемоги). Більшість студентів (16 з 30) зазначили, що взяли б участь у виборах, пояснюючи це більш свідомим ставленням до політики та впливом війни, зокрема звертаючи увагу на те, що після перемоги потрібно обрати гідного кандидата для відновлення країни: *«Так звичайно пішла б. Важливо обирати президента, особливо після війни, коли буде відновлення, потрібно обрати гідного, щоб не було корупції ...» (студент 12, Львів, 4 курс); «Так, я вже більш свідомо це все вивчаю, і розумію чому це важливо, що голос кожного і знання кожного це наша зброя» (студент 14, Львів); «Думаю так, взяв би участь, бо я хочу далі продовжувати історію і будувати майбутнє рідної країни» (студент 7, Харків, 4 курс).* Студенти звертали увагу і на той факт, що війна показала, що не можна бути аполітичним, тобто побачили, що можуть впливати на події в країні та повинні це робити: *«Так, я би взяла участь. На це вплинув більш за все початок війни, побачила, що відбувається з країною, де люди аполітичні, і мені не хочеться, щоб наша країна була така ж сама, і я на це можу вплинути» (студент 2, Харків, 5 курс).*

Декілька студентів готові взяти участь у виборах, проте це залежить від кандидатів, які будуть балотуватися, і вони будуть знайомі з їх діяльністю: *«Дивлячись хто там буде. Якщо я знаю хоча б приблизно, що людина робила, чим займалася до того, як вона обійняла посаду або ось протягом того, коли вона була на посаді, тоді можливо б я пішла проголосувала за неї. Якщо це знову буде десять людей, яких я не знаю, про яких я гадки не маю хто це, ну сенс мені голосувати. Чи то мій голос приведе до влади якогось корупціонера чи людини, яка просто знищуватиме країну, чи мій голос залишиться при собі» (студент 1, Харків, 5 курс).*

7 студентів зазначили, що все одно не будуть брати участь у виборах, бо впевнені у корупції під час виборів, не бачать змін, особливо щодо виборів, та не бажають голосувати за тих самих кандидатів, які балотувалися вже стільки років

поспіль: *«Ні, не брала б, тому що це не демократія, коли ми обираємо між людьми, які купили собі місце кандидата» (студент 24, Київ, 4 курс).*

4 студенти не впевнені щодо власної участі, оскільки рішення залежить від багатьох факторів, а 1 студент зазначив, що пішов би на вибори разом з друзями, розглядаючи це як можливість зустрітися та поспілкуватися з друзями.

Виходячи з аналізу причин неучасті у виборах, можна побачити скептичне відношення і до політики, до кандидатів, і до власної можливості на щось вплинути. Проте війна значно змінила ставлення студентів до власної ролі у громадянському та політичному житті суспільства, що, зокрема, відображається і у ставленні до власної політичної участі у майбутньому, коли переважна більшість студентів перестає бути абсентеїстами, стає більш усвідомленою та мотивованою. Це може бути пов'язано із соціалізацією та дорослішанням, але значним фактором ціннісних змін стала саме війна, яка нікого не залишила осторонь від суспільних та політичних проблем. Зокрема, щодо впливу війни, то більшість студентів (23 з 30) зазначили, що їхнє ставлення до політики змінилося. Так, 16 студентів стали більше цікавитися політикою, розбиратися в структурі влади, більш свідомо ставляться до своєї участі у політичному житті: *«Так, раніше мене взагалі не цікавили новини, я повністю ігнорувала тривожні новини до війни, а зараз зрозуміла, що не можу відокремитись від новин і необхідно слідкувати за політичним життям. І ті ж петиції — я за ними слідкую і підписую» (студент 10, Харків); «Вплинула, тому що після початку війни я більше орієнтуюсь в органах, маю уявлення, хто за що відповідає, і розумію, на що впливає те чи інше прийняте рішення — на користь людей чи органу» (студент 14, Львів, 5 курс).*

6 студентів зазначили, що стали більше брати участь у громадському житті, в громадських ініціативах, волонтерити та підтримувати ЗСУ: *«Звичайно змінила ставлення щодо багатьох політиків, особисто я почав більше брати участь у громадських подіях» (студент 21, Київ, 5 курс).*

1 студент зазначив, що виріс рівень довіри: *«Так, більше довіри стало, з'явилося відчуття, що система піклується про своїх людей, розумієш, що у порівнянні з сусідом нам пощастило з політичною системою, вона крута, її треба підтримувати*

та розвивати» (студент 28, Київ, 4 курс). Водночас 2 студенти зазначили ситуацію зворотню — щодо втрати довіри взагалі, а 2 не хочуть цікавитися політикою загалом, прагнуть відмежуватися від політики, а у декількох студентів ставлення не змінилось.

Саме війна стала рушійною силою, яка зробила неможливим залишатися аполітичним чи відмежуватися від громадянського життя.

Також оцінюючи мотивацію щодо можливої участі у виборах, студенти зазначили серед основних мотивів підтримку обраного кандидата, появу нових молодих кандидатів, проведення чесних виборів, можливість своїм голосуванням на щось вплинути та реакцію з боку органів управління (можливість бути почутими та результативність), лобіювання власних інтересів. Зокрема, велику вагу у прийнятті рішення про участь у виборах займає особа кандидата (надання переваги конкретному кандидату) з урахуванням наслідків цього вибору: *«Залежить від того, хто буде в кандидатах, щоб не упустити можливість, щоб до влади прийшло якомога менше людей, позиція яких буде нести країні і людям негативні наслідки» (студент 20, Львів, 5 курс). Зміна політичних еліт також є очікуваним фактором, який сприятиме більшій залученості студентів у виборах: «Піду на вибори, коли будуть балотуватися більш молоді люди. Треба змінювати усе, модернізувати і прибирати тих, хто вже давно там сидить. Але участь має брати людина, яка вже має певний досвід, рівень належний» (студент 15, Львів, 5 курс). 5 студентів зазначили, що стали розуміти значущість власної участі і впевнені, що можуть мати вплив на прийняття рішення: «Це необхідно, бо кожний з нас може щось змінити, ми живемо у демократичній країні, у нас воля народу. Ми обираємо, тому маємо робити цей вибір» (студент 11, Львів, 4 курс).*

Щодо референтних груп, які можуть вплинути на прийняття рішення брати участь у виборах чи не брати, то майже всі студенти (21 з 30) зазначили, що це їх самостійний свідомий вибір — ніхто не може вплинути на їх рішення щодо участі та щодо вибору за кого голосувати: *«Немає конкретної людини, яка сказала б що треба. Ні, якщо я відчуваю, що мій голос вирішить щось, і я бачу цього кандидата на посаді, то пішла б» (студент 15, Львів, 5 курс). 6 студентів зазначають поради батьків, проте підкреслюють, що остаточне рішення прийматимуть все одно самостійно: «Напевно,*

батьки. Всі політичні думки, досвід — це вплив батьків, за кого вони голосують — і я буду підтримувати цього кандидата, бо думка батьків авторитетна, але зараз я б свідомо все це робила» (студент 11, Львів, 4 курс). Ще 3 студенти зазначили про вплив друзів (готовність піти на вибори разом з компанією).

Дистанціювання від політики у зв'язку з фактором недовіри та загальної незацікавленості політикою, низька оцінка власної політичної ефективності гіпотетично може трансформуватися у певні форми громадянської активності (громадські та благодійні організації, волонтерство тощо). Відповідно до інтерв'ю жодний студент ніколи не входив до складу політичних партій і лише 5 осіб з 30 входять до складу громадських чи благодійних організацій, а більшість студентів (19/30) не входять до складу жодних організацій, хоча 6/30 зазначили, що офіційно не входять до складу жодних організацій, проте допомагають та беруть участь у деяких ініціативах, зокрема волонтерять. І цьому здебільшого посприяла війна: *«Не входила, зараз входжу в благодійну організацію, займаюсь волонтерством, бо Президент сказав на початку війни, що кожний може допомогти і у своїй сфері, я почала представляти нашу організацію на міжнародному рівні, бо в мене це виходить — закликати донатити інші європейські організації» (студент 14, Львів, 5 курс).*

Щодо участі у громадському житті (долучення до громадянських ініціатив), то переважна більшість студентів (27 з 30) мають досвід участі у різних ініціативах як на національному рівні (підпис петицій), так і локальному (збір підписів для ремонту шкіл, прибирання під'їздів тощо). Переважна тематика таких петицій — військова, екологічна, ремонт шкіл та спортивних майданчиків, декомунізація (знесення пам'ятників, перейменування вулиць) тощо: *«Мої батьки були проти вирубки лісу задля новобудови — і я підписував петицію» (студент 28, Київ, 4 курс); «Один раз з подругою обирали якою фарбою пофарбувати під'їзд і ходили збирали підписи» (студент 23, Київ, 5 курс).* Тобто переважна активність студентів стосується підпису електронних петицій та поодинокого досвіду вирішення локальних проблем (що демонструє розуміння важливості участі та власного впливу для вирішення локальних проблем, проте зневіра щодо власної ефективності на національному рівні щодо вирішення політичних питань, окрім окремих тематик, як-от декомунізація).

Залученість до таких ініціатив та особливості розуміння політичного (не як «загальної справи») також пояснюється специфікою сприйняття громадянської та політичної позиції особи. Зокрема, щодо громадянської позиції особи, то студенти пов'язують її переважно з:

- висловленням власної думки;
- участю в громадській активності заради змін в суспільстві та державі;
- ставленням до власного міста (не смітити, сприяти розвитку тощо),
- волонтерством;
- участю у демонстраціях, відстоюванням своєї власної думки;
- публічною демонстрацією своєї позиції (зокрема, і активність у соціальних медіа);
- особистісними рисами (чесність, небайдужість, патріотизм, законослухняність).

Також декілька студентів вважають проявом громадянської позиції людини участь у виборах, політичну зацікавленість та політичну компетентність: *«Небайдужість, зацікавлення політикою, розуміти хто при владі, хто в команді» (студент 25, Київ, 4 курс); «Коли людина знає, кого обрати, яку політичну силу, яка думка у тебе щодо конкретної проблеми, якщо тобі не все одно, що відбувається навколо, то ти маєш громадянську позицію» (студент 20, Львів, 5 курс).*

Хоча у студентів присутнє розуміння сутності громадянської позиції, але не всі готові її демонструвати, зокрема 11 студентів з 30 зазначили, що ніяк не проявляють свою громадянську позицію, вважаючи це небезпечним, неважливим або не мають часу для цього: *«Ні, я відчуваю потребу в цьому, але якщо моя думка не збігається з думкою більшості, у мене можуть бути через це проблеми. Тому немає сенсу її висловлювати» (студент 1, Харків, 5 курс).* 6 студентів з 30 не демонструють свою позицію публічно, а лише у вузькому колі друзів: *«Публічно я нічого не говорю, а в вузькому оточенні я маю чітку позицію щодо країни, президента, армії» (студент 19, Львів, 4 курс).* 13 студентів з 30 демонструють свою громадянську позицію у підтримці України, волонтерстві, підписі петицій, допомозі сусідам, закликах у соціальних мережах, а також розповсюдженні інформації закордоном (але здебільшого така

активність почалася саме з початком війни): *«Раніше не проявляла до моменту, коли почала волонтерити, а зараз займаюсь цим і почала проявляти громадянську позицію (студент 14, Львів, 5 курс); «Моя активність у цьому закінчується на якихось закликах у соцмережах, підписування петицій, які здаються мені важливими, просування цієї теми у твіттері, оскільки там більше охоплення і там можна впливати на політиків» (студент 2, Харків, 5 курс).* Водночас саме в умовах війни студенти стали більше займатися волонтерством — 19/30 студентів зазначили, що хоч раз, але займалися волонтерством, зокрема у підтримці постраждалих під час війни: *«Так, це було і до війни і під час війни, коли був великий наплив біженців, то там брала участь, а до війни в більш творчих подіях допомагала» (студент 15, Львів, 5 курс).*

Проактивна позиція у громадському житті може корелюватися з активною позицією в університеті, зокрема входження до органів студентського самоврядування, профкому тощо, проте така частка студентів невелика — 7 студентів з 30 зазначили, що входять до складу органів студентського самоврядування чи профспілки, і цим активно займаються. Переважна більшість (20/30) не входять до жодних студентських організацій чи гуртків, а 3 з 30 переважно займаються культурною чи спортивною діяльністю. Це також є показовим фактором щодо невеличкої кількості активістів у загальному студентському середовищі. До того ж більшість студентів (18 з 30 студентів) не беруть участь у жодних активностях чи заходах в університетів (що також пов'язано з умовами ковіду та війною, проте студенти не беруть участь навіть в онлайн-активностях), 8 студентів з 30 беруть участь в заходах чи організують їх, 4 з 30 — у культурних чи наукових заходах: *«Проведення конференцій, обговорення фізичних проблем. І тут я маю більше впливу на викладачів, аніж на владу у світі» (студент 25, Київ, 4 курс).* І одна особа згадала про участь у виборах ректора.

Щодо політичної позиції особи, то проявом її студенти вважають:

- висловлення своїх думок щодо політичних питань та політичних діячів;
- підтримка певних політичних сил;
- зацікавленість у політичному житті країни;
- участь у мітингах;

- підпис петицій;
- публічні виступи з метою впливу;
- участь у виборах.

Зокрема, лише 5 студентів зазначили вибори як прояв політичної позиції особи (хоча і не довіряють їм): *«Ті ж петиції... Не можу сказати... Вибори, але не довіряю»* (студент 21, Київ, 5 курс). Здебільшого студенти звертали увагу на зацікавленість політичних життям, наявність власної думки щодо майбутнього розвитку країни та її висловлювання: *«Висловлювання своїх думок і дій, які стосуються конкретних політичних діячів, якусь партію людина підтримує, якусь — ні, висловлює своє ставлення до внутрішньої та зовнішньої політики, якою б вона хотіла її бачити, і який тримає зв'язок з цим»* (студент 4, Харків, 5 курс).

Цікавою є думка студентів щодо найефективнішого інструменту впливу на політику. Переважна більшість студентів зазначає, що найефективнішим інструментом впливу є мітинги, протести, мирні демонстрації, а також більш радикальні дії за прикладом Революції Гідності як демонстрація непогодження або метод, щоб громадяни були почуті: *«Мирні демонстрації або, коли потрібно, — не дуже мирні протести — це найбільші важелі впливу на владу»* (студент 10, Харків, 4 курс); *«Мітинги у великому масштабі, революції, коли тебе не чують, і ти виходиш, або в онлайні так само»* (студент 25, Київ, 4 курс). Лише 3 студенти зазначили вибори як інструмент впливу на політику, що може щось змінити, що також демонструє сприйняття електоральних процесів та відповідне ставлення до власної участі у них. Серед інших інструментів впливу студенти зазначили підпис петицій, активність громадянського суспільства, публічні звернення та заяви до політиків, референдуми, ЗМІ тощо.

Хоча студенти вважають найефективнішим інструментом впливу мітинги і протести, проте наразі більшість з них (23 з 30) ніколи не брали участь у таких форматах, не всі вважають їх доцільними і готові взяти участь. Деякі студенти зазначили, що за жодних умов не взяли б участь у мітингах: *«Ні. Я вважаю, що мітинги це непродуктивно, щоб висловити свою якусь думку, тому що мітинги — це для мене асоціюється теж з дикістю, за моїм досвідом у житті. Тому в мітингах я*

б ніколи не взяла участь, щоб не сталося» (студент 5, Харків, 4 курс). Інші студенти за відсутності досвіду участі у мітингах готові доєднатися за умов вирішення проблем, які стосуються їх особисто: «Я це ніколи не робив після того, як мій брат сказав, що йому за це непогано платять. Але пішов би, якби, наприклад, не вивозили б сміття з мого будинку — я б перекрив дорогу» (студент 24, Київ, 4 курс); «Ні. Взяв би участь, якщо щось критичне станеться, наприклад, не добудували дім, тоді піду» (студент 26, Київ, 4 курс). Тобто переважною мотивацією є наявність проблем, які зачіпають особисті інтереси або стосуються умов життя найближчого оточення, своєї громади, а також спільне бачення (ідеологія), якась критична ситуація або радикалізація суспільних настроїв: «Ніколи. Взяла б участь у такому, якщо була б ситуація як в 2014 році на Майдані» (студент 30, Київ, 5 курс). Тобто можна побачити, що студенти готові взяти участь у випадку утиску прав та у радикальних формах, як-от революція, проте уникають участі у більш мирних та формалізованих форматах політичної участі (наприклад, вибори), хоча наразі в умовах війни декларують бажання взяти участь у виборах у майбутньому. Це підтверджує гіпотезу про те, що студенти, як динамічна та радикальна когорта, готові брати участь у політичному житті у трансформаційні чи турбулентні періоди, які пов'язані з ціннісним переосмисленням (революція чи війна).

В умовах інформаційного суспільства та діджиталізації важливу роль відіграє поява нових форм політичної участі та політичних комунікацій в онлайн-просторі, зокрема у соціальних медіа та соціальних мережах. Наразі серед студентів найбільшою популярністю користуються Telegram, Instagram, YouTube, Twitter, TikTок, меншою мірою — Facebook (у студентів він асоціюється як «більш серйозна» соціальна мережа для більш дорослих та більш політично спрямована). Соціальні мережі є каналом комунікації, в умовах війни — оперативного інформування, відповідно до чого стає важко уникати політичні новини, оскільки всі студенти користуються Telegram і підписані на Telegram-канали. Також для моніторингу новин студенти читають онлайн-ЗМІ, дивляться новини по ТБ (але у рідких випадках).

Аналізуючи сучасні тенденції цифровізації політичної участі, студенти зазначили, що не вважають, що онлайн-форми політичної участі зможуть замінити

офлайн-формат. 10 студентів з 30 вважають, що соціальні мережі чи е-платформи не замінять традиційну політичну участь: *«Ні, це можна на перших порах, але коли ти висловився, треба починати щось робити. Всі зрозуміли твою позицію, але роби щось, показуй це. А також є боти, і через них ми не можемо використовувати коментарі як індикатор думок суспільства»* (студент 8, Харків); *«Досить різні речі: онлайн — ти просто демонструєш свою позицію, але це не замінить пікет під ВР, бо немає прямої комунікації»* (студент 27, Київ, 4 курс). 5 студентів бачать у діджиталізації політичної участі перспективи і переваги над традиційною участю, а 15 студентів з 30 вважають що це додаткові можливості, які будуть і надалі доповнювати існуючі офлайн-практики політичної участі, але не замінять їх: *«Сто відсотків не замінить традиційну, бо це симулятор політичної активності. Це гарний інструмент, щоб злити політичну агресію, але нічого не зробити. А треба все робити реально: ходити, казати, бути. Але якщо в тебе мільйон підписників, ти пишеш пост, і цей мільйон виходить на Майдан, тоді так* (студент 28, Київ); *«Вибори є вибори, висловлювання — це інше, тому на виборах треба все одно голосувати, а висловлювати свою позицію онлайн. Я вважаю, це неповна заміна, але це альтернатива, бо час змінюється, суспільство також має змінюватись, щоб бути попереду, а не залишатись на місці. Ще краще, коли це комбінація, і якісь дії офлайн, а онлайн — це дійсно дуже гарний інструмент, щоб зібратися, щоб знайти однодумців, обговорити, згуртувати. Це дуже потужне поле інформації, і воно дуже тісно пов'язане з нашим життям зараз, тож не можна нікуди відкидати всі ці інструменти онлайн»* (студент 4, Харків, 5 курс). Тобто онлайн-форми політичної участі та комунікації є зручним інструментом, який дозволяє висловити свої погляди, знайти однодумців чи запустити флешмоб чи акцію протесту, але її втілення потім повинно перейти в офлайн-простір, щоб мати потрібний ефект, вплив.

Варто звернути увагу і на той факт, що для більшості студентів (22 з 30) недостатньо висловити свою позицію онлайн, оскільки онлайн-висловлення чи навіть онлайн-протести легше проігнорувати, воно не стає ефективним важелем впливу, до того ж пов'язане з дилетантством (наприклад, коли у коментарях конфліктують два не експерти у певній тематиці, що ні до чого не приводить, окрім негативних

дискусій): *«Може, щоб висловити думку це може бути і достатньо, але щоб вплинути на когось, мені здається, цього буде замало, тому що ті, хто будуть з тобою згодні, вони і будуть з тобою згодні, а ті хто не згодний, вони сприймають цю інформацію як подразник. Якщо так подивитися, і, мабуть, буде викликати більш негативні асоціації, тому не вважаю, що це ефективно» (студент 5, Харків, 4 курс).*

Незважаючи на те, що сучасне покоління більш діджиталізоване і занурене в онлайн-комунікації, вони не проявляють політичну активність в онлайн-просторі. Зокрема, 20 студентів з 30 зазначають, що не проявляють політичну активність онлайн (не роблять дописи чи репости на політичну тематику, не долучаються до дискусій на політичні теми у соціальних мережах, не ініціюють дискусій тощо). Студенти зазначають, що на початку війни робили дописи щодо війни, але наразі вже нічого схожого не публікують, окрім розміщення інформації про збори для військових і т. п. Таке ставлення до політичних дискусій у соціальних мережах також пов'язане з тим, що студенти вважають такі дебати марними та пов'язаними зі сварками, чого прагнуть уникати: *«Ні, з політикою я такого не роблю, бо є пост, а в коментарях усі думки різні, поливають один одного брудом, не хочу приймати у цьому участь (студент 15, Львів, 5 курс); «Ні, зараз політичні інтереси, які проявляють блогери в мережі, — це нічого не дає. Сенс доводити, якщо це чужа людина, яка інакше мислить? Хто проявляє політичну активність, той пішов у ЗСУ» (студент 24, Київ, 4 курс).* Відповідно у студентів переважно пасивна позиція у соціальних мережах (щодо політичної складової). Лише 8 студентів зазначили, що іноді коментують новини чи роблять якісь дописи, пишуть звернення до політиків: *«Роблю, але те, що стосується здебільшого України: якісь статистики смертей, руйнувань, здебільшого направлені на гуманітарний стан України у війні, також репости в Instagram. Залишала коментар мерові нашого міста через те, що він не приділяє уваги нашому району з допомогою через руйнування. На початку війни вела дискусії з росіянами, але це марно» (студент 9, Харків, 4 курс).* Проте деякі студенти вважають такі форми не дієвими: *«Так, іноді я коментую новини, якщо мені хочеться довести комусь свою думку, не агресивно звісно, але якщо чесно, такі онлайн-активності здаються не настільки дієвими, мені не дуже подобається це»*

(студент 10, Харків, 4 курс). Загалом, такі формати студенти вважають неідеальними та дещо негативними, оскільки вони приводять до сварок у соціальних мережах, а не вирішення проблеми чи просто обміну різними думками. Саме тому студенти намагаються уникати таких дискусій, особливо з незнайомими людьми: «Ні, тому що в онлайн-форматі стільки людей пише, що можна не помітити. Деякі взагалі не читають усе це, бо багато усього. Намагаюсь уникати онлайн-суперечок, бо дуже багато людей з різними позиціями, починається сварка, настрій псується, починаються сперечання, які не дають жодного результату» (студент 9, Харків, 4 курс); «Публічно ніколи, тому що я розумію, що з моєю думкою не погодяться. Тому я стараюсь мовчати, тому що у мене є три правила основні, які можуть дуже сильно людей посварити. Три правила — це ніколи про віру не кажи, про політику, і якісь там смаки у чомусь. Тобто це три речі, які я зачіплю і стовідсотково посварюся, тому що у кожного своя думка. І тут ти або будеш правим і без друзів, родини, яких втратиш у сварці, або ти просто промовчиш, і все буде нормально, тому при друзях ми там можемо обговорити якусь тему, але якщо ми щось не згодні, то все, починаємо про щось інше говорити» (студент 6, Харків, 4 курс). Тобто серед студентів тема політики стає навіть дещо табуованою, яка потенційно може стати причиною конфліктів.

Щодо політичної участі онлайн, зокрема участі в електронному голосуванні, то 19 студентів з 30 зазначили, що взяли б участь у такому форматі, оскільки він більш зручний та швидкий, сучасний, хоча у деяких студентів викликає сумніви стосовно технічної реалізації, доступу для усіх поколінь та фальсифікації результатів: *«Думаю, взяла б, але не всі мають змогу в цифровому середовищі приймати участь у виборах: старше покоління, у яких немає смартфонів, або не вміють користуватися. Але сама ідея подобається» (студент 15, Львів, 5 курс).* Але все одно ключовим фактором залишається ставлення до виборів та бажання голосувати, оскільки обрана технологія лише полегшує процедуру голосування: *«Думаю, так, тут залежить не від формату, а від бажання проголосувати. Якщо захочу, то я і наживо піду, але онлайн зручніше, швидше. Хтось проживає не за місцем прописки, хтось захворів, а так усі зможуть» (студент 20, Львів, 5 курс).* 3 студенти звернули увагу, що готові взяти

участь у такому форматі виборах, але остаточне рішення залежить від кандидатів, які будуть балотуватися: *«Так, я б узяв участь, але знову ж таки, буде дуже сильно залежати від політичного клімату країни і від того, який це кандидат сам по собі»* (студент 6, Харків, 4 курс).

Таке ставлення студентів і до е-голосування, і загалом до політичної участі в онлайн-просторі спростовує нашу гіпотезу щодо того, що високий рівень абсентеїзму серед студентської молоді зумовлений заміщенням реальної політичної участі онлайн-участью та онлайн-комунікаціями. Якщо студенти не зацікавлені політикою загалом, сприймають її як привід до конфліктів, то формат участі (онлайн чи офлайн) не має жодного значення, оскільки не нівелює ключових факторів, які визначають бажання студентів відмежуватися від політики та участі у виборах зокрема.

Таким чином, проведене дослідження дає можливість зрозуміти уявлення студентів про політику, самооцінку політичної компетентності та політичної ефективності, виокремити основні причини, які зумовлюють високий рівень абсентеїзму серед студентів, та вплив діджиталізації політичних комунікацій та політичної участі, які стають додатковими формами залученості для активних та зацікавлених осіб, проте не змінюють ставлення та рівень залученості тих, хто не зацікавлений політикою чи має негативне ставлення до неї. Зазначені особливості політичної та громадянської участі та політичних комунікацій студентів дають розуміння перспектив і трансформацій активності студентів у майбутньому, зокрема звертаючи увагу на фактор війни, яка стала ключовою ціннісною трансформації студентів, їхнього переосмислення значущості власної участі у політичному та громадському житті суспільства.

3.3. Рекомендації щодо мінімізації студентського абсентеїзму

Вирішення проблем у суспільстві, симптомом яких є абсентеїзм і до яких може призвести, а також виявлені причини студентського абсентеїзму потребують реагування та певної низки дій, щоб нівелювати ризики та негативні наслідки, які можуть виникнути при ігноруванні абсентеїзму або при збереженні високого рівня

абсентеїзму, особливо серед студентства та інших груп молоді. Проте реагування передбачає не досягнення мети стовідсоткової явки на виборах, а підвищення компетентнісної участі громадян, усвідомленого ставлення до власної політичної та громадянської участі, мотивованої залученості до вирішення суспільних проблем на різних рівнях.

Відповідно до емпіричного дослідження і виявлених причин студентського абсентеїзму пропонуємо розглянути можливі заходи з нівелювання причин та загроз від збільшення рівня абсентеїзму, зокрема серед студентів (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Рекомендації щодо заходів для нівелювання загроз студентського абсентеїзму

Причини студентського абсентеїзму	Загрози від ігнорування	Рекомендовані заходи
Переконання, що все вже вирішено	Збереження політичної культури підданського типу, перетворення громадян з суб'єктів влади в об'єкт	<ol style="list-style-type: none"> 1. Сприяння формуванню партисипаторної політичної культури з представницькими дорадчими процесами. 2. Трансформація сприйняття демократії як системи у сприйняття демократії як культури з відповідними цінностями та практиками. 3. Розвиток низового громадянського активізму. 4. Розвиток компетентнісної участі.
Переконання, що один голос нічого не змінює	Політичний інфантилізм молоді	<ol style="list-style-type: none"> 1. Підвищення рівня громадянських та політичних компетентностей, політичної поінформованості. 2. Зміна мотивації протесту на мотивацію причетності. 3. Залучення у дорадчі процеси. 4. Збільшення практик учнівського та студентського самоврядування. 5. Збільшення рівня залученості молоді у вирішення справ місцевих громад.
Власна некомпетентність, незацікавленість політикою	Порушення політичної соціалізації молоді	<ol style="list-style-type: none"> 1. Громадянська освіта у школах з метою формування громадянських компетентностей. 2. Громадянська освіта у ЗВО з метою набуття громадянських компетентностей. 3. Підтримка та заохочення учнівського та студентського самоврядування. 4. Підвищення кваліфікації вчителів та викладачів у напрямі громадянської освіти та набуття громадянських компетентностей.

Інші пріоритети (незначущість політики загалом), лінь	Консерватизм та «старіння» політики	1. Квоти для представленості молоді у партіях, парламенті, органах місцевої влади. 2. Залучення молоді до консультування, розробок Стратегій, GR тощо.
---	-------------------------------------	---

Серед причин студентського абсентеїзму було виявлено переконання, що вже все вирішено. Збереження такого ставлення до власної участі та політичних процесів у державі (що також пов'язано з недовірою до політичних інститутів та інституту виборів, корупцією тощо) сприятиме збереженню превалювання в Україні підданського типу політичної культури, підданської ментальності та пасивної позиції громадян, стремління бути «поза політикою», аномії тощо (звичайно, в умовах війни значно збільшився рівень громадянської активності, але ми беремо до уваги загальні тенденції, а не лише момент турбулентності та соціально-політичної кризи). Для нівелювання цієї загрози та враховуючи європейський досвід, необхідно сприяти трансформації існуючої політичної культури та ментальності у партисипаторну політичну культуру з елементами представницьких деліберативних (дорадчих) процесів, що представляють собою процеси, коли вибрана група громадян широко представляє інтереси спільноти, витрачаючи значний час на навчання та співпрацю за допомогою обговорення для формування колективних рекомендацій для політиків [142, с. 4]. Дослідження, проведене OECD, Організацією економічного співробітництва і розвитку, дає опис 12 моделей представницьких дорадчих процесів (рис. 3.2), а також досвід країн з їх імплементації (рис. 3.3).

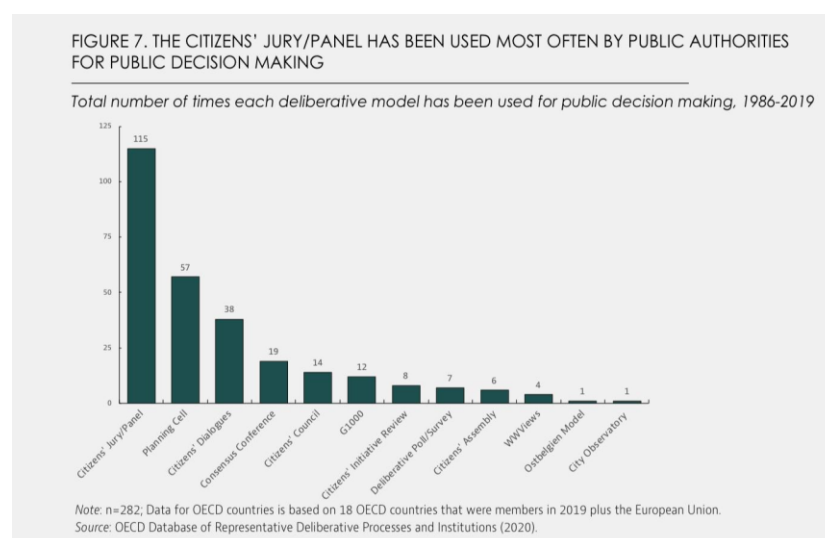

Рис. 3.2. Моделі представницьких дорадчих процесів та частота їх використання [142, с. 20]

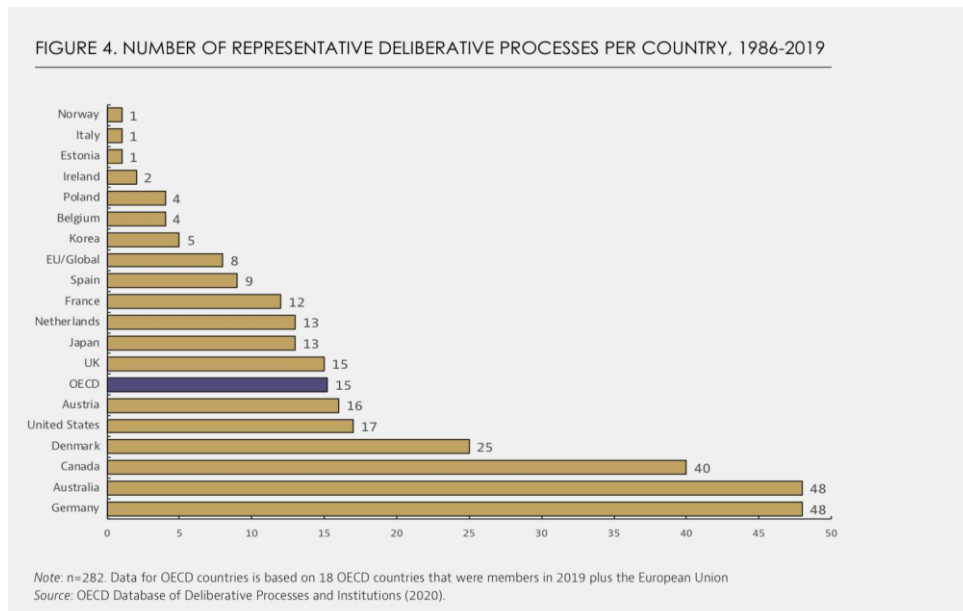

Рис. 3.3. Кількість представницьких дорадчих процесів у країнах [142, с. 19]

Найрозповсюдженішою моделлю дорадчих процесів є громадські журі / комісії, які використовуються на всіх рівнях влади та були ініційовані для розгляду широкого кола політичних питань, найпоширенішими з яких є інфраструктура, охорона здоров'я, міське планування, навколишнє середовище та громадські послуги. Особливістю представницьких дорадчих процесів є відбір учасників за певними критеріями, проходження етапів навчання, обговорення та прийняття рішень, надання рекомендацій владі. І у цих процесах обов'язково передбачено надання відповіді від влади щодо імплементації цих рекомендацій чи відмова. Аналіз кейсів представницьких процесів продемонстрував, що лише в 11 % кейсів рекомендації не були враховані, тоді як в інших випадках були імплементовані повністю або наполовину [142, с. 32].

Представницькі дорадчі процеси зазвичай не використовуються ізольовано, а скоріше вони виступають центральною частиною ширшої стратегії участі громадян у питанні конкретної політики. Відповідно до дослідження, найпоширенішими видами участі зацікавлених сторін, які використовуються разом із процесами обговорення, є онлайн-заклики подання пропозицій, опитування, громадські консультації та круглі столи [142, с. 33].

Ці практики деліберативної демократії варті уваги щодо успішних кейсів впровадження, аналізу можливостей для імплементації в Україні (порівняння різних моделей та вибір тієї, яка буде більш ефективною в українських реаліях), зокрема у напрямі збільшення залучення молоді, окреслення та вирішення проблем, які стосуються молоді. Це може стати фактором, який знизить рівень абсентеїзму молоді, а загалом сприятиме більшій включеності громадян у спільне вирішення проблем. До того ж важливим аспектом є наявність етапу навчання, тобто участь стає більш компетентною.

Іншим важливим напрямом є ментальна трансформація від сприйняття демократії як системи до сприйняття демократії як культури з відповідними цінностями та практиками. Такими практиками є усвідомлена громадянська участь, наявність публічної політики та громадських обговорень, громадські консультації тощо. Тобто важливими аспектами тут є низовий громадянський активізм, який повинен співвідноситися з політичними та громадянськими компетентностями, обізнаністю, що сприятиме формуванню компетентної участі.

Загалом здатність громадян брати участь в поінформованому обговоренні та працювати спільно з іншими для розробки стратегії та планування способів вирішення суспільних проблем і прагнення до спільного добра має важливе значення для процвітання демократії. Громадяни повинні бути не тільки поінформовані та обізнані, вони також мають бути здатними до ефективних громадянських дій, включаючи постановку реалістичних цілей, співпрацю з іншими для вирішення проблем та реалізацію ефективних планів дій [166]. Зокрема, активні та зацікавлені громадяни мають чотири ключові характеристики: почуття громадянського обов'язку, соціальний зв'язок зі своєю спільнотою, впевненість у своїй здатності здійснювати зміни та брати активну участь у житті суспільства, громадянська поведінка [148].

Відповідно насамперед при вирішенні проблематики абсентеїзму необхідно впливати на компетентнісну участь за республіканським принципом (відповідно до концепції «якісної більшості»). Даний підхід передбачає якісно усвідомлену реалізацію громадянами своїх прав, створення ціннісних засад для реалізації

громадянських та політичних прав, усвідомлення значущості власної участі та ефективних інструментів і напрямів її реалізації. Ризик від некомпетентної участі полягає ще у тому, що громадяни з низькою політичною освітою та громадянськими компетентностями більш схильні до впливу популістичних гасел, тому мають підвищені очікування від популістів і проявляють електоральну активність, обираючи їх попри фактор їх політичної некомпетентності [84].

Важливість набуття громадянських компетенцій пояснюється декількома позитивними зрушеннями, до яких вона призводить:

- 1) розвиток демократичних чеснот, таких як політична толерантність або готовність дозволити іншим висловлювати ідеї, з якими ви не згодні. Формується толерантна громадськість, що є важливою складовою демократичного розвитку;
- 2) заохочення активної політичної участі. Участь включає не лише голосування, але й багато інших видів діяльності, як-от робота на кандидата, спроба вплинути на голоси інших і робота над вирішенням проблем місцевої громади. Цілком ймовірно, що політичні знання частково мають такі наслідки, оскільки вони підвищують політичний інтерес і ефективність, а також допомагають людям зрозуміти, чому політика для них актуальна;
- 3) побудова стійких думок з різноманітних тем, адже потрібно бути поінформованим про проблему, щоб сформулювати свою думку з цього приводу або виважено реагувати на аргументи інших. Таким чином, громадянсько та політично компетентна громада може оцінити аргументи з багатьох сторін, щоб прийняти обґрунтоване рішення. До того ж, на думку Деллі Карпіні та Кітер, ставлення краще поінформованих громадян більш внутрішньо послідовне, і ці громадяни мають меншу ймовірність змінити свою думку на основі підозрілих або нерелевантних аргументів [119]. Також політолог Роберт Лускін стверджує, що громадянська компетентність (те, що він називає «політична витонченість» [150]) робить людину менш сприйнятливою до нелогічних переконливих звернень, її можна переконати лише обґрунтованими аргументами, і менш

впливовою стає особистість кандидата (зокрема, популісти), коли приходить час приймати рішення щодо голосування;

- 4) визначення своїх «справжніх інтересів». Деякі люди не можуть визначитися з політичним вибором, який найкраще відповідає їхнім інтересам, через хибні переконання щодо потенційного впливу політики на них самих, групи, до яких вони належать, чи громадськості в цілому. Політичні знання допомагають стерти ці неточності;
- 5) громадянська компетентність допомагає людям пов'язувати ставлення з участю: краще поінформований виборець, швидше за все, проголосує за кандидатів чи партії, чия заявлена програма відповідає інтересам виборця [154, с. 6–7].

Варто зазначити, що переваги громадянської компетентності є колективними, а не лише індивідуальними. Коли окремі особи можуть краще реалізувати свій політичний потенціал, то від цього виграє суспільство в цілому, тому що різні інтереси в суспільстві більш справедливо представлені в засобах масової інформації, у кабінці для голосування та в публічних дискусіях. Відповідно громадянські компетентності дозволяють набути і політичних компетентностей, які, у свою чергу, підвищують рівень політичної ефективності громадян (внутрішньої та зовнішньої). Це також стає внутрішнім стимулом для трансформації політики та зміни моделей поведінки політичних лідерів, адже компетентною громадськістю стає вкрай важко маніпулювати та просувати популістичні гасла. Відповідно деякі країни або політичні лідери можуть бути зацікавлені навпаки у збільшенні рівня абсентеїзму або стримуванні розвитку громадянських та політичних компетентностей, щоб зберегти важелі впливу та маніпулювати масами. Зокрема, український політолог Д. Гаврилук описував застосування політичних технологій, негативні наслідки яких можуть призвести до підвищення рівня абсентеїзму, серед яких локальні обіцянки замість державницьких та націєтворчих, політичний дискурс з акцентуванням на минуле, а не на майбутнє, нав'язування певного сприйняття політичної реальності, заангажованого під інтереси певного політичного актора тощо [18, с. 369]. І у такому разі політика та електоральні процеси замість дискусій та обговорень

перетворюються на гру та змагання «на найкращі виборчі слогани і бізнес-план по “декоративному реформаторському маляртсву”» [17, с. 497].

Переконання у тому, що один голос нічого не змінить, що фігурує у дискурсі студентів щодо причин неучасті, є загрозою у разі подальшого укорінення політичного інфантилізму молоді, перекладання відповідальності на інших (дорослих, політично досвідчених тощо). Для подолання політичного інфантилізму молоді важливим є підвищення рівня громадянських та політичних компетентностей, політичної поінформованості. Хоча розвиток громадянських знань відіграє ключову роль у забезпеченні молоді навичками та компетенціями, необхідними для того, щоб бути активними громадянами, «...учням необхідно розвивати такі навички, як самоефективність у сфері політики. Таким чином, на додаток до формування цивільних знань громадянська освіта має наголошувати на активному розвитку та підтримці самоефективності та навичок участі учнів» [166, с. 276].

Загалом трансформація парадигми сприйняття участі громадян з кількісної (масовість як показник підтримки та демократичності) у якісну (ключовий вимір — компетентність та відповідальність громадян за власні рішення та дії, розуміння їх суспільної значущості) повинна починатися з реформ в освіті, в інститутах освіти, які формують елітарну громадянську культуру, виступають агентами соціалізації і впливають на формування громадян, в т. ч. відіграють важливу роль у політичній соціалізації молоді. Зокрема, необхідно розвивати ціннісну парадигму активізму в державі, починаючи зі школи. Саме в школі повинні формувати вільну особистість з розвиненим критичним мисленням, а не пасивних осіб з ментальністю утриманців, які будуть очікувати підтримки зі сторони держави та перекладати відповідальність.

Саме тому участь в учнівському та студентському самоврядуванні, яке повинно формуватися шляхом виборів, є ефективним інструментом подолання політичного інфантилізму. Для підлітків та студентів це стає практичною школою громадянських компетентностей, адже закладає основи командної роботи та розуміння спільних проблем і шляхів їх вирішення, формує почуття відповідальності, критичне мислення, ініціативність, знання своїх громадянських прав та можливостей їх реалізації тощо. Станом на 2018 рік, відповідно до результатів соціологічного дослідження

швейцарсько-українського проєкту «Розвиток громадянських компетентностей в Україні» (DOCCU), лише 28,2 % школярів брали участь в учнівському самоврядуванні чи інших формах громадського життя своєї школи, 45 % вважали, що стануть відповідальними громадянами після отримання паспорта і лише 25 % — з моменту усвідомлення своїх прав та діяльності в межах своєї зони відповідальності [72, с. 7], 40 % учнів були готові витратити свій вільний час для розвитку демократії в Україні. Це свідчить про недостатню готовність юних громадян до громадянської активності та волонтерства, до суспільно-значущої діяльності. Загалом дослідження показало низький рівень громадянської та політичної освіти в школах, що потребує значної уваги та виправлення цієї ситуації.

Також необхідно працювати з мотиваційною складовою, зокрема сприяти трансформації мотивації протесту, характерної для молоді, оскільки саме молодь готова захищати чи представляти свої інтереси переважно у радикальній формі у разі утиску прав, у мотивацію причетності [27, с. 121], коли молоді люди почнуть висувати ініціативи, пропонувати шляхи вирішення проблем (що також є проявом почуття приналежності до спільноти) та нести відповідальність за свої дії. Залучення молоді до дорадчих процесів, до вирішення справ місцевих громад також сприятиме більшій включеності та активності молоді, оскільки демонструватиме, що до молоді прислухаються і є результативність їхньої діяльності.

Впевненість у власній некомпетентності та загалом незацікавленість політикою, нерозуміння своєї ролі та ефективності у вирішення проблем громади на різних рівнях свідчить про порушення політичної соціалізації, для подолання чого необхідно забезпечити якісне викладання громадянської освіти у закладах середньої та вищої освіти.

Щодо середнього рівня освіти, то у школах необхідно забезпечити:

- наявність та функціонування учнівського самоврядування на основі вільних виборів та залучення учнів до вирішення шкільних справ із підтримкою діяльності школярів зі сторони адміністрації шкіл та міста (без адміністративного тиску);

- внесення до навчальних планів загальноосвітніх курсів з громадянської освіти та громадянської грамотності, права, соціології, що сприятимуть формуванню громадянських компетентностей, наочно демонструватимуть кейси громадянської активності та їх значущості;
- запровадження культурних проєктів, які будуть демонструвати цінність та значущість громадянських компетентностей, цінність республіканських принципів. Це може бути реалізовано під час класних годин через спільні перегляди фільмів відповідної тематики із подальшим обговоренням, читання книг, через дискусійні клуби, виступи запрошених спікерів тощо;
- залучення школярів до практик позашкільних громадських ініціатив, заохочення до прояву ініціатив та їх втілення. Крім того, «успішна громадянська освіта має підготувати учнів до закінчення середньої школи зі знанням громадянських структур, вірою в їхню власну здатність осмислено взаємодіяти з цими структурами та наміром робити це» [102, с. 378]. Громадянська участь, зокрема у школі, має схильність допомагати учням робити саме це.

Водночас необхідно підвищувати рівень політичної та громадянської компетентності вчителів, які є важливими агентами соціалізації підлітків. Як показало дослідження DOCCU, лише третина вчителів навчають учнів основам демократії та правам людини під час різних навчальних занять, а третина викладачів не впроваджують громадянську освіту, вважаючи це зоною відповідальності інших вчителів, які спеціалізуються в цьому напрямі [72, с. 8]. Деякі вчителі так коментують значущість громадянської активності учнів: «Ця громадська активність — наразі зайва для школярів. Краще б зорієнтували їх на щось справді корисне, наприклад, підготовку до ЗНО» [72, с. 13]. Це свідчить про недооцінку значущості включення підлітків до громадського життя ще зі шкільних років, а також низький рівень громадянської освіти педагогів. Відповідно потрібно підвищувати компетентність вчителів. Це може бути реалізовано через запровадження курсів підвищення кваліфікації, елементом яких буде тематика громадянської освіти та громадянських компетентностей. Загалом, як зазначала соціолог І. С. Нечітайло, заклади освіти

являється осередками генерації соціального капіталу, є соціальним простором і забезпечують соціалізацію, інтеграцію молоді до соціуму [60], відповідно, важливу роль відіграють викладачі, оскільки є ключовими суб'єктами формування соціального капіталу школярів.

Щодо закладів вищої освіти, то необхідно забезпечити:

- підтримку студентського самоврядування, зокрема для перших курсів демонструвати ефективність діяльності студентського самоврядування та напрями реалізації студентських ініціатив;
- внесення до освітніх програм усіх спеціальностей курсів з політології та соціології, громадянської освіти як обов'язкових дисциплін для вивчення;
- викладання курсів медіаграмотності, зокрема з тематиками про інформаційну гігієну та розпізнавання маніпулятивних технологій у ЗМІ та соціальних медіа. Саме у медіа масштабно розповсюджується пропаганда, особливо зі сторони росіян та створених ними ботів, яка деструктивно впливає, особливо на людей, які не здатні виявляти та протистояти маніпулятивним та негативним технологіям, адже пропаганда може моделювати громадянську участь та неучасть, закладає фрейми, зокрема негативне сприйняття української влади та державності в цілому, що розколює українське суспільство, а якщо казати про молодь — сприяє упередженому ставленню до влади, політичних інститутів, власній спроможності щось змінити;
- обговорення тематики громадянській грамотності та розгляд кейсів громадянського активізму під час кураторських годин;
- забезпечення, крім традиційних практик, які проходять студенти в університеті, громадянської практики, яка б дозволяла студентам долучатися до локальних громадянських ініціатив та допомагати вирішувати проблеми місцевих громад, що на практиці додало б студентам громадянських компетентностей та бачення результатів від власної активності. Громадянська освіта повинна залучати учнів до всебічного процесу вирішення великої кількості дилем, заохочувати їх до роздумів, критичного мислення, прийняття особистих і громадянських рішень щодо інформації з різних точок зору [96, с. 180];

- підвищення кваліфікації викладачів у напрямі громадянської освіти та громадянських компетентностей. Це дозволить сформувати елітарний рівень громадянських компетентностей, формувати майбутню еліту, чим повинна займатися еліта, і що є однією з місій ЗВО, зокрема прописано в статутах університетів [83].

Загалом потребує змін освіта в школі та університеті у напрямі трансформації теоретичних курсів, які розказують про ідеальні моделі функціонування суспільства та держави, у проблемно- та практично-орієнтовані курси, які будуть показувати, як реально працюють громадські ініціативи, як зробити їх ефективними, а також моделювати певні ситуації та залучати школярів і студентів до їх вирішення. Окрім цього необхідно підвищувати цифрову компетентність педагогів та загалом радикально змінювати функції викладачів, оскільки, на думку академіка НАН України В. С. Бакірова: «Вища освіта відмовляється від традиційної “трансмісійної” моделі навчання, від заповнення свідомості студентів готовими професійними знаннями, які, однак, не є універсальними, не підходять до конкретних ситуацій постіндустріальної практики і не встигають за її змінами і трансформаціями» [5, с. 35].

Також саме заклади освіти формують соціальний та культурний капітал школярів. Зокрема, за визначенням І. С. Нечітайло, у закладах освіти формується «статусний» і «знаннєво-інформаційний» капітал, що відіграють значну роль у соціалізації підлітків [61].

Для систематичної роботи у цьому напрямі необхідна нормативно-правова база, яка б окреслювала напрями забезпечення громадянської освіти на різних рівнях. Зокрема, Міністерством освіти і науки України у 2020 році запропоновано для громадського обговорення «Стратегію розвитку громадянської освіти на період до 2030 року» [56] та план заходів для її реалізації [56]. Проте специфікою цієї Стратегії є те, що поняття громадянської освіти та громадянських компетентностей представлено дуже узагальнено та розмито, відповідальним суб'єктом визначено інститути громадянського суспільства замість держав, дуже фрагментарно зазначені принципи та напрями реалізації Стратегії, а також ключові показники ефективності

реалізації Стратегії (немає чітких ні якісних, ні кількісних показників, які б дозволили оцінити ефективність втілення Стратегії та підвищення громадянської освіти громадян). Ці напрями окреслені в Концепції розвитку громадянської освіти в Україні (в редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2022 р. № 893-р [71]), проте без них Стратегія виглядає неповноцінно. Також відсутній розподіл напрямів впровадження громадянської освіти за рівнями та суб'єктами (за рівнями освіти та для різних соціальних та вікових груп). Також не запропоновано методіку оцінки ефективності впровадження громадянської освіти, наприклад, моніторинг змін рівня громадянської освіти — соціологічні дослідження перед втіленням запропонованих заходів та їх щорічне проведення для відслідковування тенденцій змін. Наразі незрозумілий стан затвердження та реалізації окресленої Стратегії і запропонованих заходів, бо жодних зрушень поки що не відбулося.

Серед причин студентського абсентеїзму також були виявлені інші пріоритети та лінь, що свідчить про незначущість політики для молоді загалом, що може призвести до консерватизму та «старіння» політики. Для подолання цієї загрози необхідно підвищувати представленість молоді в політиці. Наразі молодь мало представлена в політиці відповідно через те, що голосує менше молодих людей, політичні партії висувують мало молодих кандидатів, що означає, що мало молодих людей фактично обирається до парламенту, а нібито представницькі інститути дають упереджені результати, менше зосереджуючись на інтересах молоді. Відповідно як метод вирішення цієї диспропорції може стати введення квоти для представленості молоді у партіях, партійних кандидатів у парламенті, обласних і міських радах: 25 % мають бути віком до 35 років.

Також необхідно змінювати комунікативні технології взаємодії з молоддю, враховуючи переваги діджиталізації політичної участі і звертаючи увагу на ті форми, яким надає перевагу молодь, а також на ті форми політичної активності, де більш всього залучена молодь. Зокрема, партії повинні відкрити частину своїх внутрішніх процесів для суспільства, а не лише для членів, і змінити свою внутрішню культуру, щоб сприяти відкритому обміну ідеями всередині партії та з суспільством. Це вимагає використання відкритих праймеріз та взаємодії онлайн і офлайн з молодими

активістами та організованим громадянським суспільством. Те, як готуються маніфести та спосіб проведення кампаній, також має перестати бути внутрішнім процесом, а має бути відкритим для молодих активістів. Напередодні виборів усі партії повинні брати участь у відкритих і публічних дебатах з молодими громадянами, які не належать до їхніх організацій. Важливим аспектом є включення молоді до громадських обговорень, консультацій, розробок Стратегій тощо, що стане також корисними для молоді як досвід участі.

Щоб зацікавити молодь та студентів, необхідно у політичних програмах відображати проблемні питання, які стосуються молоді. Коли молодь побачить, що влада знає про їхні проблеми і пропонує шляхи їх вирішення, то буде готова також проявити політичну підтримку та активність.

Також необхідно забезпечити прозорість та доступність інформації, розширити комунікації з молодим електоратом. Зокрема, держава повинна створити вільні умови і надати економічну та інфраструктурну підтримку партіям і молодіжним організаціям громадянського суспільства, щоб об'єднатися та співпрацювати з телерадіомовниками для організації міжпартійних теледебатів між основними кандидатами на виборах, зосереджених на питаннях, що цікавлять молодих людей. Наприклад, дослідження Інституту вивчення журналістики Reuters, засноване на даних опитування YouGov, показало, що дебати 2010 року у Великій Британії допомогли створити особливі стосунки між 18–24-річними громадянами з теледебатами порівняно з літніми людьми. 74 % тих, хто голосував вперше, сказали, що чогось навчилися, а 55 % опитаних 18–24-річних зазначили, що це допомогло їм визначитися щодо голосування [110, с. 31]. Така дискусія повинна бути зосереджена на питаннях, які цікавлять і стосуються повсякденного життя молодих людей, і повинна включати високий рівень взаємодії з молодими людьми через соціальні мережі для збільшення рівня залученості.

Також необхідно надавати підтримку ініціативами молоді та заохочувати молодь до участі у громадських обговореннях, проведенні переговорів та консультацій з представниками влади для прийняття рішень, сприяти розвитку Government Relations. Важливим напрямом є імплементації громадського контролю

за діяльністю представників влади, зокрема виконанням програмних положень та обіцянок, наданих перед виборами, можливість відкликати депутата, позбавити депутатського мандату з громадською ініціативою. Тобто молодь повинна бачити свою ефективність, бачити зміни і бути до них причетною.

Запропоновані рекомендації мають втілення та певні соціальні технології реалізації на різних рівнях:

- макрорівень:
 - розвиток ціннісної парадигми активізму в державі, починаючи зі школи;
 - впровадження практик деліберативної демократії, зокрема моделі дорадчих процесів на всіх рівнях влади;
 - імплементація шкільного та студентського самоврядування як обов'язкових елементів у закладах освіти;
 - удосконалення нормативно-правової бази розвитку громадянської освіти в Україні;
 - введення квоти для представленості молоді у партіях, партійних кандидатів у парламенті, обласних і міських радах: 25 % мають бути віком до 35 років;
- мезорівень:
 - підвищення громадянської і політичної компетентності через громадянську освіту у закладах освіти (середньої та вищої);
 - підвищення рівня медіаграмотності та громадянської грамотності школярів та студентів;
 - розвиток шкільного самоврядування на основі вільних виборів та залучення школярів до вирішення шкільних справ;
 - підвищення рівня політичної та громадянської компетентності, цифрова компетентність вчителів / викладачів, зокрема через курси підвищення кваліфікації та курси відповідної тематики;
 - розвиток студентського самоврядування, демонстрація ефективності діяльності студентського самоврядування та напрямів реалізації студентських ініціатив;

- моделювання політичних та громадських процесів та залучення школярів / студентів до участі в них у формі гри / дискусійних клубів (наприклад, моделювання роботи уряду, Європейського парламенту тощо), залучення до позаосвітніх громадських ініціатив, — формування практичної школи громадянських компетентностей;
- імплементація громадського контролю за діяльністю представників влади;
- мікрорівень:
 - отримання досвіду громадянської та політичної участі через практики залученості до діяльності шкільного та студентського самоврядування, до вирішення проблем місцевої громади (району чи дому проживання) тощо;
 - розширення різноманітності використання комунікативних технологій взаємодії з молоддю (відкриті праймеріз, взаємодія онлайн і офлайн з молодими активістами тощо);
 - включення молоді до громадських обговорень, консультацій, розробок Стратегій тощо.

Загалом при оцінці зміни рівня абсентеїзму варто враховувати не лише динаміку електоральної участі, але і залученість в інші форми політичної і громадянської участі (участь у діяльності політичних партій, громадських благодійних організацій, волонтерство, залученість до вирішення проблем громади чи колективу за місцем проживання, участь у дискусіях щодо місцевих та національних питань, ініціативи та підпис петицій, участь у мітингах і демонстраціях, участь у культурних заходах чи допомога в їх організації тощо).

Певний відсоток абсентеїстів буде зберігатися за будь-яких умов, але важливим аспектом є розуміння його причин та нівелювання деструктивних наслідків. Зокрема, серед причин неучасті студентів поступово має зникнути почуття безпорадності (я нічого не можу змінити), переконання, що все вже вирішене та один голос нічого не змінить. Також потребує зміна самооцінки політичної компетентності. Можливо, тимчасовою мірою може стати підвищення вікового цензу для участі у голосуванні (з 18 до 23 років), адже, якщо говорити про студентів, то це буде саме віком завершення навчання в університеті та набуття знань і навичок, громадянських компетентностей

(у разі імплементації відповідних програм та громадянської освіти в закладах освіти), що дозволить більш усвідомлено та відповідально ставитися до своїх громадянських прав. Але це питання дискусійне, оскільки може сприйматися як обмеження прав участі у політичному житті, хоча вибори не є єдиним виміром такої участі.

Таким чином, рекомендації щодо реагування на студентський абсентеїзм полягають у трансформації сприйняття кількісної участі як показника демократичності в сприйнятті компетентної участі як ключової для зрілого громадянського суспільства та здорової політичної системи. Необхідно забезпечити якісну громадянську освіту у закладах середньої і вищої освіти (як для здобувачів освіти, так і для педагогів), набуття громадянських компетентностей через участь в учнівському та студентському самоврядуванні, а також сприяти низовому громадянському активізму, зокрема через розширення практик громадської участі та імплементації представницьких дорадчих процесів.

Висновки до Розділу 3

У третьому розділі дисертації були розглянуті трактування абсентеїзму як складової політичної ідентифікації молоді, що значно пов'язано з політичною та громадянською культурою, зокрема підданським типом політичної культури, який склався в Україні і відтворюється через соціальні і політичні практики (або уникнення їх). Наявність упереджень та міфологізація політики стає бар'єром для участі молоді у політиці, що призводить до порушення політичної соціалізації, деформації формування політичної нації, набуття громадянських компетентностей та інтегрованості до соціуму. Зокрема, на основі дискурс-аналізу інтерв'ю з молоддю напередодні виборів 2019 року були виявлені стереотипи та упередження, що зумовлюють високий рівень абсентеїзму: недовіра до влади, відсутність гідного кандидата, переконання, що все вже вирішено, розчарування у політиці тощо.

У розділі розглядається абсентеїзм крізь призму концепту політики ідентичності та як складова політичної соціалізації. Важливим елементом політичної соціалізації та набуття громадянських компетентностей є участь у шкільному та студентському самоврядуванні. Як показують дослідження, українська молодь має невеликий досвід участі у такому форматі — як стосовно обізнаності, так і стосовно залученості. Також станом на 2022 рік переважна більшість молоді не бере участі у діяльності інститутів громадянського суспільства, зростає лише участь у волонтерстві, що обумовлено війною.

На основі власного емпіричного дослідження виявлено специфіку сприйняття студентами політики, стереотипні уявлення та упередження. Причини високого рівня абсентеїзму серед студентів пов'язані з низькою політичною ефективністю (як зовнішньою, так і внутрішньою), високим рівнем недовіри до політичних та соціальних інститутів, політичною некомпетентністю, політичною незацікавленістю, іншими пріоритетами та лінню, що свідчать про незначущість політики в цілому. Було підтверджено авторські гіпотези щодо причин, які зумовлюють високий рівень студентського абсентеїзму (політична некомпетентність, низька політична ефективність у зв'язку з упередженим ставленням до власної спроможності щось змінити та незацікавленістю, відсутністю бажання розбиратися в політиці, низький рівень довіри до політичних інститутів та процедури виборів), а також те, що студенти, як динамічна та радикальна когорта, готові брати участь у політичному житті у трансформаційні чи турбулентні періоди, які пов'язані з ціннісним переосмисленням (революція чи війна). Водночас була спростована гіпотеза про зумовленість високого рівня абсентеїзму студентів заміною традиційної участі онлайн-формами політичної участі та комунікацій.

Також у даному розділі надано рекомендації реагування на загрози від високого рівня студентського абсентеїзму у разі ігнорування причин, які його зумовлюють. Зокрема, запропоновано сприяти формуванню партисипаторної політичної культури з представницькими дорадчими процесами (на основі європейського досвіду), розвивати і підтримувати низовий громадянський активізм, акцентувати увагу на компетентнісній участі, що формуватиметься завдяки набуттю громадянських

компетентностей та долученню до практик громадського активізму, забезпечити якісну громадянську освіту у закладах середньої та вищої освіти, підтримувати та заохочувати учнівське та студентське самоврядування, ввести квоти для представленості молоді у партіях, парламенті, обласних та місцевих радах. Дискусійною рекомендацією є введення вікового цензу для участі молоді у виборах (з 23 років) як тимчасової міри на період запровадження заходів з підвищення громадянських компетентностей.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [44; 92].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Результати дисертаційного дослідження надали нам змогу розв'язати поставлене наукове завдання – виявлення причин і наслідків студентського абсентеїзму як соціального феномену в інформаційному суспільстві. За результатами дослідження сформовано такі основні положення та висновки:

1. Етимологічний аналіз сутності абсентеїзму дозволив зробити висновки стосовно особливостей використання цього терміну в різних лінгвістичних наукових традиціях. Зокрема, ми визначили, що на відміну від західноєвропейських наукових традицій, в рамках яких абсентеїзм означає прогул роботи чи навчання, в українській традиції абсентеїзм має єдине трактування як ухилення від участі у виборах.

2. Здійснений аналіз теоретико-методологічних засад соціологічного підходу до визначення сутності абсентеїзму завдяки синтезу низки соціологічних теорій та теоретико-методологічних підходів дозволив поглибити розуміння сутності абсентеїзму та його впливу на соціально-політичне життя соціуму.

3. Аналіз існуючих дефініцій феномену абсентеїзм окреслили необхідність власне соціологічного визначення терміну абсентеїзм. Це дозволило запропонувати авторське визначення поняття «абсентеїзм» з соціологічного ракурсу, яке отримало інтерпретацію як свідоме ухилення від участі у політичному житті суспільства у широкому сенсі та від участі у виборах зокрема, а також уникання участі у вирішенні політичних та громадянських проблем, які стосуються спільного укладу життя та майбутнього розвитку. Хоча у більшості визначень абсентеїзму підкреслюється аспект неучасті та бездіяльності, в даному підході акцентується увага на тому, що виокремлюється пасивний абсентеїзм, що передбачає уникнення будь-якої участі у політичній та громадянській діяльності, і активний абсентеїзм, який полягає в активній демонстрації свого негативного ставлення до існуючої політичної системи та громадського укладу, публічна демонстрація своєї позиції, заклик бойкотувати певні політичні процеси чи пошук альтернативних та більш ефективних інструментів впливу. Запропоноване визначення дозволяє відрізнити це поняття від політологічної інтерпретації, в якій у фокусі наукового дослідження перебуває проблематика влади

і її легітимності, функціонування демократичних інститутів, підтримка відносин між елітою та народом, тоді як соціологічний ракурс бере до уваги колективні дії для досягнення консенсусу та соціальної згуртованості, взаємодію носіїв різних соціальних статусів та соціальних ролей, стан довіри та аномії в суспільстві, ціннісні та мотиваційні аспекти залученості в політику та, навпаки, ухилення від участі.

4. Огляд можливих методологічних підходів до дослідження абсентеїзму дозволив окреслити особливості застосування кількісної та якісної методології, а саме визначити евристичні можливості застосування лонгітюдних та панельних досліджень, анкетного опитування, фокус-групових інтерв'ю, структурованих інтерв'ю, дискурс-аналізу для дослідження даного феномену. Водночас були визначені обмеження та складнощі застосування кількісної методології, що зумовлено сензитивністю проблематики та пасивністю досліджуваної групи, що ускладнюватиме рекрутинг респондентів та може призвести до викривлення результатів анкетних опитувань, оскільки в них братимуть участь переважно респонденти, які проявляють політичну та громадянську активність.

5. Аналіз тенденцій інформаційного суспільства дозволив виявити прояви діджиталізації політичної участі та політичних комунікацій, а саме формування нового віртуального комунікативного простору, розширення форм та інструментів політичної участі (е-голосування, е-петиції, онлайн-флешмоби тощо) та політичних комунікацій в умовах формування мережевих відносин, формування цифрової компетентності, комунікативної спроможності та медійності як нового символічного капіталу в інформаційному суспільстві, поява нових політичних акторів (наприклад, блогери), формування медіаполітики, розширення спектру негативних і маніпулятивних технологій (хайп, хейт, дипфейки, ботоферми тощо). Це дозволило окреслити перспективи та загрози від цифровізації політичної участі (зокрема серед загроз діджиталізації політичної участі виокремлено появу цифрової нерівності, проблематику забезпечення інформаційної безпеки та кібербезпеки, верифікацію ідентичності, підвищення рівня анонімності (боти, фейкові акаунти тощо), роботу з масивами Big Data, появу нових інструментів легітимації у соціальних медіа), а також онлайн-практики абсентеїзму (публічна демонстрація у соціальних медіа

своєї неучасті (із аргументацією, чому саме така позиція); участь в онлайн-мітингах / акціях протесту / флешмобах; тролінг політиків (меми, карикатури, висміювання); участь у дискусіях, обговореннях; суперечки у соціальних мережах, емоційна дискусія; відписка від сторінки / групи / каналу; повне ігнорування політичного контенту у соціальних медіа та в інтернеті загалом).

6. Здійснений порівняльний аналіз політичних комунікацій різних поколінь дозволив дійти висновку щодо рис, характерних для «цифрового покоління» (представниками якого є нинішні студенти), серед яких: діджиталізація політичних комунікацій, перехід комунікацій у соціальні медіа, надання переваги візуальному контенту та комунікаціям через соціальні медіа, демонстрація підтримки через онлайн-практики у соціальних мережах, емоційна прихильність та фан-формат підтримки, вираження критики через емоційну дискусію чи флейм і хейтинг у соціальних мережах. Ми виявили, що саме для молоді характерним є те, що традиційна політична участь стає більш пасивною, натомість з'являються альтернативні онлайн-практики (запуск онлайн-флешмобів через хештеги чи вірусні відео, використання символіки на аватарках, підпис онлайн-петицій, участь в онлайн-опитуваннях тощо). Водночас поява онлайн-практик політичної участі та політичних комунікацій не гарантує зміну рівня залученості та зміну мотиваційної складової, адже надає більше інструментів для вираження своїх позицій вже активним молодим людям та створює можливості подолання ситуативних факторів, які обмежують політичну участь. Поряд із визначенням особливостей діджиталізації політичної участі молоді було проаналізовано онлайн-практики абсентеїзму, які найбільше характерні саме для «цифрового покоління», зокрема уникнення соціальної мережі Facebook як більш політичної та призначеної «для дорослих», відписка від сторінок та груп політичної тематики у соціальних мережах, трансформація негативного ставлення до політики у висміювання (меми, тролінг), участь в онлайн-мітингах та онлайн-флешмобах, блокування контенту, який стосується політичної тематики, а також з іншої сторони — повне ігнорування політичного контенту у соціальних медіа.

7. На основі аналізу особливостей політичних комунікацій студентів, логіки політичної взаємодії та сприйняття політичної участі запропоновано авторську

типологію студентів як політичних акторів (8 типів): 1) «традиціоналісти» (беруть участь у конвенціональних формах політичної участі в силу звички чи традиції); 2) «активісти» (залучаються до конвенційних та неконвенційних форм політичної участі, активно відстоюють свої політичні погляди як офлайн, так і онлайн, агітують до політичної активності, беруть участь у політичних подіях та організують їх); 3) «візіонери» (залучені до політики з метою втілення власної візії політичного розвитку відповідно до цінностей та ідеологічного бачення); 4) «шанувальники» (залучення до політики формується як фан-підтримка певного політика чи інфлюенсера через прихильність сформованому образу); 5) «абсентеїсти» (прагнуть відсторонитися від політики, бути «поза політикою»); 6) «цініки» (беруть участь політиці, враховуючи певну вигоду від цього); 7) «альтернативники» (розчарувалися у чинних формах політичної участі, політичних лідерах чи політичній системі загалом, натомість власну залученість до громадянського чи політичного життя реалізують в альтернативних формах — волонтерство, благодійність, діяльність НГО/ГО тощо); 8) «кон'юктурники» (залучаються до політичних подій опціонально, враховуючи політичний контекст і сприятливі умови).

8. Завдяки проведеному SWOT-аналізу студентського абсентеїзму здійснено комплексну оцінку цього феномену у співвідношенні позитивних і негативних наслідків абсентеїзму, загроз і перспектив для функціонування суспільства. Це дало змогу переглянути трактування абсентеїзму виключно як негативного феномену, зокрема абсентеїзм розглянуто як індикатор соціально-політичних трансформацій та політичних інновацій, а також як демократично мотивовану неучасть, що є демократичною за своєю суттю і відіграє для політичної і соціальної системи таку ж роль, як і політична участь. Водночас ігнорування зростання рівня студентського абсентеїзму може мати негативні наслідки, оскільки його загрози пов'язані з порушенням політичної соціалізації молоді, зупинкою формування політичної свідомості та світогляду, формуванням політичного інфантилізму та укоріненням підданського типу політичної культури, зниженням представленості інтересів молоді в політиці та відповідно підвищенням рівня еміграційних настроїв серед молоді, адже

у такому випадку молодь не зацікавлена у соціально-політичних процесах всередині країни та не бачить свого майбутнього у ній.

9. Вторинний аналіз даних соціологічних досліджень та результати власного емпіричного дослідження на основі проведених інтерв'ю зі студентами 3-х студентських центрів України (Київ, Львів, Харків) дозволили виявити декілька тенденцій. Зокрема, для студентів характерне досить поверхове та спрощене розуміння політики, наявність упереджень та негативних асоціацій з політикою, політичну некомпетентність та незацікавленість політикою (до початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року). Російська агресія значно вплинула на політичну зацікавленість студентів (стало неможливим уникати новин політичної спрямованості та бути поза політикою), міграційні настрої (переважна більшість студентів хоче залишитися в Україні), громадянську активність (переважно щодо підпису електронних петицій та донатів у підтримку ЗСУ). У результаті проведеного дослідження були визначені причини студентського абсентеїзму, серед яких: переконання, «що все вже вирішено», і що «один голос нічого не змінить», недовіра до процедури виборів («все куплено»), власна некомпетентність, незацікавленість політикою загалом, незнання кандидатів та їхніх програмних положень, інші пріоритети, лінь. Водночас студенти декларують готовність взяти участь у наступних виборах, хоча декларація готовності і реальні дії можуть розходитися, але вже спостерігаємо трансформацію ставлення молоді до політичної участі, що є одним із наслідків повномасштабного вторгнення РФ. Проте частина опитаних студентів залишається переконаними абсентеїстами, а деякі студенти зазначають про вплив багатьох факторів, що можуть змінити рішення брати участь у виборах чи ні. Дослідження продемонструвало специфіку політичної та громадянської активності студентів, онлайн-політичних комунікацій, що дозволило підтвердити авторські гіпотези про те, що високий рівень абсентеїзму серед студентів зумовлений не стільки негативними стереотипами й упередженнями про політику, скільки політичною некомпетентністю та упередженням про власну низьку внутрішню ефективність (незнання політики та її аспектів поєднується з незацікавленістю, небажанням розбиратися та детальніше вивчати ці аспекти), що

абсентеїзм серед студентів зумовлений низьким рівнем довіри до українських політичних лідерів та політичних інститутів (Верховної Ради, Уряду, місцевих органів влади), а також низьким рівнем довіри до процедури виборів в Україні (крім Президента України, до якого зріс рівень довіри під час війни як до Головнокомандуючого), а також стосовно того, що студенти як динамічна та радикальна соціокультурна спільнота, готові брати участь у політичному житті у трансформаційні чи турбулентні періоди, які пов'язані з ціннісним переосмисленням (революція чи війна). Водночас аналіз особливостей політичних комунікацій студентів у соціальних медіа спростував гіпотезу щодо того, що високий рівень абсентеїзму серед студентської молоді зумовлений заміщенням реальної політичної участі онлайн-участю та онлайн-комунікаціями, хоча більшість опитаних студентів погоджуються взяти участь в е-голосуванні. Онлайн-комунікації та онлайн-практики політичної участі є додатковими інструментами і посилюють участь вже активних молодих людей, не змінюючи мотиваційну складову, хоча і можуть допомогти подолати ситуативні фактори неучасті, такі як лінь, погана погода або відсутність у списках виборців, адже при електронному голосуванні, впровадження якого студенти підтримують, значно спрощується процес голосування чи подання заяв на внесення до списку виборців.

10. На основі проведеного дослідження та виявлених причин студентського абсентеїзму були запропоновані рекомендації щодо мінімізації студентського абсентеїзму, зважаючи на загрози, до яких може призвести ігнорування цієї проблематики. Для подолання переконання, що все вирішено, та загрози збереження підданського типу політичної культури запропоновано активувати формування партисипаторної політичної культури з моделлю представницьких дорадчих процесів (на основі європейського досвіду), розвивати і підтримувати низовий громадянський активізм, забезпечувати формування громадянських компетентностей у населення, що сприятиме укоріненню компетентної участі. Для подолання переконання, що один голос нічого не змінить, та, відповідно, політичного інфантилізму молоді запропоновано спрямовувати зусилля органів державної влади, які працюють з молоддю, заклади вищої освіти та громадські організації на підвищення рівня

громадянських і політичних компетентностей підлітків та студентів, зокрема через участь в учнівському та студентському самоврядуванні, трансформувати мотивацію протесту на мотивацію причетності через долучення до практик громадського активізму, залучати молодь до дорадчих процесів та вирішення проблем місцевих громад. Для налагодження політичної соціалізації молоді рекомендовано забезпечити якісну громадянську освіту у закладах середньої та вищої освіти (як для здобувачів освіти, так і для педагогів), підтримувати й заохочувати учнівське та студентське самоврядування. Також запропоновано ввести квоти для представленості молоді у партіях, парламенті, обласних та міських радах з метою збільшення представленості молоді у політиці та представленості їх інтересів, що спрямовано на подолання консервативності та «старіння» політики.

Теоретичний та емпіричний аналіз феномену абсентеїзму, представлений у даній дисертації, результати власного дослідження та надані рекомендації дозволять зазначити, що поставлені завдання дисертаційного дослідження виконано, а мета — досягнута.

Отримані результати та рекомендації можуть бути використані для посилення проектів і заходів для розвитку громадянської освіти в Україні, формування чи оптимізації представленості молоді у політиці з метою сприяння представленості інтересів молоді в політиці та їх компетентнісній участі. Запропоновані рекомендації адресовані тим, хто працює з молоддю, — це молодіжні ради, молодіжні ради при політичних партіях, це самі політичні партії, профільні міністерства по роботі з молоддю (Міністерство молоді і спорту, Міністерство освіти і науки), а також тим інституціям, які працюють зі студентством — це студентські органи самоврядування, студентські громадські організації, а також загальноосвітня школа та університети.

Подальші дослідження цієї проблематики можуть відбуватися шляхом проведення опитувань студентів (як кількісних, так і якісних) напередодні та після виборів, що дозволить проаналізувати тенденції політичної участі студентів, трансформації, які відбулися після війни, а також відстежити зміни мотиваційної складової. Також детальнішої уваги потребує дослідження громадянської активності студентів, а також особливості онлайн-комунікації та онлайн-практик політичної та

громадянської участі. Особливо важливо проводити дослідження молоді під час війни, що дозволить у майбутньому провести порівняння та відслідкувати, які трансформації відбулися у ціннісно-мотиваційній структурі та практиках молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмашій А. О. Становлення політичної суб'єктності студента у трансформованих суспільствах. *ГЕОПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ*. 2021. № 2 (27). С. 92–101.
2. Алмашій А. О. Українське студентство 2020: орієнтири та погляди щодо політики. *Політичне життя*. 2020. № 2. С. 82–87. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2020.2.11>
3. Бакіров В. С. Зворотний бік цифрового суспільства — другий «бунт мас». URL : <https://zn.ua/ukr/tech/zvorotnij-bik-tsifrovoho-suspilstva-druhij-bunt-mas-.html> (дата звернення: 28.11.2021)
4. Бакіров В. С. Студенти і викладачі: що заважає ефективному партнерству. *Новий Колегіум*. 2017. № 1. С. 7–10.
5. Бакіров В. С. Сучасна вища освіта як предмет соціологічної рефлексії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2009. № 881. С. 31–36.
6. Бакіров В. С. Ціннісний вимір цивілізаційної трансформації суспільства. *Український соціологічний журнал*. 2016. № 1–2. С. 15–25. URL : <https://sau.in.ua/app/uploads/2019/06/USM2016.pdf> (дата звернення: 15.12.2019)
7. Бакіров В. С., Дейнеко О. О. Освіта дорослих у цифровому суспільстві. *Новий колегіум*. 2022. № 1/2. С. 19–25.
8. Белл Д. Китайська модель. Політична меритократія та межі демократії : пер. з англ. Київ : Наш формат, 2017. 312 с.
9. Бондар Н. О., Тодріна І. В. Феномен електорального абсентеїзму у сучасному суспільстві. *Сучасне суспільство*. 2019. № 2(18). С. 28–36.
10. Бреннан Дж. Проти демократії : пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2020. 464 с.
11. Вік, освіта, регіон. Хто і за кого голосував у першому турі виборів Президента України. URL : <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/vik-osvita-region-hto-i-za-kogo-golosuvav-u-pershomu-turi-vivoriv-prezidenta-ukrajini-50015586.html> (дата звернення: 01.09.2022)

- 12.Вінникова Н. А. Парадокси політичних рішень в епоху постдемократії : монографія. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 424 с.
- 13.Вінникова Н. А. Політичні рішення в контексті постдемократичних трансформацій : дис. ... докт. політ. наук : 23.00.02. Харків, 2020. 467 с.
- 14.Восьме загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (6 квітня 2022). URL : https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1200_ua_042022_v____i_p_ress.pdf (дата звернення: 01.07.2022)
- 15.Вплив війни на молодь в Україні / Волосевич І. та ін. Київ, 2023. 77 с. URL : https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/ua_28.04_vplyv_viyuny_na_molod_v_ukrayini.pdf (дата звернення: 03.03.2023)
- 16.Гаврилюк Д. Ю. Абсентеїзм як феномен електоральної культури в контексті демократизації українського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03. Київ, 2015. 20 с.
- 17.Гаврилюк Д. Ю. Дискусійний характер Абсентеїзму як феномену політичної культури громадян України. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 75. С. 495–498.
- 18.Гаврилюк Д. Ю. Роль політичних технологій в сприянні сучасної практики абсентеїзму українських виборців. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2014. Вип. 13. Спец. вип. С. 366–372.
- 19.Грицяк Н. В., Семенченко А. І., Жилияєв І. Б. Електронна демократія: основи та стратегії реалізації. Частина 3. Київ : ФОП Москаленко О. М., 2017. 84 с.
- 20.Грицяк Н. В., Соловійов С. Г. Електронна демократія : навч. посіб. / за заг. ред. Н. В. Грицяк. Київ : НАДУ, 2015. 66 с.
- 21.Дейнеко О. О. Адаптація соціально вразливих категорій студентства крізь оптику концепцій соціальної згуртованості: потенціал практичного застосування. *Габітус*. 2021. Вип. 22. С. 17–24.

22. Дейнеко О. О. Локальний громадський активізм як компонент соціальної згуртованості в об'єднаних громадах: особливості, прояви, агенти. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2020. Вип. 26. С. 51–57.
23. Дейнеко О. О. Соціальна згуртованість та соціальна солідарність: у пошуках змістовного розмежування. *Науково-теоретичний альманах Грани*. 2021. № 24(6). С. 81–89. DOI: <https://doi.org/10.15421/172162>
24. Дейнеко О. О. Студентська молодь як суб'єкт суспільства ризику: молодь як ризик та молодіжні ризики. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2014. № 1101. Вип. 32. С. 217–223.
25. Довіра в інституціях — чому ми не довіряємо і як це подолати? URL : <https://ac.ucu.edu.ua/institutsijna-dovira-yak-prodovzhuvaty-zminyuvaty-krayinu/> (дата звернення: 12.09.2022)
26. Дубілет вважає, що електронні вибори повернуть молодь на дільниці. URL : https://lb.ua/news/2020/02/04/448940_dubilet_schitaet_elektronnie.html (дата звернення: 05.09.2022)
27. Духневич В. Змінити мотивацію протесту на мотивацію причетності. *Політична культура та парламентаризм в Україні: сучасний стан та основні проблеми*. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 14 грудня 2017 року. Київ, 2017. С. 121–122. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/socio/2017_Politychna_kultura.pdf (дата звернення: 15.05.2023)
28. Закінчити війну і подолати корупцію: чого чекає молодь на "Zaxidfest" від політиків? URL : <https://vybory.pravda.com.ua/articles/2019/08/21/7150062/> (дата звернення: 16.09.2022)
29. Заяви вступників, допущені до конкурсу, за регіонами. 2022. URL : <https://vstup2022.edbo.gov.ua/statistics/requests-by-university/> (дата звернення: 22.08.2023)

30. Заяви вступників, допущені до конкурсу, за регіонами. 2023. URL : <https://vstup.edbo.gov.ua/statistics/requests-by-university/> (дата звернення: 22.08.2023)
31. Зоська Я. В., Полторак В. А., Стадник А. Г. Політична ефективність особистості як показник специфіки її політичної участі та політичної поведінки: соціологічний аспект. *Держава та регіони. Серія : Соціальні комунікації*. 2020. № 4. С. 140–148.
32. Зоська Я. В., Полторак В. А., Стадник А. Г. Соціальні стереотипи і громадська думка. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2020. С. 115–122.
33. Каретна О. О. Особливості молодіжної політичної культури. *Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць*. Одеса : Фенікс, 2010. Вип. 39. С. 581–588.
34. Кожен другий українець, який отримував е-послуги, використовував Дію, — соціопитування. URL : <https://cutt.ly/3whleSUs> (дата звернення: 01.03.2023)
35. Колесніченко Н. М. Політична культура молоді України та її розвиток в умовах реформ. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]*. Сер. : Політологія. 2014. Т. 236. Вип. 224. С. 42–45.
36. Кутирьова В. І. Політико-ідеологічні ідентифікації українського студентства / Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / За ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. С. 217–246.
37. Кравченко В. Ю. Трансформація феномену політичного насилля: чинники, механізми та тенденції : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01. Дніпропетровськ, 2015. 239 с.
38. Крижанівська В. І. Абсентеїзм у цифрову епоху: онлайн- та офлайн-практики. *XIII Міжнародна конференція студентів та молодих науковців «Соціологія та сучасні соціальні трансформації»*, м. Київ, 19–20 листопада 2020 р. Київ, 2021. С. 144–147.

39. Крижанівська В. І. Комунікативні аспекти проблематики студентського абсентеїзму в інформаційному суспільстві. *Інновації в науці: нові підходи та актуальні дослідження*. Матеріали науково-практичної конференції, м. Ужгород, 23–24 вересня 2022 р. Ужгород, 2022. С. 90–94.
40. Крижанівська В. І. Політика ідентичності та абсентеїзм. *VII всеукраїнська науково-практична конференція «Придніпровські соціологічні читання»*, м. Дніпро, 30 вересня 2022 р. Дніпро, 2022. С. 83–86.
41. Крижанівська В. І. Політична участь та мотивація до неї: евристичний потенціал соціологічних концепцій Донателли Делла Порти і Дрю Халфмана (порівняльна характеристика). *Український соціологічний журнал*. 2019. Вип. 22. С. 36–51. DOI: <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2019-22-04>
42. Крижанівська В. І. Співвідношення та взаємозв'язок політичної пасивності та громадянської активності студентства. *Габітус*. 2022. № 41. С. 26–32. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.4>
43. Крижанівська В. І. Трансформація політичних комунікацій та практик політичної участі молоді в інформаційному суспільстві. *Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві* : Тези доповідей, IV Конгрес Соціологічної асоціації України, м. Харків, 28–29 жовтня 2021. Харків, 2021. С. 261–263.
44. Крижанівська В. І. Упередження про політику як мотиваційна складова молодіжного абсентеїзму. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. № 6. С. 157–164. DOI: <https://doi.org/10.15421/172283> (Index Copernicus International)
45. Крижанівська В. І. Цифровізація політичної участі: загрози та перспективи. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2021. Том 24. № 9. С. 82–90. DOI: <https://doi.org/10.15421/172193> (Index Copernicus International)
46. Кузіна І. І. Довіра до політичних інститутів в Україні: концептуалізація феномену та фактори формування : автореф. дис. ... канд. соціолог. наук : 22.00.04. Харків, 2015. 22 с.

47. Куницький М. П. Проблема псевдомотивації політичної поведінки як відображення ризиків демократизації українського суспільства. *Політикус*. 2017. № 5. С. 62–67.
48. Куц Г. М. Популізм як загроза демократичному поступу Української держави // Боротьба за людей в умовах гібридної війни: матеріали другого Харківського міжнародного безпекового форуму (м. Харків, 29–30 листопада 2019) / за ред. проф. І. П. Руценка. Харків : Видавець О. А. Мірошніченко, 2020. С. 64–67.
49. Куц Г. М. Роль стереотипізації та міфологізації у процесах формування національної ідентичності / Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції : монографія / [О. О. Безрук, В. С. Бліхар, Л. М. Герасіна та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2019. С. 430–448.
50. Лукеря Т. М. Побудова синтезованої моделі дослідження електоральної поведінки на основі теорії дуалізму М. Арчер. *Український соціум*. 2019. № 4 (71). С. 9–23. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2019.04.009>
51. Місцеві вибори 2020: аналіз вікової структури виборців. (2020). URL : https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_election_day_poll_demostr_pre_ss.pdf (дата звернення: 31.08.2022)
52. Місцеві вибори-2020: електоральні настрої громадян (серпень 2020 р.). URL : <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/mistsevi-vybory2020-elektoralni-nastroi-gromadian-serpen-2020r> (дата звернення: 2.12.2020)
53. Молодь і вибори: три проблеми, які потрібно вирішувати. URL : <https://rubryka.com/blog/molod-i-vybory/> (дата звернення: 10.09.2022)
54. Молодь проігнорувала місцеві вибори через зайнятість і переїзд — дослідження. URL : <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/miscevi-vybory-chomu-molod-ne-priyshla-na-dilnici-opituvannya-novini-ukrajini-50120573.html> (дата звернення: 20.10.2019)
55. Молодь України – 2021 (результати репрезентативного соціологічного дослідження). Київ : Міністерство молоді та спорту України, 2021. 74 с. URL :

https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/rezylt/molod2021.pdf

(дата звернення: 20.09.2022)

56. МОН пропонує для громадського обговорення проєкт Стратегії розвитку громадянської освіти на період до 2030 року та план заходів щодо її реалізації.
URL : <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-proyekt-strategiyi-rozvitku-gromadyanskoyi-osviti-na-period-do-2030-roku-ta-plan-zahodiv-shodo-yiyi-realizaciyi> (дата звернення: 20.05.2023)
57. Монархісти, емігранти та непідкупні: що думає про вибори молодь на Atlas Weekend. . URL : <https://vybory.pravda.com.ua/articles/2018/07/6/7149666/> (дата звернення: 16.09.2022)
58. Мороз А. С. Формування активної громадянської позиції молоді як запорука успішної інтеграції України до світового співтовариства. *Політичні науки*. 2010. № 41. С. 490–501.
59. На парламентських виборах проголосували лише 27% молоді. URL : <https://uatv.ua/uk/na-parlamentskyh-vyborah-progolosuvaly-lyshe-27-molodi-tsent-rrozumkova> (дата звернення: 02.09.2022)
60. Нечитайло І. С. Заклад освіти як осередок генерації соціального капіталу. *Габітус*. 2022. Вип. 33. С. 15–19.
61. Нечитайло І. С., Назаркін П. О. Культурний капітал сучасної студентської молоді: структура, типи і практики накопичення (на прикладі студентства м. Харкова). Науково-теоретичний альманах Грані. 2019. № 22(4). С. 5–14.
62. Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023р.). URL : <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r> (дата звернення: 02.08.2023)
63. Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії

- (вересень–жовтень 2022 р.). URL :
<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykoideologichni-orientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r> (дата звернення: 15.11.2022)
64. Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023р.). URL :
<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-liutyi-berezen-2023r> (дата звернення: 05.04.2023)
65. Паніна Н. В. Технологія соціологічного дослідження : курс лекцій. Київ : Наук. думка, 1996. 232 с.
66. Підлітки довіряють блогерам більше, ніж професійним медіа — дослідження. URL : <https://hromadske.ua/posts/pidlitki-doviryayut-blogeram-bilshе-nizh-profesijnim-media-doslidzhennya> (дата звернення: 02.08.2022)
67. Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації : монографія / за наук. ред. Л. О. Кияшко. Київ : Міленіум, 2014. 216 с.
68. Популістські настрої українців на Заході і Сході майже не відрізняються – соціопитування. URL : <https://uacrisis.org/uk/73948-populist-opinions-in-ukraine> (дата звернення: 05.05.2021)
69. Порахувати голоси всього за 2 години замість 2 тижнів: як в Естонії організовані електронні вибори. URL : <https://rubryka.com/article/e-elections-estonia/> (дата звернення: 23.04.2021)
70. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. Із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 538 від 07.08.2013; № 143 від 26.02.2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 23.04.2023)
71. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р. Із

- змiнами, внесеними згiдно з Розпорядженнями КМ № 176-р вiд 26.02.2020; № 893-р вiд 08.10.2022. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/371070_699564#n10 (дата звернення: 20.05.2023)
72. Розвиток громадянських компетентностей в Україні: результати соціологічних досліджень (DOCCU) / Семенець-Орлова І., Михайлич О., Борер К., Ретцель М. ; за заг. ред. Н. Г. Протасової. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2018. 26 с.
73. Росія дозволила жителям ОРДЛО голосувати онлайн на виборах у Держдуму. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2021/07/20/7301137/> (дата звернення: 19.07.2022)
74. Сокурянська Л. Г. Динаміка ціннісних орієнтації студентської та шкільної молоді України: від цінностей радянських до європейських. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2016. № 37. С. 213–221.
75. Сокурянська Л. Г. Ціннісна детермінація становлення соціальної суб'єктності студентства в умовах соціокультурної трансформації : автореф. дис. ... док. соціолог. наук : 22.00.04. Харків, 2007. 38 с.
76. Сокурянська Л. Г. Ціннісна обумовленість громадянської ідентифікації сучасного українського студентства / Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / За ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. С. 271–331.
77. Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму / За ред. О. Злобіної. Київ : ІС НАНУ, 2016. 276 с.
78. Соціологи з'ясували, звідки "Слуга народу" отримала шалену підтримку. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2019/07/30/7222316/>
79. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. 288 с.

80. Становище молоді України 2021. Репрезентативне соціологічне дослідження.
URL : https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/stanovishche-molodi-2021.pdf (дата звернення: 07.07.2022)
81. Суспільно-політичні погляди в Україні. Червень 2022. URL :
https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2022_june_survey_ua.pdf (дата звернення: 12.08.2022)
82. Сучасна політична лексика : навч. енциклопед. словник-довідник / І. Я. Вдовичин та ін. ; за наук. ред. Хоми Н. М. Львів : «Новий Світ-2000», 2015. 394 с.
83. Топалова С. Стратегія розвитку громадянської освіти до 2030 року: конкретні напрямки чи загальні начерки? URL :
https://lb.ua/blog/svetlana_topalova/463010_strategiya_rozvitku_gromadyanskoi.html (дата звернення: 26.05.2023)
84. Топалова С., Фоломєєв М. Абсентеїзм як проблема: між активністю та компетентністю. URL :
https://lb.ua/blog/svetlana_topalova/450092_absenteizm_yak_problema_mizh.html (дата звернення: 15.12.2022)
85. Українське покоління Z: цінності та орієнтири: результати загальнонаціонального опитування / за ред. Катерини Зарембо. Київ : New Europe Center, 2017. 135 с. URL : <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13874.pdf> (дата звернення: 11.11.2019)
86. Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / За ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 520 с.
87. Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін. ; за заг. ред. Є. Головахи, С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
88. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ. Випуск 8 (22) / за гол. ред. В. М. Ворони, М. О. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. 714 с. URL : [217](https://i-</p></div><div data-bbox=)

звернення: 29.11.2021)

89. Філіппова О. А. Ідентифікація й ідентичність крізь призму концепту «політики ідентичностей» / Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія : за ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. С. 23–41.
90. Фоломєєв М. А. Традиції та інновації у взаємодії політичних акторів як суб'єктів політичного процесу : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Харків, 2013. 20 с.
91. Фоломєєв М. А., Крижанівська В. І. Абсентеїзм як індикатор порушення соціальної згуртованості суспільства. *Габітус*. 2021. Т.1. № 24. С. 39–46. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.7>
92. Фоломєєв М. А., Крижанівська В. І. Абсентеїзм як соціальний феномен: особливості інтерпретації. *Габітус*. 2020. № 12. С. 73–81. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-1.12>
93. Фоломєєв М. А., Крижанівська В. І. Студент у політичних комунікаціях у цифрову епоху // Студент у сучасному комунікативному просторі : колективна монографія. Харків, 2023 (у друці)
94. Шурко О. Політичний стереотип у процесі політичної комунікації. *Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей*. 2019. Т. 40. С. 140–145.
95. Я-покоління. Коли українські міленіали стануть достатньо дорослими?...і яке майбутнє може бути в аполітичних руйнівників старих структур. URL : <https://osvitanova.com.ua/posts/1101-ya-pokolinnia-koly-ukrainski-milenialy-stantut-dostatno-doroslymyi-iake-maibutnie-mozhe-buty-v-apolitychnykh-ruinivnykiv-starykh-struktur> (дата звернення: 20.10.2019)
96. A vision of powerful teaching and learning in the social studies // National Council for the Social Studies (NCSS). *Social Education*. 2016. Vol. 80. P. 180–182.
97. Almond G. A., Verba, S. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1963. 576 p.

98. American Heritage Dictionary. URL : <https://ahdictionary.com/word/search.html?q=absenteeism> (date of application: 18.02.2020)
99. Archer M. Morphogenesis versus structuration: on combining structure and action. *The British Journal of Sociology*. 2010. Vol. 61. P. 225–252.
100. Arendt H. *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press, 1958. 372 p.
101. Bader A.A. University Youth Attitudes toward Volunteering: Al Quds Open University (Ramallah and Al Bireh branch) as a model. *al-Utroha*. 2019. Vol. 4(1). P. 115–148.
102. Ballard P.J., Cohen A.K., Littenberg-Tobias J. Action civics for promoting civic development: Main effects of program participation and differences by project characteristics. *American Journal of Community Psychology*. 2016. Vol. 58(3–4). P. 377–390.
103. Barber B. Participatory Democracy. *Encyclopedia of Democracy*. 1995. Vol. 3. 23 p.
104. Bealey F., Allan G. *The Blackwell Dictionary of Political Science: A User's Guide to Its Terms*. USA : Blackwell Publishing Ltd., 1999. 618 p.
105. Bélanger É., Nadeau R. Political trust and the vote in multiparty elections: The Canadian case. *European Journal of Political Research*. 2005. Vol. 44(1). P. 121–146.
106. Berelson B. R., Lazarsfeld P. F., McPhee W. N. *Voting: A Study of Opinion Formation in A Presidential Campaign*. Chicago: University of Chicago Press, 1954. 395 p.
107. Bimber B. The Internet and Political Transformation: Populism, Community, and Accelerated Pluralism. *Polity*. 1998. Vol. 31. № 1. P. 133–160.
108. Bourdieu P. Political representation: Elements for a theory of the political field. *Language and Symbolic Power* / ed. and with an introduction by J. B. Thompson. Cambridge, 1991. P. 171–202.
109. Bourdieu P. The political field, the social science field, and journalistic field. *Bourdieu and the Journalistic Field*. 2005. P. 29–47.

110. Bouza L. Addressing Youth Absenteeism in European Elections. Stockholm : International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2014. 52 p. URL : <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/addressing-youth-absenteeism-in-european-elections.pdf> (date of application: 30.05.2023)
111. Brennan J. The Ethics of Voting. Princeton: Princeton University Press, 2012. 232 p.
112. Brubaker R. Ethnicity without Groups. Cambridge : Harvard University Press. 2006. 296 p.
113. Campbell A., Gurin G., Miller, W. E. The Voter Decides. New York : Row, Peterson, and Company, 1954. 242 p.
114. Collins R. Four Sociological Traditions. Revised & Enlarged Edition. Oxford : Oxford University Press, 1994. 336 p.
115. Collins R. Sociological Insight: An Introduction to Non-Obvious Sociology. 2nd Edition. Oxford : Oxford University Press, 1992. 224 p.
116. Corrado A., Firestone Ch. M. Elections in Cyberspace. Toward a New Era in American Politics. Washington D.C. : Aspen Institute, 1997. 104 p.
117. Crozier M., Huntington S. P., Watanuki J. The Crisis of Democracy. New York: New York University Press, 1975. 220 p.
118. della Porta D., Reiter H. Desperately seeking politics: Political attitudes of participants in three demonstrations for workers' rights in Italy. *Mobilization*. 2012. Vol. 17 (3). P. 349–361.
119. Delli Carpini M. X., Keeter S. What Americans know about politics and why it matters. London : Yale University Press, 1996. 397 p.
120. Der Absentismus. URL : <https://de.wiktionary.org/wiki/Absentismus> (date of application: 18.02.2020)
121. Deželan T. Young people's participation in European democratic processes: How to improve and facilitate youth involvement. *European Parliament, Directorate-General for Communication*. European Parliament, 2023. 92 p. URL : [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/745820/IPOL_STU\(2023\)745820_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/745820/IPOL_STU(2023)745820_EN.pdf) (date of application: 15.05.2023)

122. Deželan T., Moxon D. Influencing and understanding political participation patterns of young people: the The European perspective. *European Parliament, Directorate-General for Communication*. European Parliament, 2021. 60 p. DOI: <https://data.europa.eu/doi/10.2861/740120>
123. Dizionario di Italiano. URL : https://dizionari.corriere.it/dizionario_italiano/A/assenteismo.shtml (date of application: 18.02.2020)
124. Ellison M. Young people's orientations towards contemporary politics: Trust, representation and participation. *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft*. 2020. Vol. 23(6). P. 1201–1226.
125. Ellison M., Pollock G., Grimm R. Young People's Orientations Towards Contemporary Politics: Trust, Representation and Participation. *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft*. 2020. Vol. 23 (6). P. 1201–1226.
126. E-voting. URL : <https://aceproject.org/ace-en/focus/e-voting/countries> (date of application: 13.09.2021)
127. Finkel S. E. Reciprocal effects of participation and political efficacy: A panel analysis. *American Journal of Political Science*. 1985. Vol. 29(4). P. 891–913.
128. Fisher R. D. Youth Political Participation: Bridging Activism and Electoral Politics. *Annual Review of Sociology*. 2012. Vol. 38(1). P. 119–137. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071811-145439>
129. Flesher Fominaya C. European youth and political participation in times of crisis. *JUGEND für Europa*. Bonn: Deutsche Agentur für das EU-Programm, 2013. URL : https://www.academia.edu/4020679/European_Youth_and_Political_participation_in_Times_of_Crisis (date of application: 27.09.2022)
130. Fromm E. *Escape from freedom*. New York : Farrar & Rinehart, Inc., 1941. 305 p.
131. Gaidyte T. Explaining political participation in mature and post-communist democracies: Why social trust matters? Ridderkerk: Ridderprint, 2015. 236 p.
132. Gamson W. A. *Power and Discontent*. Homewood, Illinois: Dorsey Press, 1968. 208 p.

133. Giddens A. *The Consequences of Modernity*. Stanford : Stanford University Press, 1990. 188 p.
134. Giugni M., Grasso M. *The Oxford Handbook of Political Participation*. Oxford: Oxford University Press, 2022. 1008 p. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198861126.001.0001>
135. Giugni M., Grasso M. *Youth and Politics in Times of Increasing Inequalities*. 1st ed. 2021 edition. London: Palgrave Macmillan, 2021. 281 p.
136. Habermas J. *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* / Trans. by T. Burger with the Assistance of F. Lawrence. Cambridge : Polity Press, 1989. 328 p.
137. Henn M., Weinstein M., Forrest S. Uninterested Youth? Young People's Attitudes towards Party Politics in Britain. *Political Studies*. 2005. Vol. 53 (3). P. 556–578.
138. Hensby A. Political non-participation in elections, civic life and social movements. *Sociology Compass*. 2021. Vol. 15(1). P. 1–13. DOI: <https://doi.org/10.1111/soc4.12843>
139. Hetherington M. J. The effect of political trust on the presidential vote, 1968–96. *American Political Science Review*. 1999. Vol. 93(02). P. 311–326.
140. Hooghe M., Marien S. A comparative analysis of the political trust and forms of political participation in Europe. *European Societies*. 2013. Vol. 5(1). P. 131–152.
141. Inglehart R. *Modernization and Postmodernization*. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1997. 464 p.
142. *Innovative Citizen Participation and New Democratic Institutions: Catching the Deliberative Wave* / Bellantoni A. etc. Paris : OECD Publishing, 2020. 45 p. URL : <https://www.oecd.org/gov/open-government/innovative-citizen-participation-new-democratic-institutions-catching-the-deliberative-wave-highlights.pdf> (date of application: 28.04.2023)
143. Kant I. *Kant: Groundwork of the Metaphysics of Morals* / ed. by Mary Gregor, J. Timmermann, C. M. Korsgaard. Cambridge : Cambridge University Press, 1997. 130 p.

144. Klandermans B. *The Social Psychology of Protest*. Oxford: Blackwell Publishers., 1997. 257 p.
145. Kryzhanivska V. Linguistic features of the conceptualization of the term "absenteeism" in scientific discourse. *Academic and scientific challenges of diverse fields of knowledge in the 21st century: Матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції*, м. Харків, 28 лютого 2020 р. Харків, 2020. С. 124–130.
146. Lane R. E. *Political Life: Why People Get Involved in Politics*. Glencoe, Illinois: Free Press, 1959. 356 p. DOI: <https://doi.org/10.2307/1891593>
147. LAROUSSE. URL : <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/absent%c3%a9isme/261?q=absent%c3%a9isme#252> (date of application: 18.02.2020)
148. LeCompte K., Blevins B., Riggers-Piehl T. Developing civic competence through action civics: A longitudinal look at the data. *The Journal of Social Studies Research*. 2020. Vol. 44(1). P. 127–137. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jssr.2019.03.002>
149. Li Y., Marsh D. New forms of political participation: searching for expert citizens and everyday makers. *British Journal of Political Science*. 2008. № 38. P. 247–272.
150. Luskin R. C. Explaining political sophistication. *Political Behavior*. 1990. Vol. 12(4). P. 331–361.
151. MacKenzie M., Moore A. J. Democratic Non-Participation. *Polity*. 2020. Vol. 52(3). P. 430–459. DOI: <https://doi.org/10.1086/709495>
152. Marien S., Hooghe M., Quintellier E. Inequalities in non-institutionalized forms of political participation: a multi-level analysis of 25 countries. *Political Studies*. 2010. Vol. 58. P. 187–121.
153. Martin A. J. *Young people and politics: comparing Anglo-American democracies*. New York : Routledge, 2012. 170 p.
154. Masullo G., Tenenboim O., Riedl M. *Understand: Build civic competence*. Austin: Center for Media Engagement, 2020. 34 p. URL : <https://mediaengagement.org/wp-content/uploads/2021/03/S11-Build-civic-competence.pdf> (date of application: 23.05.2023)

155. Mohamad B., Dauda S. A., Halim H. Youth Offline Political Participation: Trends and Role of Social Media. *Jurnal Komunikasi: Malaysian Journal of Communication*. 2018. Vol. 34(3). P. 192–207. DOI: <https://doi.org/10.17576/JKMJC-2018-3403-11>
156. Morris Jones W. H. In Defence of Apathy: Some Doubts on the Duty to Vote. *Political Studies*. 1954. Vol. 2(1). P. 25–37.
157. Niemi R. G., Craig S. C., Mattei, F. Measuring internal political efficacy in the 1988 national election study. *American Political Science Review*. 1991. Vol. 85(4). P. 1407–1413.
158. Norris P. *Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty and the Internet Worldwide*. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. 303 p.
159. Norris, P. Young people and political activism: From the politics of loyalties to the politics of choice? *Young people and democratic institutions: From disillusionment to participation* : Council of Europe Symposium, Strasbourg, 27–28 November 2003.
160. Parsons T. *The Social System*. London : Psychology Press, 1991. 575 p.
161. Pateman C. *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970. 122 p.
162. Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon*. 2001. Vol. 9(5). P. 1–6. DOI: <https://doi.org/10.1108/10748120110424816>
163. Rheingold H. A slice of life in my virtual community. *Global Networks-a Journal of Transnational Affairs* / ed. by L. Harasim. Cambridge : The MIT Press, 1993. P. 57–80.
164. Riswan M. Political Participation: A Political Sociological Abstraction. *Shodhnarmada: Global Perspectives of Arts, Humanities and Social Sciences* / Sharmila, S.G., Sanitha, K.K., Rubert, E.J. et.al. (eds.). Kanyakumar, 2022. P. 58–69.
165. Smets K., van Ham C. The embarrassment of riches? A meta-analysis of individual-level research on voter turnout. *Electoral Studies*. 2013. Vol. 32(2). P. 344–359.
166. Solhaug T. Knowledge and self-efficacy as predictors of political participation and civic attitudes: With relevance for educational practice. *Policy Futures in Education*. 2006. Vol. 4(3). P. 265–278. DOI: <https://doi.org/10.2304/pfie.2006.4.3.265>

167. Stolle D., Hooghe M., Micheletti M. Politics in the supermarket: political consumerism as a form of political participation. *International Political Science Review*. 2005. Vol. 26(3). P. 245–269.
168. Strauss W., Howe N. Generations : the history of America's future, 1584 to 2069. New York : Morrow, 1991. 538 p.
169. Sztompka P. Trust: A Sociological Theory. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 214 p.
170. Trechsel A.H. Inclusiveness of old and new forms of citizens' electoral participation. *Representation*. 2007. Vol. 43(2). P. 111–121. DOI: <https://doi.org/10.1080/00344890701363326>
171. Treccani. Vocabolario on line. URL : <http://www.treccani.it/vocabolario/assenteismo> (date of application: 18.02.2020)
172. Trunk Š. N., Dermol V., Novak A., Trunk A. Volunteering as a Vehicle for Solidarity, Social Inclusion and Active EU Citizenship of Youth. *Managing Innovation and Diversity in Knowledge Society Through Turbulent Time: Proceedings of the MakeLearn and TIIM Joint International Conference*, Timisoara, 25–27 May 2016. Timisoara, 2016. P. 1239–1244.
173. Van Der Meer T., Van Ingen E. J. Schools of democracy? Disentangling the relationship between civic participation and political action in 17 European countries. *European Journal of Political Research*. 2009. Vol. 48(2). P. 281–308.
174. Van Deth J. W. What Is Political Participation? *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. 2021. 17 p. DOI: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.68>
175. Verba S., Schlozman K. L., Brady H. E. Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1995. 664 p. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv1pnc1k7>
176. Warren M. E. Democracy and Trust. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 370 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/S000305540247431X>
177. Youth 2010: The social profile of young people in Slovenia / Lavrič M., Flere S., Tavčar Krajnc M., Klanjšek R. etc. Ljubljana: Ministry of Education and Sports, Office for Youth, 2011. 640 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Публікації у виданнях, включених до переліку фахових видань України з присвоєнням категорії «Б»:

1. Крижанівська В. І. Політична участь та мотивація до неї: евристичний потенціал соціологічних концепцій Донателли Делла Порти і Дрю Халфмана (порівняльна характеристика). *Український соціологічний журнал*. 2019. Вип. 22. С. 36–51.
DOI: [10.26565/2077-5105-2019-22-04](https://doi.org/10.26565/2077-5105-2019-22-04)
URL: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/download/15421/14397/>
2. Фоломєєв М. А., Крижанівська В. І. Абсентеїзм як соціальний феномен: особливості інтерпретації. *Габітус*. 2020. № 12. С. 73–81.
DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-1.12>
URL: http://habitus.od.ua/journals/2020/12_2020/part_1/14.pdf
Особистий внесок: Авторкою розроблені та описані інтерпретації сутності політичної участі та абсентеїзму, що викладено в основному матеріалі дослідження у статті.
3. Фоломєєв М. А., Крижанівська В. І. Абсентеїзм як індикатор порушення соціальної згуртованості суспільства. *Габітус*. 2021. Т.1. № 24. С. 39–46.
DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.7>
URL: http://habitus.od.ua/journals/2021/24-2021/part_1/24-1-2021.pdf
Особистий внесок: Авторкою був здійснений аналіз даних результатів соціологічних досліджень, які представлені у статті, підготовлені таблиці та рисунки для візуалізації, а також складений список використаних джерел.
4. Крижанівська В. І. Цифровізація політичної участі: загрози та перспективи. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2021. Том 24. № 9. С.82–90.

DOI: <https://doi.org/10.15421/172193>

URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1699/1674>

5. Крижанівська В. І. Співвідношення та взаємозв'язок політичної пасивності та громадянської активності студентства. *Габітус*. 2022. № 41. С. 26–32.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.4>

URL: <http://habitus.od.ua/journals/2022/41-2022/4.pdf>

6. Крижанівська В. І. Упередження про політику як мотиваційна складова молодіжного абсентеїзму. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. № 6. С. 157–164.

DOI: <https://doi.org/10.15421/172283>

URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1828/1797>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Kryzhanivska V. Linguistic features of the conceptualization of the term "absenteeism" in scientific discourse. *Academic and scientific challenges of diverse fields of knowledge in the 21st century*: Матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції. Харків, 2020. С. 124–130.

8. Крижанівська В. І. Абсентеїзм у цифрову епоху: онлайн- та офлайн-практики. *XIII Міжнародна конференція студентів та молодих науковців «Соціологія та сучасні соціальні трансформації»*, м. Київ, 19–20 листопада 2020 р. Київ, 2021. С. 144–147.

9. Крижанівська В. І. Трансформація політичних комунікацій та практик політичної участі молоді в інформаційному суспільстві. *Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві* : Тези доповідей, ІV Конгрес Соціологічної асоціації України, м. Харків, 28–29 жовтня 2021. Харків, 2021. С. 261–263.

10. Крижанівська В. І. Комунікативні аспекти проблематики студентського абсентеїзму в інформаційному суспільстві. *Інновації в науці: нові підходи та*

актуальні дослідження. Матеріали науково-практичної конференції, м. Ужгород, 23–24 вересня 2022 р. Ужгород, 2022. С. 90–94.

11. Крижанівська В. І. Політика ідентичності та абсентеїзм. *VII Всеукраїнська науково-практична конференція «Придніпровські соціологічні читання», м. Дніпро, 30 вересня 2022 р. Дніпро, 2022. С. 83–86.*

ДОДАТОК Б

Таблиця Б.1

Заяви вступників, допущені до конкурсу, за регіонами (2023)⁶

Регіон	Усього заяв	Заяв на бюджет	Середній конкурсний бал
КИЇВ	219 659	125 549	154.6
Вінницька область	21 884	12 190	147.5
Волинська область	19 175	13 538	148.2
Дніпропетровська область	42 289	25 140	152.0
Житомирська область	12 063	8 173	145.2
Закарпатська область	11 499	6 436	147.8
Запорізька область	11 499	7 527	159.1
Івано-Франківська область	21 815	13 455	149.4
Київська область	6 271	3 300	147.7
Кіровоградська область	5 808	3 512	145.7
Львівська область	95 296	56 463	156.9
Миколаївська область	5 507	3 951	154.5
Одеська область	34 450	22 650	154.4
Полтавська область	15 074	9 330	151.4
Рівненська область	14 345	9 466	147.3
Сумська область	8 844	6 081	157.1
Тернопільська область	18 013	12 265	148.7
Харківська область	54 047	36 423	161.0
Хмельницька область	12 915	8 077	146.7
Черкаська область	12 087	8 082	145.9
Чернівецька область	14 039	9 730	152.5
Чернігівська область	7 549	5 307	154.8

⁶ Заяви вступників, допущені до конкурсу, за регіонами. 2023. URL : <https://vstup.edbo.gov.ua/statistics/requests-by-university/>

Заяви вступників, допущені до конкурсу, за регіонами (2022)⁷

Регіон	Усього заяв	Заяв на бюджет	Середній конкурсний бал
КИЇВ	192 055	118 744	162.6
Вінницька область	18 834	11 823	155.3
Волинська область	15 694	11 883	156.1
Дніпропетровська область	41 727	26 674	160.5
Житомирська область	11 744	8 116	153.0
Закарпатська область	11 668	6 685	154.9
Запорізька область	12 599	7 873	160.2
Івано-Франківська область	19 344	12 336	157.9
Київська область	5 725	3 224	150.4
Кіровоградська область	5 503	3 872	152.2
Львівська область	80 968	51 449	164.8
Миколаївська область	4 771	3 557	161.4
Одеська область	34 045	22 202	162.1
Полтавська область	13 771	8 576	158.6
Рівненська область	12 032	8 584	155.8
Сумська область	8 465	6 413	165.8
Тернопільська область	16 836	11 723	156.4
Харківська область	46 459	33 098	171.6
Хмельницька область	11 879	7 909	153.4
Черкаська область	11 453	7 904	152.7
Чернівецька область	11 935	8 496	160.5
Чернігівська область	7 019	5 140	163.8

⁷ Заяви вступників, допущені до конкурсу, за регіонами. 2022. URL : <https://vstup2022.edbo.gov.ua/statistics/requests-by-university/>

ДОДАТОК В

Анкета для проведення структурованого інтерв'ю

Вступне слово.

Шановні студенти!

Добрий день! Мене звати Вікторія Крижанівська. Я аспірантка соціологічного факультету Каразінського університету і наразі проводжу дисертаційне дослідження. Тема мого дисертаційного дослідження – студентський абсентеїзм в інформаційному суспільстві. Головне моє завдання – виявити ставлення студентів до політики, причини неучасті в політичних процесах. Ця інформація дозволить зрозуміти, що мотивує або навпаки демотивує студентів брати участь у політичних та громадянських процесах.

Інформація суворо конфіденційна, результати нашого з вами інтерв'ю будуть використовуватися в узагальненому вигляді. Дані про Вашу особу і т.д. вказуватись не будуть.

Ставлення до політики

- Що для вас означає «політика»? Що ви відносите до сфери політики?
- Які асоціації виникають у вас з політикою?
- Чи цікавитесь ви політикою?
 - якщо ні, то чому?
 - якщо так, то чому?
- В чому проявляється ваша зацікавленість чи не зацікавленість політикою? (в яких формах?)
- Як ви вважаєте, чи можна бути «поза політикою»? Чи є ви «поза політикою»?
- Чи вважаєте ви себе компетентним в політиці?
- Чи вважаєте ви свою участь в політиці (якщо берете участь) ефективною? Чи залежить щось від час? Чи можете ви на щось вплинути?
- Наскільки ви довіряєте політичним інститутам та органам влади (у шкалі від 1 до 10, де 1 – повністю не довіряю, а 10 – повністю довіряю)?
 - Президенту України?
 - Верховній Раді?
 - Кабінету Міністрів?
 - місцевим органам влади?
 - інституту виборів?
 - національній поліції?
 - ЗСУ?

- голові вашого міста/селища/села?
 - суду?
 - ЗМІ?
 - Політичним партіям?
 - Громадським об'єднанням?
 - волонтерам?
 - сім'ї?
 - сусідам?
- Як ви бачите своє майбутнє – в Україні чи поза нею?

Політична участь та абсентеїзм

- Чи берете ви участь у виборах?
- Хтось з вашого оточення бере участь у виборах (батьки, родичі, друзі, колеги)?
- Чи брали ви участь у минулих виборах
 - Президента України (2019 р.)?
 - Парламентських виборах (2019 р.)?
 - Місцевих виборах (2020 р.)?

якщо ні, то чому?

- Якби найближчої неділі (після завершення війни) відбулися вибори, чи взяли би ви участь у них?

Якщо ні, то чому?

Якщо так, то чому? Що мотивує вас до участі у виборах?

- Чия думка може вплинути на ваш вибір чи рішення брати/не брати участь у виборах?
- Що для вас може стати стимулом, мотивацією до участі у виборах?
- Як війна вплинула на ваше ставлення до політики? Чи змінилось ваше ставлення до участі у суспільному житті?

Політична та громадянська активність

- Чи входите ви до складу якихось політичних партій?
- Чи входите ви до складу якихось громадянських чи благодійних організацій?
- Чи брали ви коли-небудь участь у мітингах, демонстраціях, акціях протесту? А що може стати причиною, що візьмете участь?

- Чи займаєтесь ви волонтерством?
- Чи брали ви коли-небудь участь у громадських ініціативах чи активностях?
- Що ви вважаєте проявом громадянської позиції людини?
- Що можна вважати проявом політичної позиції людини?
- Що ви вважаєте найефективнішим інструментом впливу на політику?
- Якщо ви не берете участь у політичних подіях, то як ви демонструєте свою громадянську позицію?

Політичні комунікації

- Чи слідкуєте ви за політичними новинами? Якими джерелами користуєтесь?
- Чи відвідуєте ви тренінги та майстер-класи на політичну тематику?
- Чи проявляєте ви якусь політичну активність онлайн? Як саме?
- Чи є для вас достатнім вираження вашої позиції (політичної чи громадянської) в онлайн-форматі?
- Чи берете ви участь в онлайн-дискусіях чи коментарях у соціальних мережах?
- Чи взяли в б участь у виборах, якби вони проходили в онлайн-форматі?
- Чи можуть соціальні мережі чи е-платформи замінити традиційну політичну участь? Чи для вас соціальні мережі замінюють традиційну участь у політичних чи громадянських подіях?
- Чи вважаєте ви пари політології необхідними під час навчання в університеті? Чому?

Студентська активність

- Чи входите ви до складу якихось студентських організацій чи гуртків? До яких саме?
- Чи проявляєте ви якусь активність у студентському житті університету чи факультету?

Якщо так, то чому, що вас мотивує?

Якщо ні, то чому?

Дякую за щирість, мені було дуже цікаво з вами спілкуватися.

ДОДАТОК Г

Таблиця Г.1

Список студентів, з якими було проведено структуровані інтерв'ю

№	Код	Ім'я	Вік	Курс навчання	Місце навчання	Спеціальність /факультет	Місто
1	Студент 1	Анастасія	21	5	Каразінський університет	МЕВтаТБ	Харків
2	Студент 2	Злата	21	5	Каразінський університет	Комп'ютерні науки	Харків
3	Студент 3	Ілля	22	4	Каразінський університет	Біологія	Харків
4	Студент 4	Ольга	23	5	Каразінський університет	Філологія	Харків
5	Студент 5	Олена	21	4	Каразінський університет	Медицина	Харків
6	Студент 6	Андрій	21	4	Українська інженерно-педагогічна академія	КІТВО	Харків
7	Студент 7	Ілля	22	4	Каразінський університет	Хімічний	Харків
8	Студент 8	Марія	23	5	Каразінський університет	Хімічний	Харків
9	Студент 9	Катерина	21	4	Каразінський університет	Філологія	Харків
10	Студент 10	Ксенія	21	4	Каразінський університет	Іноземних мов	Харків
11	Студент 11	Юлія	21	4	Національний університет «Львівська політехніка»	Правознавство	Львів
12	Студент 12	Наталя	21	4	Національний університет «Львівська політехніка»	Облік та податкування	Львів
13	Студент 13	Олег	21	3	Львівський національний університет імені Івана Франка	Міжнародні відносини	Львів
14	Студент 14	Уляна	23	5	Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького	Медичний	Львів
15	Студент 15	Лілія	22	5	Львівський торговельно-економічний університет	Міжнародно-економічні відносини	Львів
16	Студент 16	Іван	22	5	Львівська філія Дніпропетровського	Залізничний транспорт	Львів

					національного університету залізничного транспорту		
17	Студент 17	Дмитро	21	4	Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського	Реабілітація	Львів
18	Студент 18	Діана	22	5	Львівський державний університет безпеки життєдіяльності ДСНС України	Соціальна робота	Львів
19	Студент 19	Артем	21	4	Львівський національний університет імені Івана Франка	Міжнародно-економічні відносини	Львів
20	Студент 20	Артем	21	5	Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького	Стоматологія	Львів
21	Студент 21	Антон	23	5	Київський національний університет імені Тараса Шевченка	Інженерія програмного забезпечення	Київ
22	Студент 22	Ольга	22	5	Київський національний університет імені Тараса Шевченка	Культурологія	Київ
23	Студент 23	Тетяна	22	5	Київський Університет Культури	Аудіовізуальне виробництво на операторство	Київ
24	Студент 24	Захар	21	4	Київський національний університет імені Тараса Шевченка	Фізичний	Київ
25	Студент 25	Дар'я	22	4	Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського	Менеджмент та міжнародні відносини	Київ
26	Студент 26	Артем	21	4	Національний університет харчових технологій	Готельно-ресторанна справа	Київ
27	Студент 27	Антон	21	4	Київський національний університет імені Тараса Шевченка	Комп'ютерні науки	Київ
28	Студент 28	Андрій	21	4	Київський університет ринкових відносин	Ринкові відносини	Київ
29	Студент 29	Анастасія	21	4	Київський національний	Хореографія	Київ

					університет культури і мистецтв		
30	Студент 30	Аліна	22	5	Національна академія статистики, обліку та аудиту	Економіка	Київ

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ

створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 15:19:50 05.10.2023

Назва файлу з підписом: Крижанівська В.І. - Дисертація FIN.pdf.p7s

Розмір файлу з підписом: 3.6 МБ

Перевірені файли:

Назва файлу без підпису: Крижанівська В.І. - Дисертація FIN.pdf

Розмір файлу без підпису: 3.6 МБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: Крижанівська Вікторія Ігорівна

П.І.Б.: Крижанівська Вікторія Ігорівна

Країна: Україна

РНОКПП: 3496602002

Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 15:19:47 05.10.2023

Сертифікат виданий: "Дія". Кваліфікований надавач електронних довірчих послуг

Серійний номер: 382367105294AF9704000000A95EA60021D93D01

Тип носія особистого ключа: ЗНКІ криптомодуль ІІТ Гряда-301

Алгоритм підпису: ДСТУ-4145

Тип підпису: Кваліфікований

Тип контейнера: Підпис та дані в CMS-файлі (CAAdES)

Формат підпису: З повними даними ЦСК для перевірки (CAAdES-X Long)

Сертифікат: Кваліфікований